

Figure 2. Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1999/00

Fakamatala Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga ngata he 'aho 30 Sune 2007

Fakamatala Patiseti

Figure 5. P.M.A. Annual arrivals

Kano Tohi

1.	Talateu	5
2.	Ko e 'Ātakai Fakamāni Lahi	7
3.	'Ekonōmika Fakalotofonua	8
	<i>Tupu Faka'ekonōmika</i>	8
	<i>Hikihiki 'a e Totongi 'o e Koloa</i>	8
4.	Pule Lelei	9
5.	Fakalelei'i e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga Fakafonua	10
6.	Fakalelei'i 'o e Fakatau Koloa 'a e Pule'anga	10
7.	Fakalelei'i 'o e Pule Lelei 'i he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	11
8.	Ngaahi Tu'utu'uni Fekau'aki mo e Fakahoko Fatongia ' a e Kau Taki	12
9.	Ke Tukunga Fakafiēmālie 'a e 'Ekonōmika	12
	<i>Matu'utaki 'o e Ngaahi hiki Vāhenga 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga</i>	12
10.	Ngaahi Fakalelei Ngāue 'a e Pule'anga	13
11.	Ko e Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'oku ne Tataki 'a e Fakalelei Tukahau	13
	<i>Ngaahi Liliu ki he Tute 'Ekisia</i>	17
	<i>Ke Tānaki 'a e Pa'anga Hūmai 'oku Mole mei he Tute 'Ekisia</i>	17
12.	Fakalelei ki he Tukahau Vāhenga	18
13.	Tupu Faka'ekonōmika 'oku Tataki 'e he Sekitoa Tāutaha	19
14.	Holoki 'o e Tukahau 'i he Ngaahi Koloa Ngāue 'a e Pisinisi	20
15.	Holoki 'o e Ngaahi Fakamole ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Fakahoko 'o e Pisini	20
16.	Fakavave'i hono Fakahoko 'o e Ni'ihī 'o e Ngaahi Fokotu'utu'u 'i he SDP8	21
17.	Ngaahi Fokotu'utu'u Tu'utu'uni Ngāue Fakasōsiale	22
	<i>Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ke Tokonia 'a e Kau Masiva</i>	22
18.	Tokoni ki he Ako, To'utupu mo e Ako Ngāue	22
	<i>Fakalelei ki he Sekitoa Mo'ui</i>	23
19.	Ko e Hala ke tau Fou Atu ai ki Mu'a	23

1.0 Talateu

'I he ngaahi patiseti kuo hili', 'i ha 'atakai 'oku feliuliuaki, kuo u 'osi fakamamafa' i ai 'a e tukupā ta'eliliu 'a e pule'anga' ki he'ene vīsona ki he fakalalakaka fakasōsiale mo e faka'ekonōmika, 'o hange ko ia 'oku hā 'i he'etau Palani Fakalalakaka'. Ko 'etau vīsona 'oku siofaki atu ia: "*Ke langa ha sōsaieti 'oku lavengamonū 'a e Tonga kotoa 'i ha tu'unga mo'ui 'oku mā'olunga mo lelei ange makatu'unga 'i he pule lelei', tupu faka'ekonōmika 'oku tataki 'e he sekitoa taautaha' ka e vahevahe totonu mo ngāue fakapotopoto'aki 'a e 'atakai', lelei ange 'a e tu'unga 'o e ako' mo e mo'ui lelei' pea mo e fakalalakaka 'i he talafakafonua'.*

Ke a'usia 'a e vīsona ko eni', na'e fakahoko 'e he pule'anga' ha founa ngāue ke fakapotopoto' i 'a e ngaahi fakamole 'a e pule'anga'. Na'e ngāue'aki 'e he pule'anga' 'a hono leva' i lelei 'o e ngaahi fakamole fakapa'anga' pea na'e lalaka ki mu'a 'a hono fakahoko 'o e polokalama fakalelei' 'i he taimi lōloa'. Na'e ngāue'aki foki ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ke faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika' 'oku tataki 'e he sekitoa tāutaha', pea mo hono tuhani 'o 'ene ma'u'anga mo'ui fakangatangata' ke fuofua fakalelei' i 'a e ngaahi 'elia ko ia 'oku fakatefito ai 'a hono langa hake 'o ha sōsaieti mo ha 'ekonōmika kaukaua.

Na'e ola lelei 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue'. 'Oku 'i ha tu'unga fakafiemālie pē 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e fonua' neongo 'etau tu'u laveangofua ki he ngaahi nunu'a 'o e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he ngaahi fonua 'i tu'apule'anga', pea 'oku 'i ha tu'unga fakafiemālie pē 'a e palanisi 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga'. Na'e holo foki 'a e totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa' 'o ne a'usia 'a e tu'unga mā'ulalo taha 'i ha ngaahi ta'u lahi. Kuo' ne a'usia foki ha tu'unga mā'olunga 'i he fakalalakaka fakaetangata', pea 'oku' ne takimu'a 'i he ngaahi fonua kotoa 'o e Pasifiki' 'i he Me'afua Fakavaha'apule'anga' 'o e Fakalalakaka Fakaetangata'. (Human Development Index – HDI). 'I he ngaahi 'atakai feliuliuaki 'o e ngaahi ta'u kuo toki maliu atu', na'e ma'unga nofo 'a e pule'anga' ki he'ene ngaahi taumu'a fakalalakaka' ke fenāpasi mo e ngaahi faka'amu 'a e kakai' ki honau kaha'u'.

'I he 'aho ni, ko hono a'usia 'o ha kaha'u lelei ma'ae Tonga kotoa 'a e 'uhinga tu'ukimu'a ki hono fakahoko 'o e polokalama fakalelei', pea ko e me'afua tefito ia ki hono fua 'o e fakahoko fatongia ola 'a e pule'anga'.

'Oku mātu'aki mahu'inga 'a e pule lelei' 'i he'ene fekau'aki mo e fai totonu', ta'efilifilimānako' mo e tu'unga 'o e ngaahi fokotu'utu'u tu'utu'uni 'a e pule'anga' ki hono pukepuke 'a e falala 'a e kakai' ki he pule'anga'.

'Oku toe mātu'aki mahu'inga ange 'i he taimi' ni ke' tau foki ki ha tukunga faka'ekonōmika 'oku fakafiemālie ko e'uhi' ke 'oua na'a hoko 'a e ngaahi palopalema 'o e taimi' ni ko ha ngaahi matavaivai 'i he taimi lōloa'. Ko e taumu'a ngāue tu'ukimu'a eni 'a e pule'anga' ki he taimi' ni.

Ko ha tupu faka'ekonōmika 'oku tataki 'e he sekitoa taautaha' 'a e taumu'a tu'ukimu'a 'a e pule'anga' ki he taimi lōloa' - 'oku pau ke' tau feinga ke' tau ma'u 'a e tu'unga mā'olunga taha 'e ala lava ke' tau a'usia 'iate kitautolu pē 'a 'etau ngaahi taumu'a fakasōsiale'

'I hono kole ki he kakai 'o e fonua' ke' nau kātaki' i pē 'a e tu'utāmaki' ka e fakahoko 'e he pule'anga' ha ngāue ki he ngaahi pole fakaepa'anga', 'oku mahu'inga ke' tau fai ha tokanga makehe kiate kinautolu 'oku nau faingāta'a'ia pea 'ikai ke' nau malava 'o tokanga' i kinautolu' - hangē ko e fānau iiki', masiva' mo kinautolu 'oku mahamahaki'.

'Oku te'eki liliu 'a e ngaahi me'a' ni. Kaneongo ia, 'i he tafa'aki 'e taha, ko e tu'unga 'i he ta'u' ni 'oku makehe atu ia. Na'e hoko 'a e hiki vāhenga 'o e 2005 ke fakafe'ātungia' i 'a hono fakahoko 'o e polokalama fakalelei' pea ko e fakamole ki he hiki vāhenga' na'a' ne fakatupu 'e ia ha nga'uta fakapa'anga na'e ta'e'amanekina.

‘Oku tau fehanga hangai ai heni mo ha tu’unga faingata’a fakaepa’anga, kae ‘ikai ko e tu’u mateuteu atu ki he tupu faka’ekonōmika. ‘Oku tu’u laveangofua heni ‘a e pule’anga’ ki he mahulu atu ‘a e fakamole’ ia ‘i he pa’anga ‘oku t̄naki mai’ pea ‘oku mahu’inga ke solova ‘eni he ‘e malava ke fakatupu heni ha faingata’a’ia faka’ekonōmika, ‘o hikihiki ‘a e totongi koloa’ mo e totongi tupu ‘a e pangikee’, holo mo e mahu’inga ‘o e pa’anga Tonga’, tu’unga ‘o e pa’anga mohe’ mo e pa’anga hūmai ‘a e pule’anga’.

‘Oku ‘osi kamata ke hā mai ‘a e ngaahi faka’ilonga ‘oku hōloa ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e sekitoa taautaha’. ‘E ‘ikai ke malava ‘e he ngaahi fakamole ‘a e pule’anga’ ‘o fakatupu ha ‘ekonōmika faivaola mo kaukau – ko ia ai ‘oku mahu’inga ke ta’ofi ‘a e mafuli ‘a e ngaahi pole fakapa’anga ‘i he taimi nounou’ ki ha faingata’a’ia faka’ekonōmika mo fakaepa’anga ‘i he taimi lōloa’. ‘I loto ‘i he fakangatanga ‘o e ivi fakapa’anga ‘o e pule’anga’, ‘oku toe vivili ange ‘a e fiema’u’ pea pau ke fokotu’utu’u ‘e he pule’anga’ ha ngaahi tu’utu’uni ngāue ki he’ene fakamole’ mo e t̄naki pa’anga’ ‘a ia ‘e langolango ki he tupulaki ‘a e sekitoa taautaha’ ‘aki hano hiki’i hake hono mafai fakahoko ngāue’ mo hono mafai fe’au’auhi fakapisinisi fakavaha’apule’anga’.

Ko ia ai ko e kaveinga ‘o e patiseti ‘o e ta’u ni ke “*Tu’uloa mo Tukunga Faka’fiemālie ‘a e Tu’unga Faka’ekonōmika Fakalukufua*”. ‘Oku hanga ‘e he pole fakaepa’anga ko eni’ ‘o fakamālohi’i ‘a e pule’anga’ ke fakahoko ha ngaahi tu’utu’uni faingata’a ke ‘aofi mo malu’i hotau kakai’ mei he ngaahi fakamanamana ‘o ha faingata’a’ia faka’ekonōmika. ‘Oku hangē ‘a e ‘ekonōmika ‘o Tonga’ ha vaka ‘i ha tahi hou, ka ‘oku’ ne kei talia lelei pē hono ngaahi kaupeau’. ‘Oku tau kei tauhi pē ‘a e vīsone’ mo poletaki atu pē ki ai, ‘oku tau kei ngāue pē ki hono fakahoko ‘o e ngaahi polokalama fakalelei’, monomono mo fakamālohi’i ‘a e ‘ekonōmika’ ke a’usia ha tu’unga ‘oku lelei ange’ hili ‘a e ngaahi taimi faingata’a ni.

Ko e konga ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘o e patiseti ‘o e ta’u ni’, na’e pau ke fakahoko neongo ‘ene faingata’a mo fakamamahi’, ko hono fakatokosi’i ‘o e kaungāue fakapule’anga’ ko e’uhi’ ke lava ke pule’i lelei ‘a e ngaahi fakamole ‘a e pule’anga’. Na’e hoko ko e vaikau’aki kiate kimautolu ‘a e hā mai ‘oku mahino ki he kaungāue fakapule’anga’ ‘e ni’ihi pea nau lotolelei ke poupou mai ki he ngaahi liliu ni. Na’e mahino ‘aupito mei he ngaahi me’a na’e hoko ‘i he ta’u kuohili’, ‘e ‘ikai malava ha pule lelei ‘a e pule’anga’ ‘okapau ‘oku ‘ikai ke poupou ia ‘e he kakai ‘o e fonua’, pehē foki ki he kaungāue fakapule’anga’, ko e poupou ko eni’ ‘oku pau ke makatu’unga ia ‘i he ngaahi fakamatala falala’anga.

Ko e taha ‘o e ngaahi mo’oni’i me’a fo’ou ‘oku’ ne fakafuo ‘a e patiseti ‘o e ta’u ni’, ko e liliu fakapolitikale’ mo e faka’ekonōmika’ ‘oku’ na fekau’aki pea ‘e ‘ikai ke malava ke fakamavahevahe’i. Ko e taha ‘o e ngaahi pole ‘oku tau fehanga hangai mo ia’ ko hono fakapapau’i ‘oku makatu’unga ‘a e fai tu’utu’uni ‘a e kakai’ mei he’enau ma’u ‘a e ngaahi fakamatala totonu.

‘Oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou eni. ‘I he ngaahi ta’u kuohili’, ‘i hono fa’ufa’u ‘o e palani fakalalakaka ‘a e pule’anga’, na’e fakapapau’i ‘oku kau mai ‘a e kakai ‘o e fonua’ ‘i hono t̄langa’i ‘a e ngaahi me’a faka’ekonōmika’ ‘i ha founa na’e te’eki ke’ nau a’usia ki mu’a. Na’e tuku atu ai ‘a e faingamālie ki he kakai kotoa ‘i he ngaahi kolo’ mo e tukui motu’, sekitoa tāutaha’, kau fakafofonga mei he ngaahi sōsaiete sivile’ ‘o kau ai ‘a e ngaahi siasi’ pehē foki ki he kau ngāue fakapule’anga’ ‘i he tapa kehekehe ‘o e fonua’.

‘I he ngaahi fakataha ko eni ki he palani fakalalakaka’, na’e a’u atu ai ha ngaahi fakamatala mei he pule’anga’ ki he kakai’, pea a’u mai foki mo e ngaahi fakakaukau mo e le’o ‘o e kakai ‘o e fonua’. Na’e tokoni eni ke tataki ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘a e pule’anga’ pehē foki ki hono ngaahi hoa fakalalakaka’ – ‘a ia ko e kau fakafofonga ‘o e ngaahi fonua ko eni, pea mo e ngaahi kautaha fakavaha’apule’anga kuo nau fengāue’aki vāofi mo e pule’anga’ ‘i he ngaahi ta’u lahi. Na’e tokoni mai foki ‘a e ngaahi fonua mo e ngaahi kautaha tokoni ko eni’ ki hono poupou’i ‘o e ngaahi fetalanoa’aki mo e t̄langa na’e fakahoko’ ‘aki ha tokoni fakapa’anga mo e fakatekinikale – kae

tautefito ki he pou pou lahi mei he Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia' (ADB) ki he Palani Fakalalaka hono Valu' (SDP8). Kuo ta'imālie 'a e ADB mo e ngaahi fonua/kautaha tokoni mei muli' mei he ngaahi fakataha na'e fakahoko ki he SDP8, 'o a'u tonu mai ai 'a e ngaahi le'o 'o e kakai', 'a ia na'e 'ikai ke mei a'u mai'.

'Oku hoko eni ke fakapapau'i ai 'e he pule'anga' 'oku fenāpasi 'ene taumu'a' mo e tokolahi 'o e kakai mo e ngahi kulupu 'i he fonua'. 'I he ngaahi uike si'i kuohili' na'e vakai'i ai pea tali 'e he Kapineti' 'a e SDP8 'a ia 'e ngāue'aki ke tataki 'a hono fakahokohoko o 'ene ngaahi taumu'a fakalalaka 'i he taimi lōloa'. 'E tokoni lahi 'a 'e fenāpasi 'etau ngaahi kaveinga' ke tokoni'i 'a e fonua' ke' ne malava 'o matu'uaki 'a e ngaahi ta'au 'o e kaha'u'.

Hangē ko ia kuo fakahā atu 'i he Ngaahi Fakamatala Patiseti 'o e ngaahi ta'u kimu'a', teu kamata hono tuku atu 'o e ngaahi mo'oni'i me'aa' pea fakamatala atu 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he Pule'anga' pea mo e 'uhinga hono fakahoko'. Te u fuofua tukuatu 'a e ngaahi fakamatala ki he ngaahi me'a fakalotofonua mo e fakamāmani lahi na'e fakatefito ai 'a e fai tu'utu'uni 'a e pule'anga', pea 'e toki 'oatu 'a e kongokonga lalahi 'o e ngaahi tefito'i fakakaukau 'o e patiseti' felāve'i mo e palani ngāue kongā fā 'oku hokohoko atu ke' ne tataki 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e pule'anga': pule lelei, tu'unga faka'ekonōmika fakafiemālie, tupu faka'ekonōmika 'oku tataki 'e he sekitoa taautaha' pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke tokoni'i 'a e masiva'.

2.0 Ko e 'Ātakai Fakamāmani Lahi

'Oku fa'a fiema'u ke tokanga 'a e Patiseti fakata'u' ki he ngaahi pole mo e ngaahi fakamanamana fakavaha'apule'anga ko ha kongā 'o e ngaahi makatu'unga ki he fai tu'utu'uni 'a e pule'anga'. 'Oku te'eki ke liliu 'eni. Ka 'oku fiema'u foki ke tau vakai atu ki he ngaahi faingamālie fakamāmani lahi' pea ke' tau manatua 'a hotau ngaahi kaungāme'a 'i he ngaahi fonua kehe'. 'Uluaki pē, ko e ngaahi fonua 'oku nau pou pou'i 'a 'etau ngaahi taumu'a fakalalaka', pea ko e kulupu eni 'oku lahi ange ia 'i hotau ngaahi hoa fakalalaka'. 'Oku tu'u fakataha 'a e pule'anga' mo e ngaahi pule'anga lahi 'i māmani pea mo e ngaahi faka'amu ki he lelei fakalukufua 'a hono kakai' 'i he kaha'u, pea mo e mahu'inga 'o e tupu faka'ekonōmika 'oku tataki 'e he sekitoa taautaha'. Kuo 'osi fakamo'oni 'a Tonga ki he ngaahi konivēsio 'oku fokotu'utu'u ke tokoni'i kitautolu ke tau lavengamonū 'i he ngaahi lelei 'oku ma'u mei he ngāue fakataha atu ki he ngaahi taumu'a tatau pea mo e ngaahi komimiuti fakavaha'apule'anga'.

'Oku fekau'aki 'a e Taumu'a Fakalalaka ki he Mileniume' pea mo e SDP8 'a ia 'e vaka mai ai 'a hono fakakau mai 'a e Taumu'a Fakalalaka ki he Mileniume' ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e pule'anga' 'Oku fakalika mai 'a e ngaahi lao 'a e Kautaha Fefakatau'aki 'a Māmani' (WTO) 'i he ngaahi fakalelei ki he tukuhau' pea mo e ngaahi founa kehe 'o hono tokoni'i 'o e ngaahi pisinisi'. Ko e ngaahi konivēsio ko eni 'oku tataki ia 'e he ngaahi tefito'i tui mālohi 'a ia 'oku kau ai 'a e fakamatala totonu' pea mo e taliui totonu' 'a ia ko e kongā eni 'o hono langa hake ha makatu'unga pule mālohi pea mo ha sekitoa fakapule'anga faivaola. 'Oku tukupā kakato 'a e pule'anga' ke faipau ki he ngaahi alepau ko eni 'aki hano fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku fenāpasi mo e ngaahi konivēsio ko eni.

'Oku mahu'inga ki Tonga 'a e ngaahi lelei ko eni 'e toki ma'u pē mei ha'atau fengāu'aki kakato mo e ngaahi sōsaieti fakavaha'apule'anga'. 'E fakamāu'i mamafa kitautolu 'e he to'utangata hoko' 'okapau te tau fili ha founa kehe pē ko ha puli meia kitautolu 'a e 'uhinga ko ia 'o e Tonga'. 'I he'etau vakai atu ki hotau ngaahi kaume'a 'i tu'apule'anga', ko e tokolahi 'o kinautolu ko e kau Tonga. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha fonua 'i māmani te ne fakauoua'i kitautolu 'i he mā'olunga taha 'a 'etau pa'anga hūmai fakata'u' mei he ngaahi me'a'ofa pa'anga 'oku 'omai 'e hotau ngaahi fāmili 'i muli'. 'Oku hanga 'e he ngaahi fehokotaki fakafāmili', talafakafonua' pea mo e siasi' 'o fakakouna hotau kāinga 'i muli' 'aki ha feongo'aki mālohi mo kitautolu 'i Tonga'

ni, pea kuo tau iku ai 'o fakafalala 'a e meimei vaeua 'o 'etau tu'unga mo'ui' ki he ngaahi 'me'a'ofa mei hotau ngaahi fāmili 'i muli'.

'Oku fakalahi atu 'e he pule'anga' 'a 'ene tokanga lahi ange ki he ngafa 'o e pule'anga' 'i hono tokoni'i mo fakamālohi'i 'a e ngaahi faingamālie ki he kau Tonga 'i muli' ke nau kau mai 'i he ngāue'i hotau fonua' mo e sōsaieti'. Na'e fokotu'u 'e he 'Eiki Palēmia' 'a e potungāue fo'ou ko e Potungāue Ma'ae Kakai Tonga 'i Tu'apule'anga'. 'E feinga 'a e Pule'anga' ke holoki 'a e totongi 'o hono 'omi ha me'a'ofa pa'anga mei he kāinga 'i muli', ko e'uhi' ko e lipooti ki he fakatotolo 'a e Pangikē 'a Māmani' 'oku hā ai, 'oku 'ikai ke ngata pē 'a e fika 'uluaki 'a Tonga 'i he mā'olunga 'o e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga mei he ngaahi fāmili 'i muli', ka 'oku toe mā'olunga foki mo 'etau ngaahi totongi huhu'i kehekehe 'oku hilifaki 'i he pa'anga 'ofa ko eni mei muli'.

'Ika'i ko ia pē, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi polokalama kuo fokotu'utu'u ke tokoni'i mo faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika 'oku tataki 'e he sekitoa taautaha'. 'Oku fokotu'utu'u foki heni ke foaki ha Pale 'a e 'Eiki Palēmia' ki ha kau pisinisi Tonga faivaola 'i muli, pea mo faka'ai'ai kinautolu ke' nau kau mai ki hono poupoua 'o e ngaahi pisinisi fakalotofonua'.

3.0 'Ekonōmika Fakalotofonua

3.1. Tupu Faka'ekonōmika

'Oku uesia 'a e ngaahi fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika 'a Tonga' 'i he lolotonga' ni 'e he ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'oku fakahoko'. Na'e pau ke vakai'i 'e he pule'anga' ha founa ke fakamafamafa tatau ai 'a hono fakapa'anga 'o e ngaahi fiema'u mahu'inga ki he lolotonga' ni pea mo e tupu faka'ekonōmika ki he kaha'u, kae holoki 'a e ngaahi fakamole ki he kaungāue' ke fenāpasi mo e pa'anga 'oku ma'u'. 'Oku fakafuofua 'a e patiseti' 'e fe'unga 'a e fe'amokaki' mo e \$9 miliona.

Ki he 2006/07, ko e tupu fakata'u 'i he mahu'inga tu'uma'u 'o e ngaahi koloa mo e ngāue 'oku ngaohi fakalotofonua' (real GDP) 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e pēseti 'e 0.9, mei he tupu ki he 2005/06 'a ia na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 1.9. 'Oku fakalika mai heni 'e holo'aki 'a e pēseti 'e 18 'a e ngaahi sēvesi 'a e pule'anga ki he kakai', kae fakafuofua 'a e toenga 'o e 'ekonōmika' ke tupu 'aki 'a e pēseti 'e 3.9 'i he 2006/07. 'Oku kau heni ha fakafuofua si'i pē ki he hiki hake 'i he ngaahi fakamole fakafāmili' tupu mei he ngaahi vāhenga mei he fakatokosi'i' mo e totongi fakafoki'.

'Oku faka'alongaua pē ko e fiha mei he vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga' 'o kau ai mo e totongi faka'angataha ki he fakatokosi'i', 'e 'alu ki he ngaahi fakatupu mo e fa'u koloa fakalotofonua', pea ko e fiha 'e hū atu 'o hiki'i hake 'a e lahi 'o e koloa hūmai'.

Hili 'a e ngaahi faka'alongaua mo e ngaahi faingata'a 'o e 2006/07, 'oku fakafuofua ko e tupu faka'ekonōmika' 'e a'u ki he pēseti 'e 1.6 'i he 2007/08, pea hiki hake ki he pēseti 'e 2.1 'i he 2008/09 mo e 2009/10. Ko e ngaahi tu'unga ki he tupu faka'ekonōmika' 'oku fakaikiiki ia 'i he Pepa Patiseti 1 'i loto.

3.2. Hikihiki 'a e Totongi 'o e Koloa'

'Oku tu'u ta'epau mo e ngaahi vakai ki he hikihiki 'a e totongi 'o e koloa' 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi ta'u kuohili'. Ko e'uhi ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapotopoto fekau'aki mo e pa'anga fakafonua', na'e holo lahi 'a e tu'unga hikihiki 'o e koloa' 'i he māhina 'e tahaua kuo maliu atu'. Ko e hiki fakata'u 'i he Consumer Price Index (CPI), na'e holo ia ki he pēseti 'e 5.8 'i he māhina 'e tahaua ki Fepueli 2006' - ko e mā'ulalo taha ia 'i he ta'u lahi. Kāneongo ia, 'oku kei hikihiki ai pē 'a e totongi fakamāmani lahi ia 'o e lolo', pea 'e lava ke' ne uesia 'a e tu'unga

mā'ulalo kuo a'u ki ai 'a e hikihihi 'a e totongi 'o e koloa'. 'E ongo foki 'a e hikihihi 'a e totongi 'o e lolo' ki he ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki'. 'E lava foki ke uesia 'e ha ngaahi liliu ki he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' 'a e totongi 'o e ngaahi koloa mo e ngāue 'oku fakatau mei muli'.

'Oku 'ikai ke mahino pē ko ehā 'a e ngaahi me'a 'oku fakalika mai 'e he hiki vāhenga' felāve'i mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he pa'anga fakafonua' (monetary policy) 'i he 2006/07. 'I he lolotonga' ni, na'e ngāue'aki ha ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapotopoto ke' ne fakasi'isi'i hano uesia 'o e tu'unga 'o e totongi koloa' ko e'uhi ko e mā'olunga ange 'a e ngaahi vāhenga'. 'Oku faka'ai'ai 'e he ki'i mā'olunga 'a e totongi tupu' 'a e fakahū pa'anga' pea fakasi'isi'i 'a e lahi ange 'a e noo' mo e fakatau koloa fakamovetevete'. 'Oku 'ikai ke fu'u lahi 'a e tafe atu 'a e nunu'a lelei 'o e hiki vāhenga' ki he sekitoa tāutaha'. Pea 'i he'ene a'u atu ki he 'aho' ni 'oku 'ikai ke 'i ai hano uesia 'o e tu'unga 'o e pa'anga mohe'.

Kāneongo ia, 'oku fakafuofua ke 'alu hake 'a e hikihihi fakata'u 'i he totongi 'o e koloa' mei he pēseti 'e 5.8 ki he pēseti 'e 10 'i Sune 2007, ko e'uhi ko e lahi ange 'a e pa'anga 'oku ma'u 'e he kaungāue fakapule'anga'. Hili eni', 'oku fakafuofua 'e kamata ke holo 'a e tu'unga 'o e hikihihi 'a e totongi koloa' ki he pēseti 'e 9 'i he 2007/08, pēseti 'e 8 'i he 2008/09 pea pēseti 'e 7 'i he 2009/10.

4.0 Pule Lelei

'Oku ou 'osi fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o hono tuku atu 'o e fakamatala totonu felāve'i mo e ngaahi me'a 'oku hoko', pea mo hono hakeaki'i 'a hono talanoa'i 'o e ngaahi me'a ke hoko'. 'Oku fononga fakataha 'a e pule lelei' mo e fetu'utaki lelei'. 'I hono tuku totonu atu 'o e ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi pole', 'oku tau fakamahino atu ai 'a e ngaahi 'elia 'oku tau fakafalala ai ki he kaungāue 'i he ngaahi lēvolo kotoa 'o e pule'anga' ke' nau fai 'a e me'a 'oku totonu'. 'I he taimi' ni 'oku lahi 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke fakahoko ke hakeaki'i ai 'a e pule lelei' 'i he tafa'aki 'a e pule'anga', hangē foki ko e Kōmiti Fakafonua 'a e Pule'anga Fakatu'i 'o Tonga ki he Fakalelei Fakapolitikale'. 'Oku kau 'i he ngaahi fokotu'utu'u' 'a e 'uuni me'a' ni:

- Fakamālohi'i 'a e pule'i 'o e pa'anga 'a e pule'anga' mo e 'ātita'
- Fakamālohi'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he pa'anga fakafonua'
- Fakatau mai 'o e ngaahi koloa 'a e pule'anga'
- Pule lelei 'i he ngaahi kautaha 'a e pule'anga'
- 'Ātita'i 'o e tānaki pa'anga 'a e pule'anga', mo e fokotu'utu'u ki he faipau ki he ngaahi tu'utu'uni ki he tukuhau'
- Fakalelei ki he ngaahi tu'utu'uni

'E 'oatu mo e ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi fokotu'utu'u 'i 'olunga', pea mo e fakaikiiki 'o e ongo fokotu'utu'u fo'ou 'e ua: ko e "Komisoni ki hono Fakafepaki'i 'o e Ngāue hala'aki 'a e Mafai'" pea mo e "Ngaahi Tu'utu'uni Ki he Fakahoko Fatongia 'a e Kau Taki'" 'a ia 'e tuku atu ha'ane kakato.

'Ikai ko ia pē, ka 'oku lolotonga ngāue foki mo e kau taki 'o e ngaahi sōsaieti sivile' pea mo e kautaha hau 'i he pule lelei', Kautaha Fakamatala Totonu Fakamāmani Lahi' (Transparency International) ke fokotu'u ha va'a 'o e kautaha' 'i Tonga' ni. 'Oku fakafiefia eni ki he pule'anga' he ko e kongā eni hono langa hake 'o e ngaahi kautaha ki ha founga fakatemokalati fakaeonopooni faivaola.

5.0 Fakalelei'i 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga Fakafonua ke Fakasi'isi'i 'a e Hikihiki 'a e Totongi 'o e Koloa'

Na'e mahino mai 'a e ngaahi matavaivai 'i he'etau ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono tauhi 'o e tukunga fakafiemālie 'o e 'ekonōmika hili 'a e ngaahi me'a na'e hoko'. 'I he ta'u kuo'osi', na'e toloi atu 'a hono vakai'i 'o e fokotu'u ki he fakalelei 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga'. Ko e taha 'o e ngaahi me'a 'oku hā mai', ko e mahu'inga ke fakamālohi'i 'a e mafai 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' ki hano ngāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he pa'anga fakafonua' 'i ha taimi lelei mo ha founa ngāue faivaola 'a ia 'oku tau'atāina mei he ngaahi fakahoko tu'utu'uni 'oku 'ikai ke fu'u fiema'u. 'E hoko eni ke' ne hiki'i hake 'a Tonga ki he tu'unga fakahoko fatongia lelei 'a e ngaahi pangikē pule' fakamāmani lahi'.

'I he lolotonga' ni ko e'uhi ko e natula mo e founa 'oku pau ke fakahoko ka e toki ma'u 'a e tu'utu'uni aofangatuku', 'oku fa'a tautoloi heni 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he pa'anga fakalukufua 'a e fonua', 'o 'ikai ke taimi totonu. 'Oku 'ikai leva ke fu'u ola lelei, pea ko e ngaahi ngāue 'e ni'ihi 'oku fakahoko 'e taku ia 'oku ta'efe'unga, ko e'uhi 'e 'ikai leva ke fu'u mahino pē na'e uesia 'a e ngaahi taumu'a 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue' 'e ha ngaahi taumu'a fakakomēsiale pē fakapolitikale.

'Oku fakafalala 'ae a'usia lelei 'a e taumu'a 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he pa'anga fakafonua' 'i he'ene mahino pea mo pau. 'Oka lava 'e he māketi fakapa'anga' 'o vavalo'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he pa'anga fakafonua' 'e fakahoko' - 'okapau te' nau lava 'o kikite'i kimu'a ko ehā 'a e me'a 'a e Pangikē Pule' 'e fai 'i ha fa'ahinga tu'unga pē – pea 'e vave mo kaukaua ange 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he pa'anga fakafonua' ko e'uhī' 'oku malava 'e he ngaahi māketi fakapa'anga' 'o vavalo'i totonu 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'e fakahoko' pea lava leva ke' nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'oku taau mo fe'unga ke ma'u 'a e ola 'oku fiema'u'.

'Oku 'amanaki kole 'e he pule'anga' ha kau mataotao mei tu'apule'anga ke' nau vaka'i 'a e taau ko ia 'o hono fakahoko 'o e ngaahi liliu fakalao ko eni'. Ko e ngaahi tefito'i fakakaukau ki hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi fakalelei ko eni', ko hono fokotu'u 'o ha sino makehe 'o e Pangikē Pule ki he Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Pa'anga Fakafonua', 'o fokotu'u 'a e ngaahi makatu'unga 'oku pau ke' nau muimui pau ki ai ko e'uhi ko e lelei fakalukufua 'a hono a'usia 'o e taumu'a 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'oku fakahoko'. 'E hoko eni ke' ne fakapapau'i ko e ngaahi fai tu'utu'uni 'a e sino makehe ko eni' 'oku taau mo muimui pau ki he founa fakahoko ngāue mo fakamatala totonu 'a e pule'anga'. 'E lava leva 'e he Pangikē Pule' ke ngāue'aki 'a 'ene ngaahi fokotu'utu'u ngāue' ke pukepuke mo fakamālohi'i 'a e 'aonga mo e lelei 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Pa'anga Fakafonua'. 'Oku 'amanaki foki ke toe vakai'i mo ha ngaahi founa fetu'utaki 'oku lelei ange' pehē ki hono fakamatala'i mo fakamahino'i 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Pa'anga Fakafonua', pea 'e kamata eni 'aki hano fakahoko 'o ha ngaahi fepōtalanoa'aki, tufaki 'o e ngaahi pepa fakamatala 'o e ngaahi tu'utu'uni' pea mo hono fakahū mai ha ngaahi tohi mei he kakai felāve'i mo ha ngaahi me'a 'oku nau tokanga ki ai ke fai hano vakai'i.

6.0 Fakalelei'i 'o e Fakatau Koloa 'a e Pule'anga' ke Faka'ai'ai 'a e Ngaahi Pisinisi Tāutaha

'E fokotu'u 'e he Pule'anga' ha lao ke pule'i 'a e fakatau koloa 'a e pule'anga' 'o fakataumu'a ke fakapapau'i 'oku hakeaki'i 'a e ta'efilifilimānako', fakamatala totonu' pea mo e tu'unga fakatekinikale mā'olunga ange fekau'aki mo e fakatau koloa 'a e pule'anga'. 'E kau lelei eni ki hono fakamālohi'i 'o hono pule'i 'o e fakamole 'a e pule'anga' 'i he taimi ko eni 'e fefeka ange ai hono pule'i e pa'anga a e pule'anga' 'i he 2006/07 pea mo e ngaahi ta'u ka hoko mai', kae 'oua

leva kuo kakato 'a e ngāue 'a e pule'anga' ki hono fakapalanisi 'ene fakamole' mo 'ene pa'anga hūmai'. 'E toe tokoni foki eni ke faka'ai'ai 'a e pule'anga' ki he fakatau koloa 'oku fenāpasi 'a e totongi 'o e koloa' mo e tu'unga 'o e koloa 'oku fakatau'. 'Ikai ko ia pē te' ne faka'ai'ai ha ngaahi faingamāie 'oku lahi ange ki he sekitoa tāutaha' ke' nau fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'oku lolotonga fakahoko 'e he pule'anga'.

'E toe mahu'inga ange 'a hono tukuange atu 'o e ngaahi ngāue mei he pule'anga' ki he sekitoa tāutaha' ki hono toe fakalahi 'o e ngaahi faingamālie 'i he sekitoa tāutaha' ma'ae kau ngāue fakapule'anga 'oku nau kau 'i he fakatokosi'i' ke fokotu'u ha'anau pisinisi fakalotofonua. Ko hono pule'i lelei 'o e fakatau koloa 'a e pule'anga' te' ne fakalotolahi'i 'a e kau pisinisi fakalotofonua', 'e vakai'i fakalelei mo ta'efilifilimānako 'a 'enau ngaahi fokotu'utu'u', pea 'e makatu'unga eni 'i he'enau ngaahi fakahoko fatongia lelei'. 'Oku 'osi mahino mai 'oku pou pou mai 'a hotau ngaahi hoa fataki 'o e fakalalakaka' ke fakahoko ha ngaahi ako makehe ma'ae kau ngāue fakapule'anga 'e kau he fakatokosi'i' ki he fe'au'auhi ki he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga'. 'Ikai ke ngata ai', ka 'e fakamatala'i kakato ki he ngaahi pisinisi fakalotofonua' 'a e ngaahi founa fo'ou ki he fakatau koloa 'a e pule'anga', pehē foki ki hano ako'i kinautolu ki ha ngaahi founa ki hono 'ikuna'i 'o e ngaahi talamahu'inga'.

7.0 Fakalelei'i 'o e Pule Lelei 'i he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga' ke Tukuange mai 'a e Pa'anga Hulu'

Ko e taha 'o e ngaahi faka'ilonga 'o ha poate pule lelei mo taukei ko e malava 'e he kautaha' ke fakafoki atu ha tupu ki he kau ma'u 'inasi' 'i he kautaha'.

'E fakapotopoto ki he ngaahi poate 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga' ke toutou vakai'i 'a honau ngaahi tu'unga fakapa'anga', pea ka a'u ki ha tu'unga mā'olunga pea ke 'omi ha fokotu'u ke holoki eni 'aki hano 'oatu ha ngaahi tiviteni makehe ki he kau ma'u 'inasi' pē ko hano fakatau mai 'e he kautaha' 'a e ngaahi 'inasi'.

'I hono fakalukufua', 'oku totonu ke fakafoki 'e he ngaahi kautaha 'a e pule'anga' ki he kau ma'u 'inasi' 'a e pa'anga kotoa 'oku mahulu atu 'i he'enau fiema'u lolotonga'. 'I hono vakai'i 'a e ngaahi fiema'u lolotonga 'a e pule'anga', 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ko eni':

- Tauhi ha fokotu'utu'u fakapa'anga 'oku taau fakakomesiale 'a e tu'unga 'o e mo'ua 'o e kautaha' ki he pangikee' pea mo e kau ma'u 'inasi'.
- Mafai mo e ivi fakamo'ua 'oku taau mo fe'unga.
- Fakapotopoto'i 'o e ngaahi pa'anga ngāue mo e fakamole ki he ngaahi me'angāue 'a e pisinisi.
- Fiema'u ke ngaofe ngofua e ngaahi me'a fakapa'anga' ke fakafetaulaki'i 'aki 'a e ngaahi fetō'aki 'a e fefakatau'aki.

Ko hono faka'ilonga 'o ha pule faivaola mo fakahoko fatongia ola ko e malava ke fakatefito 'enau ngāue' ki he ngaahi tefito'i ngāue fakapisinisi'. 'Oku faingofua ki he pisinisi' ke' nau aafe mei he ngaahi tefito'i ngāue fakapisinisi'. Ko ia ai, ko e tukupā ke vilitaki atu ki he ngaahi tefito'i ngāue fakapisinisi 'oku ola lelei', ka e tukuange atu 'a e ngaahi ngāue 'oku 'ikai ke taau fakapisinisi ke fakahoko' 'a e faka'ilonga 'a hono a'usia 'o e ngaahi kaveinga ngāue'.

'I he ta'u ka hoko mai', 'e ngāue fakataha 'a e pule'anga' mo e ngaahi poate 'o e ngaahi kautaha 'a e pule'anga' ke tokoni'i kinautolu ke fakakau atu 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko eni' ki he'enau ngaahi palani ngāue' mo e palani fakahoko ngāue'.

8.0 Ngaahi Tu'utu'uni Fekau'aki mo e Fakahoko Fatongia 'a e Kau Taki' ke Faka'ai'ai 'a e Pule Lelei'

'Oku 'uhinga 'a e pule'anga lelei' ki he pule lelei, tautefito ki he tafa'aki 'o e fakamatala totonu', vahevahe totonu, ta'efilifilimānako pea mo e faka'ehie'ehi mei he fepakipaki 'a e ngaahi fatongia'. Ko e polokalama fakalelei ngāue 'a e pule'anga' na'e kamata fakahoko 'i he 2002, na'e makatu'unga ia 'i he ngaahi tefito'i fakakaukau 'o ha fakahoko ngāue lelei mo ola, 'a ia 'oku mahino pē 'e lelei ki he kakai kotoa 'o e fonua'.

Makatu'unga 'i he 'uhinga ko ia', na'e kamata ngāue leva 'a e pule'anga' ki hono pātoloaki 'o e pule lelei 'i he ngaahi kautaha 'a e pule'anga', pea 'oku langolango ki he ngāue ko eni' 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki hono pule'i 'o e pa'anga' 'a ia kuo hā 'i 'olunga'. Ko e ngaahi tefito'i fakakaukau tatau pē 'oku felāve'i tonu ki he toenga 'o e sekitoa pule'anga'. Ko ia ai 'oku 'amanaki ke vakai'i ke ngāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki moe fakahoko fatongia 'a e kau taki', 'o kau ki ai 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga', ngāue fakapule'anga' pea mo e Kapineti' foki.

9.0 Ke Tukunga Fakafiemālie 'a e 'Ekonomika

9.1. Matu'uaki 'o e Ngaahi Hiki Vāhenga 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga

Na'e tukupā 'a e Pule'anga' ki he hiki vāhenga 'i he malumalu 'o e Aleapau Femahino'aki na'e fakamo'oni mo e Kautaha 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga' 'i he ta'u kuo 'osi'. Na'e fakahoko 'a e sitepu 'uluaki' 'i he 2005/06' 'aki hano holoki 'o e ngaahi fakamole 'e ni'ihi' ko e'uhi kae malava ke totongi atu 'a e ngaahi vāhenga'. Na'e kau heni 'a hono fakangatangata 'o e ngaahi fakamole ki he ngaahi koloa mo e ngāue 'e ni'ihi 'o hangē ko e fakamole ki he monomono 'o e ngaahi naunau maumau, ngaahi pa'anga tokoni ki he ngaahi sekitoa kehe' pea mo e ngaahi fakamole ki he ngaahi me'angāue, pehē foki ki he ngaahi fakangatangata 'i he ngaahi totongi huhu'i makehe mei he vahe' ki he kau ngāue 'o hangē ko e 'ovataimi, ngaahi hiki vāhenga fakata'u pea mo e ngaahi totongi makehe.

'I he 2006/07, 'oku pau ke totongi 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi vāhenga ki he ta'u kakato', pēseti 'e 40 'oku toe ke totongi fakafoki ki he kau ngāue' pea mo e totongi fakakātoa kiate kinautolu 'oku mālōlō mei he ngāue' 'i he fakatokosi'i 'o e kau ngāue'. Ke malava 'o fua 'a e ngaahi fakamole ko eni', 'oku pau ke holoki 'a e tokolahi 'o e kau ngāue fakapule'anga' 'aki ha polokalama fakatokosi'i ka e 'atā ke fili tau'atāina ki ai 'a e kau ngāue fakapule'anga'. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'utu'u ke holoki 'a e ngaahi fakamole kehe 'e ni'ihi 'a e pule'anga' ke faka'atā mai ha pa'anga ke totongi 'aki 'a e hiki vāhenga' pea mo e pēseti 'e 40 'oku toe ke totongi fakafoki.

'Oku 'ikai ke fe'unga 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga 'a e pule'anga' ke hokohoko atu hono totongi 'o e ngaahi vāhenga' 'i he malumalu 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he fakamole 'a e pule'anga'. 'E kei tatau aipē 'okapau 'e ma'u ha pa'anga fe'unga mei ha ngaahi tokoni mei tu'apule'anga, fakatau atu 'o e ngaahi koloa 'a e pule'anga' mo ha ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe 'i he ta'u 2006/07, 'e 'ikai ke ma'u ha pa'anga fe'unga ia ke kei hokohoko atu 'a e ngaahi totongi ki he ta'u 2007/08, pea mo e ngaahi ta'u ka hoko mai'. Ko e mo'oni'i me'a eni 'oku pou pou'i 'e he ngaahi fakatotolo kuo fakahoko fekau'aki mo e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga' 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia'(ADB), Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga'(IMF) pea mo e ngaahi fonua kehe 'oku nau tokoni fakapa'anga mai ki Tonga' ni.

'Oku vilitaki 'a e pule'anga' ke faka'ehi'ehi mei hano ngāue'aki ha patiseti 'oku fu'u mahulu atu 'a e fakamole' 'i he pa'anga hūmai 'a e pule'anga', he 'e hoko eni ke fakavaivai'i mo uestia 'a e tukunga fakafiemālie faka'ekonomika fakalukufua 'o e fonua' pea mo e ngaahi makatu'unga 'oku fiema'u ki hono hakeaki'i 'o e tu'unga mo'ui 'a e fonua ki ha tu'unga mā'olunga ange mo tu'uloa.

'I he tu'unga ko ia', 'oku mātu'aki mahu'inga ke 'i ai ha ngaahi founa fakamole mo e tānaki pa'anga makehe ke' ne fakafepaki'i 'a e ngaahi nunu'a 'o e hiki vāhenga'. Ko e tefito'i founa ki hano a'usia eni, ko hono fakahoko 'a e polokalama fakalelei ngāue 'a e pule'anga' pea mo hano fakatokosi'i 'a e kau ngāue fakapule'anga' 'aki hano faka'atā ke fili tau'atāina ki ai, kae kei fakapapau'i pē 'e 'ikai ke uesia 'e he polokalama fakalelei tānaki tukuhau' 'a e tu'unga 'o e pa'anga 'oku tānaki 'e he pule'anga'. Ko e konga 'o e ngaahi fokotu'utu'u ki he fakalelei tānaki tukuhau' ko hono holoki 'o e tukuhau', ka 'i he'ene tu'u 'i he taimi' ni, 'oku pau ke toe toloi atu eni ki ha taimi 'oku lelei ange'.

'Oku 'i ai 'a e fakame'apango'ia 'i hono fakahoko atu 'oku hulu ange 'a e fakamole' 'i he pa'anga hūmai', ka 'oku fakalika mai heni 'a e vilitaki 'a e pule'anga' ke tauhi 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi fiema'u tefito', fakapa'anga 'a e ngaahi tokoni ki he sekitoa tāutaha' pea malu'i 'a e masiva' mo kinautolu 'oku lavelaveili ke uesia 'i hono holoki 'o e ngaahi ngāue 'a e pule'anga'.

'I he'ene mahino ko ia kuo malava 'e he pule'anga' ke holoki 'a e faikehekehe 'i he fakamole' mo e pa'anga hūmai', 'o 'ikai ke uesia 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi me'a 'oku mahu'inga', kuo fakahā 'e he ngaahi fonua/kautaha tokoni mei tu'apule'anga', te' nau tokoni mai ki hono pukepuke 'a e tukunga fakafiēmālie faka'ekonōmika mo e fakaepa'anga 'a e fonua' pea mo fakasi'isi'i 'a e ngaahi nunu'a kovi 'o e liliu'.

10.0 Ngaahi Fakalelei Ngāue 'a e Pule'anga' pea mo e Fakatokosi'i 'o e Kau Ngāue

Na'e fakahoko 'a e Polokalama Fakalelei Ngāue 'a e Pule'anga' 'i he 2002, 'o kau heni 'a e palani ke holoki 'a e tokolahi 'o e kaungāue fakapule'anga' ke ma'u 'a e "tokolahi totonu", 'o fakataumu'a ke toe hiki'i hake 'a e tu'unga fakahoko ngāue lelei 'i he ngaahi ngāue 'a e pule'anga'. Ke talia 'a e ngaahi pole lolotonga', kuo tu'utu'uni 'e he Pule'anga' ke 'unuaki'i mai 'a hono fakahoko 'o e polokalama fakatokosi'i' ko e'uhi' ke fakama'ama'a atu 'a e ngaahi faingata'a'ia fakapa'anga na'e 'omai 'e he hiki vāhenga'. Kuo 'osi fakahoko foki mo ha ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga', pea 'i ai e ngaahi fatongia kuo fakataha'i 'o fakataumu'a ke hakeaki'i 'a e tu'unga fakahoko fatongia lelei', pea na'e fokotu'u ai ha "Potungāue Ma'ongo'onga" 'e tahafā.

'Oku 'amanaki 'a e pule'anga' ke holoki 'a e tokolahi 'o e kaungāue fakapule'anga' 'aki 'a e toko valungeau nai ko e'uhi' ke faka'atā mai ha \$28 miliona ke totongi 'aki 'a e hiki vāhenga'. Ko e pole ki he Pule'anga', ko hono fakapapau'i 'e 'ikai ke uesia 'a e ngaahi ngāue ki he kakai', pea ke kei pukepuke 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ma'ae masiva'. 'E makatu'unga 'a e ngaahi nunu'a 'o e fakatokosi'i' 'i he fakahoko ngāue 'a e pule'anga' 'i he tokolahi 'o kinautolu te' nau fakafisi mei he ngāue', lēvolo mo e ngaahi taukei ngāue 'a kinautolu 'oku kau 'i he fakatokosi'i'.

Ko hono uesia lahi taha 'o e ngaahi fakahoko ngāue 'a e pule'anga' tupu mei he fakatokosi'i', 'e meimei ke hoko ia 'i he 2006/07, pea fakaholoholo hifo aipē 'i he ngaahi ta'u hoko'. 'Oku ngalingali 'e anga pehē pē mo hono uesia 'e he ngaahi vāhenga mei he fakatokosi'i' 'a e tu'unga hono hakeaki'i mo faka'ai'ai 'o e ngaahi kautaha', 'a ia 'e ongo lahi taha pē 'i he 2006/07 'o fakaholoholo aipē 'i he ngaahi ta'u hoko'.

'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e huhu'i fakakonga pē 'e he holo pēseti 'e 18 ko ia 'i he tokolahi 'o e kaungāue fakapule'anga' 'a e hiki vāhenga' ('a ia 'oku faka'avalisi 'a e hiki vāhenga' ki he pēseti 'e 70) pea mā'olunga 'aki pē 'a e fakamole fakakātoa ki he vāhenga' 'a e vahe tolu 'e taha (1/3), 'i hono fakafehoanaki ki he fakamole kimu'a 'i he hiki vāhenga'.

Ko e totongi huhu'i ko ia ki he fakatokosi'i 'oku makatu'unga ia 'i he 'elemēniti 'e tolu: ko e vāhenga mālōlō 'oku tatau mo e penisoni 'oku 'i ai 'ete totonu ki ai; totongi 'oku fakatefito 'i he

lōloa 'o 'ete ngāue fakapule'anga' ka 'oku fakangatangata ki he tu'unga vāhenga fakata'u' pea mo ha pōnasi 'oku fakatefito 'i he vave 'ete tali ko ia 'a e fakaafe ke te kau 'i he fakatokosi'i'. Ko hono vahe atu 'o e ngaahi totongi huhu'i ki he fakatokosi'i', 'e 'oatu faka'anga taha pē ia pea 'oku 'amanaki ke totongi atu ia 'i he 2005/06. 'E fakapa'anga eni mei hano fakatau atu ha kongā 'i he ngaahi koloa 'a e pule'anga' pea mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi nō 'a e pule'anga' mo e ngaahi pa'anga talifaki'.

'Oku mahino pē foki 'a e 'ikai ke tali 'e he ngaahi fonua/kautaha tokoni mei tu'apule'anga' ke' nau tokoni mai ki hono fakapa'anga 'o e hiki vāhenga', ka 'oku lolotonga alea'i 'e he pule'anga' ha tokoni ki he ngaahi liliu mo e fehikitaki mei he sekitoa 'a e pule'anga' ki he sekitoa tāutaha' 'e fiema'u 'e he kaungāue fakapule'anga' 'e ni'ihī. 'Oku ofe'i hake foki 'a e ngaahi tokoni ia 'a e ngaahi fonua/kautaha tokoni mei tu'apule'anga' ki hono fakasi'isi'i mo fakama'ama'a'i 'a e nunu'a kovi 'o e holo 'i he fakahoko fatongia 'a e pule'anga' 'i he kakai mo e ngaahi komiuniti/kulupu lavelaveili'.

'Oku mahu'inga 'a e ngaahi tokoni fakavaha'a pule'anga' ko eni ki he liliu' 'a ia 'oku pou pou'i 'e he ngaahi alea mo e ngaahi kautaha pa'anga fakavaha'a pule'anga' ke' nau tokoni'i 'a hono tauhi 'o e tukunga fakafiemālie fakapa'anga' mo e faka'ekonōmika fakalukufua 'o e fonua', ko e'uhī' ko e ngaahi faka'alongaua mo e ta'epau 'a e vave mo e lahi 'o e nga'unu 'a e sekitoa tāutaha' ki he ngaahi me'a ko ia 'oku hoko 'i he tafa'aki 'a e pule'anga':

- Ko ehā hono lahi 'o e totongi fakafoki 'o e pēseti 'e 40 pea mo e totongi huhu'i ki he fakatokosi'i' 'e kau atu ki hono hakeaki'i' 'o e ngaahi ngāue 'i he sekitoa tāutaha 'i Tonga' ni' ke toe lahi ange?
- Ko ehā hono lahi e hiki 'i he koloa hūmai' 'o 'ikai ko e ngaahi ngāue fakalotofonua?
- Ko ehā hono lahi 'o e pa'anga hūmai mei he "vahe faka'angataha" ko eni', 'e faka'aonga'i ke holoki 'a e ngaahi nō tāutaha' pea mo 'ohifo 'a e ngaahi totongi, kau ai 'a e totongi tupu' ke fenāpasi mo e tu'unga 'o 'enua pa'anga hūmai?
- Ko e kaungāue fakapule'anga' mālōlō 'e toko fiha 'e fokotu'u ha'anau pisinisi 'i Tonga?
- Ko ehā hono vave mo e tu'unga hono malava lelei 'e he ngaahi tokoni 'a e pule'anga' ki he sekitoa tāutaha' ke fakatonutonu fakatatau ki he ngaahi nunu'a 'o e fakatokosi'i', pea ko ehā ha'ane uestia 'i he tupu faka'ekonōmika?
- 'I hono fakakātoa', ko ehā hono vave 'a e malingi mai 'a e ngaahi tupu 'i he sekitoa tāutaha' ke toe lahi ange 'a e ngaahi pa'anga tukuhau 'oku ma'u' ke tokoni ki hono fakapalanisi 'o e fakamole 'a e pule'anga' mo 'ene pa'anga 'oku tōnaki mai'.

Kae 'oua leva kuo toki ma'ala'ala lelei mai 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i' ni, 'oku pau ke pule'i fefeka 'a e fakamole 'a e pule'anga' pea malu'i mo e polokalama fakalelei tōnaki pa'anga' 'oku lolotonga fakahoko' mei he ngaahi nunu'a 'o e fakatokosi'i'. 'Ikai ko ia pē, ka 'e kei hokohoko atu pē 'a e fetu'utaki vāofi 'a e kau fale'i faka'ekonōmika mo e fakapa'anga' mo e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga', 'o hangē ko e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' (IMF), 'a ia te' nau muimui'i mo pou pou'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke tauhi 'a e tu'unga fakafiemālie faka'ekonōmika 'a e fonua'.

11.0 Ko e Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'oku ne Tataki 'a e Fakalelei Tukuhau.

'Oku fiema'u 'e Tonga ke tōnaki ha pa'anga mei he tukuhau' ke fakapa'anga 'aki 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tefito'i ngāue mahu'inga 'a e pule'anga' ki he kakai 'o e ngaahi kolo'. Ko e taumu'a' ke tōnaki 'a e pa'anga' pea 'i he taimi tatau pē ke a'usia 'a e ngaahi tolu'i me'a' ni:

- Tukuphau 'oku vahevahe totonu, 'a ia 'oku fakatefito 'i he mafai pē ivi 'o e tokotaha totongi tukuphau'.
- Tukuphau 'oku lava me'a, 'a ia 'oku malava ke fe'au'auhi fakavaha'apule'anga pea mo fakasi'isi'i 'a hono fakalotosi'i pē fakafehalaaki'i 'a e ngaahi sīpinga fakalalaka fakapisinisi 'i Tonga' ni – 'oku 'uhinga eni ke 'i ai ha founa tukuphau 'oku tukuphau' 'a e pisinisi kotoa kae mā'ulalo ange 'a e pēseti tukuphau 'oku hilifaki'.
- Tukuphau 'oku lava ke fakahoko lelei, 'a ia 'oku faingofua pea mahino ngofua ke tokoni'i 'a e kau totongi tukuphau' mo e kinautolu 'oku nau pule'i 'a hono tēnaki 'o e tukuphau'.

'Oku fiema'u 'e Tonga ke fakalelei'i 'a 'ene founa tukuphau' ke toe lelei ange 'a hono fakafetaulaki'i 'o e ngaahi pole 'o ha māmani feliuliuaki. 'Oku fiema'u ia ke ngaofe ngofua ki he ngaahi liliu 'i he ngaahi tō'onga faka'ekonōmika', hikihiki ke mā'olunga ange 'a e tu'unga mo'ui 'o e Tonga tokolahi, fe'au'auhi ki he 'inivesi' mo e ngaahi fonua 'oku mā'ulalo 'enau tukuphau' 'i 'Esia' pea mo e ngaahi founa pule'i fo'ou 'e ala ngāue'aki. Kuo lalaka atu 'a Tonga ki ha polokalama ta'ulahi 'o ha fakalelei fakalukufua 'o e ngaahi ma'u'anga pa'anga 'a e Pule'anga'.

'Oku faka'ai'ai 'a e fakalelei tēnaki pa'anga ko eni' ko e mātu'aki fiema'u ke holoki 'a e fakafalala 'a Tonga 'i he ngaahi tukuphau 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga' ko 'ene tefito'i ma'u'anga pa'anga'. Kuo 'osi 'a e taimi 'o e fakafalala 'i he tukuphau fefakatau'aki mo tu'apule'anga' ke fakapa'anga 'a e kavenga 'o e ngaahi fakamole 'a e pule'anga'. Ko e ngaahi tukuphau ia ko eni' 'e 'ikai ke' nau malava 'o tu'uekina 'a e tu'unga fakamole 'a e pule'anga' 'oku 'amanaki ki ai 'a e kakai 'o e fonua', pea 'ikai uesia 'a e tūkunga 'o e fefakatau'aki' mo e tu'unga fakakomesiale'. 'E holo foki mo e ngaahi pa'anga 'oku tēnaki 'e he pule'anga' 'o ka holo 'a e hū koloa mei tu'apule'anga' pea 'e fakafe'atungia'i heni 'a e mafai 'o e pule'anga ke totongi 'ene ngaahi fakamole'.

'Oku toe mahu'inga foki 'a e fakalelei tukuphau ko eni' ke 'omi 'a e ngaahi tukuphau 'a Tonga' ke fai tatau mo e ngaahi tu'unga fakavaha'a pule'anga', pehē foki ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ki he ngaahi alepau fakavaha'a pule'anga 'i he lolotonga' ni mo e kaha'u'. Ko e fiema'u vivili taha 'i he lolotonga' ni ko hono faka fenāpasi atu 'a e founa tukuphau' ki he ngaahi founa ko ia 'oku fakangofua 'i he malumalu 'o e Kautaha Fefakatau'aki 'a Māmani' (WTO) pea mo e ngaahi fiema'u ke fakakakato kae toki hoko ko ha mēmipa. Ko e faka fenāpasi ko eni 'o e tukuphau fakalotofonua' mo e ngaahi tute ki he ngaahi koloa hūmai mei tu'apule'anga', 'oku pau ke a'u ki Sanuali 1, 2007 kuo fakahoko kakato ia 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ki he hoko ko ha mēmipa kakato 'o e Kautaha Fefakatau'aki 'a Māmani'.

Ko hono fakafetaulaki'i 'o e pole ke kau ki he 'ātakai fefakatau'aki fakamāmani lahi', 'e tokoni ia ki he ngaahi pisinisi 'i Tonga' ni ke' nau lalaka atu ke toe lahi ange 'a 'enau vakai atu ki tu'apule'anga, ola lelei ange 'enau ngaahi fakahoko fatongia' pea aake ngofua mei he faingata'a'. 'E toe lelei ange heni 'a e mafai fe'au'auhi 'o e ngaahi pisinisi Tonga' pea si'isi'i ange 'a e fakafalala 'i he ngaahi faka'atā fakatukuphau mo e ngaahi tokoni mei he pule'anga', ko e'uhi' 'e 'i ai ha holo lahi 'i he ngaahi tukuphau 'i he ngaahi koloa 'oku ngāue'aki 'e he pisinisi'. 'E fakalelei'i mo ngāue'aki ha ngaahi founa fakaeonopooni ki hono pule'i mo tokanga'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue fakatukuphau', pea 'e faka'aonga'i foki mo ha ngaahi founa ngāue .

Ko e ngaahi fakalelei tukuphau 'a Tonga' 'e fakahoko ia 'i ha ngaahi ta'u. 'I he'ene a'u ki he 'aho' ni, ko e ngaahi fakalelei tukuphau' 'oku kau ai 'a e ngaahi tefito'i 'elemēniti ko eni':

- Fakalelei hono pule'i mo tokanga'i 'o e ngaahi ngāue ki he tukuphau', 'aki hano liliu e fokotu'utu'u 'o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki he Tēnaki Pa'anga Hū mai' ki he va'a 'o e ngaahi pisinisi lalahi' mo e va'a ki he ngaahi pisinisi iiki', pea mo hono tali 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tēnaki Pa'anga Hū Mai 'o e 2003, 'a ia 'oku'

ne 'oange 'a e mafai fakalao ke t'ānaki mo fakamālohi'i 'a e ngaahi tukuhau fakalotofonua kae ngāue'aki ha ngaahi founa tau'atāina.

- Ngāue'aki 'o ha tukuhau 'oku mā'opo'opo lelei pea 'oku tu'upau hono mahu'inga', 'o hilifaki atu 'i he ngaahi fakamole kotoa 'i he fonua' ki hono faka'aonga'i 'o ha koloa pē sēvesi. Ke hilifaki ha Tukuhau Ngāue'aki (CT) pēseti 'e 15 'i he ngaahi koloa mo e sēvesi 'oku ngaohi fakalotofonua pea mo e ngaahi koloa 'oku hūmai mei tu'apule'anga'. Na'e kamata ngāue'aki 'a e CT 'i 'Epeleli 1, 2005 'o ne fetongi 'e ia 'a e ngaahi tukuhau kehekehe 'e fā na'e hilifaki 'i he ngaahi fakamole 'a e kakai': Tukuhau ki he Taulanga' mo e Ngaahi Sēvesi', Tukuhau Fakatau, Tukuhau Fakatau 'i he Lolo' pea mo e Tukuhau 'i he Ngaahi Loki Tali Kakai'.
- Ko e taha 'o e ngaahi fakalelei tukuhau' 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi "koloa 'ekisia'" 'o hangē ko e: kava mālohi, tapaka mo e lolo. Ko e ngaahi koloa 'ekisia', ko e ngaahi koloa ia 'e tukuhau'i 'i ha ngaahi tu'unga makehe 'aia ko ha founa ke fakasi'isi'i hono mā'u 'o e ngaahi koloa' ni, pea ke t'ānaki ha pa'anga 'oku 'osi tāketi'i pau meiate kinautolu 'oku nau faka'aonga'i 'a e ngaahi koloa' ni. 'I he Patiseti 'o e 2005 na'e fakahā ai 'ae ngaahi founa 'e ngāue'aki ke hilifaki 'a e ngaahi tukuhau' ni 'o makatu'unga 'i he 'i he lahi 'o e kava pē tapaka 'i he koloa ko ia'.

'E 'ikai ngata pē 'i he ngaahi fakalelei t'ānaki pa'anga hūmai ko eni', ka te u toki lave 'anai ange ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue mavahe ke holoki 'a e tukuhau ki he ngaahi pisinisi 'i he sekitoa fa'u koloa, ke faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika 'oku tataki 'e he sekitoa tāutaha.

Ngaahi Liliu felāve'i mo e kau atu ki he WTO, 'a ia 'oku' ne uesia 'a e ngaahi tute 'i he koloa hūmai' pea fekau'aki mo e ngaahi tukuhau 'oku hilifaki 'i he ngaahi fakamole'

Ko e taha 'o e ngaahi fakalelei mahu'inga ki he 2006/07, ko hono kamata ngāue'aki ha polokalama Tukuhau Kasitomu 'a ia 'oku fenāpasi mo e ngaahi fiema'u ke fakakakato 'e Tonga ka e hoko ko ha mēmipa 'o e WTO.

Kimu'a 'i hono fakahoko 'o e Polokalama Tukuhau Kasitomu', 'e fakalelei'i 'a hono pule'i 'o e ngaahi ngāue ki he tukuhau', 'o kau ai hono ngāue kakato 'aki 'a e Polokalama Fakakomipiuta ko ia ko e PC Trade, ki hono pule'i mo muimui'i 'o e ngaahi koloa hūmai' mo e tute'. 'Oku 'i ha tu'unga mā'olunga pea lele 'i matangi 'a hono faka'aonga'i 'o e PC Trade, 'o hanganaki atu ke kakato hono fakahoko 'o e polokalama ki Siulai 1, 2006.

'Oku hanga 'e he ngaahi tu'utu'uni ki he hoko 'a Tonga ko e mēmipa 'i he WTO, 'o fakangatangata 'a e ngaahi tu'unga 'o e tute' 'e ala hilifaki 'i he ngaahi koloa hūmai', pehē foki ki he ngaahi fiema'u ke 'oua na'a ngāue'aki ha ngaahi founa ke fakahilihili'i ha koloa hūmai mei ha taha 'o e ngaahi fonua mēmipa'. Ko e 'final bound rates/ngaahi tukuhau fakangatangata hono aofangatuku', 'oku' ne fakangatangata 'a e tukuhau 'oku hilifaki ki he ngaahi koloa hūmai mei muli' ki he pēseti 'e 15 pē 20. 'I he lolotonga' ni 'oku a'u ki he pēseti 'e 45, 'a e tukuhau 'oku hilifaki 'i he ngaahi koloa hūmai fakalukufua', pea pēseti 'e 30 'i he ngaahi koloa 'ekisia', ko ia ai 'oku 'i ai 'a hono uesia lahi 'o e pa'anga hūmai' mei hono ngāue'aki 'a e Polokalama Tukuhau Kasitomu 'a e WTO. Ko ia ai kuopau ke toe vakai'i ha ngaahi tukuhau 'oku hilifaki 'i he ngaahi fakamole 'a e kakai', ke t'ānaki mai ha pa'anga ke fakafetongi 'a e pa'anga 'oku mole ko e'uhi ko e polokalama ko eni'.

Ko e ngaahi tukuhau 'i he Polokalama Tukuhau Kasitomu' 'a ia 'oku fenāpasi mo e ngaahi fiema'u 'a e WTO, 'e fakahoko ia 'o kamata mei he 'aho 1 'o Aokosi 2006/07.

Ko e tute 'ekisia mā'olunga taha 'e ala hilifakai' ko e pēseti 'e 20, pea ko e ngaahi koloa kotoa pē 'oku tute 'o hulu hake 'i he pēseti 'e 20 'i he lolotonga' ni, kuopau ke hilifaki pē 'a e tukuhau

pēseti 'e 20. Ko e ngaahi tute 'i he koloa hūmai' 'a ia 'oku felāve'i mo e tute 'ekisia', 'e hilifaki ki ai ha peseti "Ta'etotongi"¹.

11.1. Ngaahi Liliu ki he Tute 'Ekisia

'Oku anga maheni pē ke fakahoko ha ngaahi liliu fakataimi pau ki he ngaahi pēseti 'o e tute 'ekisia 'oku hilifaki'. 'I he 2006/07, ko e ngaahi liliu' te' nau fakalika mai 'a e ngaahi lalaka ki mu'a 'i hono a'usia 'o e tute tu'upau, 'a ia 'e hilifaki fakatatau ki he fa'ahinga 'o e koloa' 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i lalo':.

- 'I hono kamata fakahoko 'o e Tute 'Ekisia', 'e hilifaki leva 'i he lolo' ha tute tu'upau 'oku fenāpasi mo e tute lolotonga 'oku tātaki atu 'i he mahu'inga 'o e ngaahi fakamole/koloa'.
- Na'e toe vakai'i 'a e ngaahi tute 'ekisia 'oku hilifaki 'i he ngaahi koloa tapaka', ke malava ke a'usia 'a e angatatau pē ko e faitatau 'a hono tukupau' 'i 'o e koloa' ni 'o fakatatau ki he lahi 'o e tapaka 'i loto 'i he koloa'. Ko e tute 'ekisia 'i he tapaka' 'e \$150 ki he "kilokalami tapaka 'oku tatau hono mahu'inga' - KTE"² ki he \$180, pea ke hilifaki ha tukupau tatau ki he ngaahi koloa hūmai' pea mo e ngaahi koloa 'oku ngaohi fakalotofonua. [Sikaleti (1,200 ki he kilokalami) 'e holo mei he \$192 ki he fo'i sikaleti 'e 1,000 ki he \$150 (\$150 ki he fo'i sikaleti 'e 1,000 'oku 'i ai 'a e kalami tapaka 'e 833, 'e tatau ia mo e KTE/kilokalami tapaka 'oku tatau hono mahu'inga' mo e \$180 ki he kilokalami 'o e tapaka 'oku ngaohi pē ko e fo'i sikaleti 'angamaheni' 'e 1000).]
- 'E liliu 'a e tute 'ekisia 'oku hilifaki 'i he ngaahi inu 'olokaholo', ke 'omai ha founa ke lalaka atu ki mu'a ki he tukupau pau 'i he ngaahi koloa 'oku 'i ai 'a e 'olokaholo 'o fakatefito 'i he mālohi 'o e 'olokaholo 'i he inu ko ia'. 'E fetongi 'aki eni 'a e founa lolotonga', 'a ia 'oku fetuiaki ai 'a e ngaahi tute 'oku hilifaki 'i he ngaahi koloa 'oku faka'aoanga' ki hono ngaohi 'o e inu 'olokaholo' mo e tute 'oku hilifaki 'o makatu'unga 'i he mālohi 'o e 'olokaholo' 'i he inu'. 'Oku mahino foki 'a e faikehekehe lahi 'i he lolotonga' ni 'o felāve'i ,mo e tute 'i he sipiliti 'oku hū mei muli' 'a ia ko e \$80 ki he lita 'olokaholo 'e 1, pea 'oku mahu'inga ke fai ha liliu ki he tu'unga faikehekehe 'o e tukupau' ni ko e'uhi' ke' na 'unu ke toe vāofi ange.
- 'Oku 'omai 'e he ngaahi ngāue ko eni' ha ngaahi founa ke fakaofi mai ai 'a hono a'usia 'o e tukupau tu'upau 'oku hilifaki' 'o fakatefito 'i he lahi 'o e 'olokaholo' pē ko e tapaka' 'i he koloa' pē ko e voliume 'o e koloa'. 'Oku 'i ai 'a e fakatu'amelie 'e lava 'e he ngaahi founa ko eni' 'o toe hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e tātaki pa'anga' ki he \$2.8 miliona 'i he ta'u kakato 'e taha.

11.2. Ke tātaki 'a e Pa'anga Hūmai 'oku Mole mei he Tute 'Ekisia

'Oku te'eki ke fakahoko 'e he pule'anga' ha tu'utu'uni, ki hano toe tātaki mai ha pa'anga ke fakafetongi 'a e pa'anga 'oku mole ko e'uhi ko hono holoki 'o e Tute Kasitomu 'i he ngaahi me'alele' mei he pēseti 'e 45 ki he pēseti 'e 20, 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ki he hū 'o mēmipa 'i he WTO. Ko e ngaahi tu'utu'uni 'e ala fai ha fili mei ai, 'oku kau ai 'a hono hilifaki ha tute 'ekisia fakasitepu 'o fakatefito 'i he mālohi 'o e mīsini 'o e me'alele' pē ko hono hiki hake 'a e totongi ki hono laiseni 'o e me'alele' ki he kau ma'u me'alele'. Ke vakai'i 'a e ngaahi faingamālie

¹ "Ta'etotongi", ko e pēseti 'e 'noa', 'a ia 'oku hangē pē ha faka'atā, ka 'oku' ne faka'ilonga'i mai ko e koloa eni 'oku ala tute, ka 'oku pēseti 'e noa, 'a ia 'oku māulalo ange ia 'i he tukupau mā'ulalo taha 'e ala hilifaki'.

² "kilokalami tapaka 'oku tatau hono mahu'inga' - KTE" 'a ia 'oku tu'u 'a e KTE ki he Kilogram of Tobacco Equivalent

ke fili mei ai', kuopau ke tokanga'i 'e he pule'anga' 'a e ngaahi fokotu'u mo e fale'i na'e toki ma'u fekau'aki mo hono fakafaingamalie'i ha me'anga'ue fakalukufua.

12.0 Fakalelei ki he Tukahau Vāhenga

'E kamata ke ngāue'aki ha Lao Fakaagaanga ki he Pa'anga Hūmai' lolotonga 'a e 2006. Ko e ngaahi tefito'i tu'utu'uni eni:

<ul style="list-style-type: none"> Pa'anga Faka'atā 'o 'ikai tukuhau'i 'i he Tukahau Vāhenga Tāutaha 	\$5,000
<ul style="list-style-type: none"> Tukahau anga maheni 'i he ngaahi vāhenga 'oku lahi hake 'i he \$5,000 'o a'u ki he \$20,000. 	Pēseti 10
<ul style="list-style-type: none"> Tukahau 'i he ngaahi vāhenga 'oku lahi hake 'i he \$20,000. 	Pēseti 20
<ul style="list-style-type: none"> Fakapekia 'o e ngaahi faka'atā ki he ngaahi 'eke tāutaha. 	
<ul style="list-style-type: none"> Tukahau fakafuofua (presumptive tax) ke hilifaki 'i he ngaahi pisinisi 'oku lahi hake 'enau pa'anga hūmai fakalukufua 'i he ta'u' 'i he \$100,000, pea 'ikai ke lesisita ki he Tukahau Ngāue'aki. 	Pēseti 'e 3 'o e pa'anga hūmai fakalukufua
<ul style="list-style-type: none"> Tukahau ki he pisinisi 'oku laka hake 'enau pa'anga hūmai fakalukufua 'i he \$100,000. 	Pēseti 'e 20 pē 25 ke toki fakapapau'i.
<ul style="list-style-type: none"> Tukahau si'isi'i taha 'e ala hilifaki 'i ha pisinisi 'oku lahi hake 'ene pa'anga hūmai fakalukufua fakata'u' 'i he \$100,000. 	Pēseti 'e 1 'o e pa'anga hūmai fakalukufua fakata'u
<ul style="list-style-type: none"> Tukahau fakataimi (provisional tax) ke totongi 'e he pisinisi 'oku laka hake 'ene pa'anga hūmai fakalukufua 'i he \$100,000. 	Pēseti 'e 1 'o e pa'anga hūmai fakalukufua fakakuata
<ul style="list-style-type: none"> Tukahau 'i he ngaahi totongi pau 'a e kau ta'e-nofu fonua <ul style="list-style-type: none"> ❖ Totongi malu'i (Fakakātoa 'o e totongi malu'i fakalukufua). ❖ Totongi tupu, 'inasi, tiviteni, ngāue fakatekinikale (fakapule) 	Pēseti 'e 5 Pēseti 'e 15 'o e totongi fakakātoa fakalukufua
<ul style="list-style-type: none"> 'Oku 'i ai mo e ngaahi faka'atā ki he holoki 'o e mahu'inga 'o e ngaahi koloa', pea lava ke fili mei he holoki mahu'inga fakasi'isi'i mo e holoki mahu'inga fakahangatonu. 	

Ko e ngaahi taukei mei hono fakahoko 'o e Tukahau Ngāue'aki' 'i hono 'uluaki ta'u', 'oku' ne fakamahino'i mai ai 'a e mateuteu ko ia 'a e kau totongi tukuhau' ke tali 'a e ngaahi liliu fakatekinikale mo ngali fihii 'o e Tukahau Vāhenga' 'aki ha founa tali 'o e tohi fakahaa' 'oku tau'atāina. 'Oku lahi 'ae ngaahi fehalaaki mo e ngaahi fa'ahinga 'o e fehalaaki' fekau'aki mo e ngaahi 'eke Tukahau Ngāue'aki 'oku fakahū mai', pea 'oku fakalika mai heni 'oku fiema'u ke toe fakahoko ha ngaahi ako mo faka'ai'ai 'o e kau totongi tukuhau'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u kuo 'osi fakahoko ke faka'au hangatonu ki he kau totongi tukuhau' 'a e mahu'inga ko ia ke

fakalelei'i 'a 'enau faipau ki he tohi fakahaa', pea ko e 'uluaki sitepu eni 'i hono teuteu'i kinautolu ke nau mateuteu ki he tukuhau vāhenga'.

'I he vakai ki he tu'unga ko eni', 'e toloi atu leva 'a e 'elemēniti faka'osi ko eni 'o e fakalelei Tānaki Pa'anga Hū mai' kae 'oua leva kuo mateuteu lelei 'a e kau totongi tukuhau'. Ko e'uhi ko hono fakahū mai 'o e ngaahi lao' 'i he ta'u' ni, 'e 'oange heni ha faingamālie lelei ki he kau totongi tukuhau 'oku uesia' ke' nau fakaangaanga atu ki he ngaahi me'a kuopau ke' nau fai 'o kamata 'i Siulai 'o e ta'u kaha'u'.

13.0 Tupu Faka'ekonōmika 'oku Tataki 'e he Sekitoa Tāutaha

Ko e ngaahi ngāue ke fakahoko ki hono fakapapau'i 'oku 'i ha tukunga fakafiemālie 'a e 'ekonōmika 'a e fonua', 'a ia koē na'e 'osi fakahā atu', na'e fokotu'utu'u ia ke' ne ta'ofi ha hōloa 'a e tu'unga faka'ekonōmika' pea mo fakatupu ha makatu'unga ki he tupu faka'ekonōmika'. 'E kau lelei 'a e hoko ko e mēmipa 'o e WTO ko e'uhi' 'e fakamālohi'i heni pea malu'i 'a e faingamālie ko ia 'o 'etau kau fakatau koloa ki muli' ke' nau hū atu ki he ngaahi māketi fakavaha'apule'anga'. Ko e'uhi ko e ngaahi 'uhinga ko eni' 'oku mahu'inga 'aupito ke fakahoko 'a e polokalama fakalelei' he 'e kau lelei ia ki he lotoma'u mo e lotolahi 'a e ngaahi pisinisi'. Kaneongo ia, ngalingali 'e 'ikai ke' nau malava 'iate kinautolu pē ke faka'ai'ai 'a e sekitoa tāutaha' ke hakeaki'i 'a e 'inivesi 'i he ngaahi me'angāue', hiki'i 'a honau mafai ke fakatupu ha koloa 'oku toe lahi ange' pea mo e mahu'inga 'o 'enau koloa 'oku fakatau atu ki tu'apule'anga'.

Ko e palani fakalalakaka 'a Tonga' (SDP8) ki he ta'u 'e tolu ka hoko', (2006/07 – 2008/09) 'oku' ne fakamālohi'i 'e ia 'a e ngaahi tala mei he ngaahi fakataha na'e fakahoko mo e kakai 'o e ngaahi kolo', ko e tupu fakalekonōmika 'oku tataki 'e he sekitoa tāutaha' 'a e founa pē 'e taha 'i he taimi lōloa' ke fakalato 'a e fiema'u mo e ngaahi taumu'a 'a e kakai. Ko ia ai, kuo fokotu'utu'u 'e he pule'anga' ha polokalama 'oku fakataumu'a ke tokoni'i mo faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika 'oku tataki 'e he sekitoa tāutaha', 'o kau ai 'a e:

- Fakalelei'i 'o e ngaahi founa fakatau koloa 'a e pule'anga', faka'ai'ai 'a hono tukuatu 'o e ngaahi ngāue' ki he sekitoa tāutaha', pea mo hono ako'i 'o e kau fakatupu koloa fakalotofonua' ke' nau ikuna'i 'a e ngaahi talamahu'inga'.
- Tokoni'i 'a e kau ngāue fakapule'anga 'e kau 'i he fakatokosi'i', 'oku fie hiki atu ki he sekitoa tāutaha.

'E toe kau atu mo e ngaahi founa fakahoko fatongia ko eni', ke tokoni'i 'a e tupu faka'ekonōmika 'oku tataki 'e he sekitoa tāutaha':

- Holoki 'a e tukuhau 'i he ngaahi koloa ngāue 'oku faka'aonga'i 'e he pisinisi' - fakapekia 'a e tute kasitomu 'i he ngaahi me'angāue mo e ngaahi koloa ngāue lotoloto'oku 'ikai ko ha lolo ka 'oku faka'aonga'i 'e he pisinisi'
- Fakalelei ke holoki 'a e ngaahi fakamole 'o e ngaahi tu'utu'uni ki hono pule'i 'o e fokotu'u mo e fakalele pisinisi'
- Ngaahi fakalelei fakatefito ki he totonu ki hono ma'u 'o e 'uhila' pea mo e ngaahi lao ke toe lelei ange hono pule'i 'o e totongi 'o e 'uhila' ki he ngaahi pisinisi' mo e kau ma'u 'uhila fakatāutaha', pea ke 'i ai ha founa fokotu'u totongi 'uhila 'oku mahino, totonu mo potupotu tatau
- Polokalama nō totongi tupu mā'ulalo ke malu'i 'a e ngaahi fakakaukau fakapisinisi fo'ou mei he ngaahi hikihi 'i he totongi tupu' ke ta'ota'ofi 'a e ngaahi nō 'oku fakataumu'a ki he ngaahi fiema'u fakatāutaha', pea ke tauhi 'a hono mapule'i 'o e hikihi 'a e totongi 'o e ngaahi koloa fakamovetevete'

- Polokalama fokotu'u pisinisi ma'ae to'utupu'
- Ke fakavave'i ange 'a hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'utu'u pau 'i he SDP8 felāve'i mo e ngaahi me'angāue fakalukufua'
- Kōmiti Ngāue ke fakavave'i 'a hono tukuatu 'o e ngaahi kautaha mo e ngaahi ngāue kehe 'a e pule'anga' ki he sekitoa tāutaha'
- Māketi fefakatau'aki 'inasi fakapisinisi ke lava ke hiki'i hake 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e ngaahi pisinisi taautaha'
- Tuku atu 'o e ngaahi pale mo e ngaahi faka'ilonga'i 'o e kau faivaola tu'ukimu'a 'i he sekitoa pisinisi'

14.0 Holoki 'o e Tukahau 'i he Ngaahi Koloa Ngāue 'a e Pisinisi'

'Oku hoko 'a hono hilifaki 'o e Tute Kasitomu' ki he ngaahi koloa ko hono natula' 'oku ngalingali 'e ngāue'aki ke toe fakatupu/fa'u ha ngaahi koloa kehe, ke' ne fakafehalaaki'i 'a e fa'unga fakakomesiale' mo e fefakatau'aki'. 'Oku kau heni 'a e koloa 'oku fakatau mai 'e he pisinisi' 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi me'angāue 'oku ngāue'aki 'i he 'inivesi' mo e ngaahi koloa ngāue lotoloto 'oku faka'aonga'i 'e he pisinisi' ke toe fa'u ha koloa kehe. 'Oku hanga 'e he tukuhau 'oku hilifaki 'i he ngaahi koloa ko eni' 'o hiki'i hake 'a e "fakamole ki hono fakatupu 'o e koloa"' 'i Tonga' ni ki ha tu'unga mā'olunga ange 'i hono fakafehoanaki mo e ngaahi fonua kehe 'oku 'ikai ke' nau hilifaki ha tukuhau 'i he ngaahi pisinisi ko eni'.

'E lava ke uesia 'e he ngaahi tukuhau ko eni' 'a e totongi tukuhau 'a e ngahi pisinisi', 'o lahi 'a e ngaahi tokehekehe 'i he tukuhau fakakātoa 'e totongi 'i he vaha'a 'o e ngaahi ngāue'anga kehekehe pea na'a mo e ngāue'anga pē 'e taha. 'Oku uesia foki 'e he tukuhau' ni mo e tu'unga 'o hotau mafai fe'au'auhi 'i he ngaahi māketi fakavaha'apule'anga'.

'Oku fiema'u leva ke faka'atā 'a e kau pisinisi fakalotofonua 'oku nau fa'u pē fakatupu ha koloa kehe mei he ngaahi totongi makehe ko eni', 'i ha tapa pē 'e ala fakahoko ai ke faka'ai'ai 'a e mafai pē ivi fe'au'auhi 'o e pisinisi' pea mo e fefakatau'aki' - tautefito ki he kau pisinisi fakatupu/fa'u koloa ko eni' 'a ia 'oku nau fehanganagai mo ha fe'au'auhi 'oku toe lahi ange mei he ngaahi koloa hūmai' hili hano ngāue'aki 'a e Polokalama Tukuhau WTO.

Ko e totongi huhu'i pē fakamole ki hano fakapekia 'a e tute' 'i he ngaahi me'angāue' mo e ngaahi koloa ngāue lotoloto 'oku 'ikai ko ha lolo, ko e \$4.8 miliona 'i he ta'u kakato'. Ko e ngaahi tu'utu'uni ko eni' 'oku kau ia 'i he Patiseti 2006/07:

- Ke ta'etute 'a e ngaahi me'angāue 'oku fakatau mai mei tu'apule'anga.
- Fili'i ha ngaahi koloa ngāue mahu'inga 'oku faka'aonga'i 'i he ngaahi ngāue'anga ki hono ngaohi 'o e ngaahi inu 'olokaholo' 'o ta'etute 'a hono hūmai'.
- Ke holoki māmālie 'o iku pē 'o fakapekia 'i ha ta'u 'e tolu 'a e ngaahi tute kasitomu 'i hono hūmai 'o e ngaahi koloa ngāue lotoloto 'oku 'ikai ko e lolo', pea ke kamata 'i he 'aho 1 'o Siulai'.

15.0 Holoki 'o e Ngaahi Fakamole ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Fakahoko 'o e Pisinisi'

Hangē ko ia 'oku hā atu 'i he Pepa Patiseti fika 1', kuo fokotu'u 'e he pule'anga ha Kōmiti Ngāue ki hono fakahoko 'o e fakalelei ki he ngaahi tu'utu'uni ki he fakalalakaka 'i he sekitoa taautaha'. Ko e Kōmiti Ngāue ko eni' te' nau siofi 'a e ngaahi me'a 'oku' ne ta'ota'ofi 'a e nga'unu kimu'a 'a

e sekitoa taautaha' 'i Tonga' ni pea 'oku 'amanaki 'e tokoni lahi eni ki he fakalalakaka 'a e pisinisi' mo e fakatupu ke lahiange 'a e ngāue'.

Ko e polokalama fakalelei ki he ngaahi tu'utu'uni ki he pisinisi' 'oku fakatatau ia ki he ngāue na'e fakahoko 'e he Pangikē 'a Māmani' 'i he'enau lipooti fakata'u ki he tu'unga 'o e fakahoko pisinisi 'i ha fonua 'e 150. Ko Tonga na'e pehē na'e tu'unga 'avalisi pē 'i hono fakahoa ki he ngaahi fonua Pasifiki' ka 'e malava pē ke to e fakalelei'i ange ke 'ohake ki he tu'unga ngāue leleitaha fakavaha'apule'anga. Ko e ngāue 'a e Kōmiti Ngāue' ko hono fakahoko 'a e fakalelei ki he ngaahi tu'utu'uni ki he pisinisi', 'a ia te' ne 'oange ki he sekitoa tāutaha' ha 'ātakai 'oku tokoni ange ki he fakahoko pisinisi' 'a ia te' ne fakalahi ange 'a e ngaahi faingamālie ngāue'.

'Oku lolotonga fakapa'anga e fakalelei ko eni' 'e he Pangikē 'a Māmani' pea moe Ngaahi Ngāue Fakafale'i ki he 'Inivesi Muli' (FIAS). Kuo fakahā mai foki 'e he ngaahi kautaha mo e fonua tokoni mei muli' hangē ko 'Aositelelia (AusAID), Nu'u Sila (NZ Aid) pea mo e Pangikē Fakalalakaka 'Esia (ADB) 'e malava pē ke foaki mai mo ha tokoni fakapa'anga 'i he kaha'u vave mai' ki he ngaahi ngāue 'e fakahoko'.

Na'e fili 'e he Kōmiti Ngāue' ni ha ngaahi kōmiti si'i 'o kau ki ai 'a e kau fakafofonga mei he sekitoa 'a e pule'anga' mo e sekitoa taautaha'. Te' nau vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue pea fakahoko mo ha ngaahi fokotu'utu'u pau ki hono fakahoko vave ange 'o e ngaahi ngāue ki he fakalelei'. Ko e ngāue 'a e Kōmiti Ngāue' mo e ngaahi kōmiti si'i' 'oku 'atā ia ki he sekitoa kotoa pē ko e komunitii'. Kuo fakahoko ha ngaahi fakataha 'i Tongatapu, Vava'u mo Ha'apai ke fakahoko ki he kakai 'a e founa ngāue fo'ou' ni mo fakaloto lahi ki ha taha pē ke ne 'omi ki he kōmiti' ha ngaahi kaveinga pē 'oku ngali ko ha tu'utu'uni ngāue ki he fakalalakaka 'o e sekitoa taautaha'.

Kuo 'osi fokotu'u ha kōmiti si'i e fā 'a ia ko e: Fokotu'u ha Pisinisi; Ngaahi Lasieni, Ngaahi ngofua moe ngaahi sivi; Fefolau'aki; mo e Sekitoa Toutai. 'E toe fokotu'u mo ha ngaahi kōmiti si'i kehe 'i he ta'u' ni ke vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku mahu'inga ai 'a e sekitoa taautaha' ki hono fakalalakaka atu ai e pisinisi' 'i Tonga'.

16.0 Fakavave'i hono Fakahoko 'o e Ni'ihī 'o e Ngaahi Fokotu'utu'u 'i he SDP8 fekau'aki mo e Ngaahi Me'angāue Fakalukufua

Kuo 'osi tali 'e he Kapineta 'a 'Ene 'Afio 'a e SDP8 pea fakahoko ai mo ha ngaahi fokotu'utu'u ki he ngaahi taumu'a mo e faka'amu 'a e Pule'anga' mo e kakai 'o Tonga. Ko e fakalalakaka 'i he sekitoa taautaha' 'o fakafalala 'i he Takimamata' 'a e tefito'i me'a mahu'inga 'oku fakamamafa ki ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakalalakaka faka'ekonomika 'a e SDP8.

'I hono fakahoa atu ki he ngaahi fakalalakaka 'e ala malava ke fakahoko', ko e Takimamata' 'oku ne 'omi 'a e faingamālie lahi taha ki hano fakangāue'i 'a hotau to'utupu 'oku 'ikai ma'u ngāue'.

Neongo 'e hanga 'e he Takimamata' 'o fakalahi 'a e fiema'u ke fai ha 'inivesi 'i he ngaahi me'angāue fakalukufua ki he kakai', tautau tefito ki he ngaahi ngāue mo e sēvesi ki he fefononga'aki'. Ko e Takimamata' pē te' ne malava ke 'omi ha tokoni fakakomesiale ki he ngaahi fakalalakaka 'i he me'angāue fakalukufua'. 'Okapau te tau ma'u ha tukupā mei ha hoangāue mālohi 'i he Takimamata' ke tau ngāue fakataha, 'e malava ai ke fakasi'isi'i 'etau fakafalala kihe ngaahi kautaha tokon'i. 'E ala ma'u ha pa'anga mei he sekitoa taautaha ki hono fakalelei'i e ngaahi fakalalakaka ki he ngaahi me'angāue fakalukufua 'oku fiema'u'. 'Oku tui 'a e Pule'anga' ko e hala eni ke fakalalakaka ai 'a e sekitoa taautaha' 'i he kaha'u (vave mai') pea kuopau ke tō ki ai 'a 'etau fakamamafa.

'I he kaha'u vave mai' pea moe vakai atu ki he kaha'u', 'oku tau fakamālō ki he hokohoko atu 'a e poupu mai 'a hotau ngaahi hoa fakalalakaka tautautefio ki he fakalalakaka 'i he me'angāue

fakalukufua 'i he SDP8. Ko e ngaahi ngāue ki he me'angāue fakalukufua 'i he komiunitii' 'oku tali he taimi' ni,'oku fakamamafa ia 'i he: ma'u'anga vai, ngāue fakapotopoto'aki e 'ātakai, ma'u'anga 'uhila mei he ivi 'o e la'aa' pea mo e fokotu'u 'o e ngaahi senitā mo e ngāue ki he mo'ui'.

Ko 'etau tokoni ki he ngaahi ngāue ko eni' 'oku fakafou atu ia 'i he ngaahi faka'atā mei he tute mo e tukuhau ki he ngaahi koloa ki he ngaahi ngāue ko eni'. Ko e ngaahi faka'atā na'e foaki 'e he Pule'anga' 'i he 2005/06 na'e fe'unga mo e \$1.6 miliona 'a ia ko e hiki ia mei he \$1.3 miliona 'i he 2004/05. Ko e hiki ko eni' 'oku ne fakahaa'i mai 'a e lolotonga lele kakato 'a e ngāue ki hono langa 'o e Falemahaki Vaiola'. Ko e ngaahi ngāue kehe 'oku kau 'i he tokoni ko eni' 'oku kau ai 'a e: polokalama ki hono pule'i lelei 'o e veve', polokalama tokoni 'a Siapani ki he tukui kolo', ngāue ki he ma'u'anga vai' 'i he ngaahi vahe 'uta', ngaahi ngāue 'a e ngaahi pule'anga fakatahataha 'a 'Iulope 'i Vava'u, ngaahi ngāue fakalakalaka 'i Ha'apai' pea mo e ngāue ki he 'uhila 'o ngāue'aki 'a e ivi mei he la'aa' 'i he ongo Niuu'. Kuo tuku 'i he patiseti' ha fakafuofua ki he \$2.0 miliona ki he ngaahi ngāue ko eni' 'a ia ko hono fakamahino ia 'a e mahu'inga 'a e ngaahi ngāue ko eni.

17.0 Ngaahi Fokotu'utu'u Tu'utu'uni Ngāue Fakasōsiale

17.1. Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ke Tokonia 'a e Kau Masiva'

'Oku kei 'i he tu'unga fakatu'utāmaki pe 'a e 'ekonōmika ko ia ai kuopau ke fakahoko 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi ngāue te' ne malu'i 'a kinautolu 'oku ala laveangofua lolotonga 'a e ngaahi taimi faingata'a faka'ekonimika ko eni'. 'Oku lave'i lelei pē 'e he pule'anga' 'a e 'alu pe ki 'olunga 'a e ngaahi palopalema fakasosiale' fekau'aki mo e: 'ikai ma'u ngāue 'a e to'utupu, ngāue hala'aki e faito'o konatapu moe kavamalohi, hikihiki vave 'o e faihia' pea mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e kakai fefine'. Kuopau ke tokangaekina e ngaahi palopalema ni 'aki ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapotopoto pea mo 'i ai mo ha pa'anga fe'unga ki he ngaahi polokalama ni. Ko ia ai 'oku fakamalō'ia 'e he pule'anga' 'a e tokoni 'a e ngaahi kautaha mo e ngaahi fonua tokoni mei muli 'i he'enua ngaahi ngāue ke tokangaekina 'a e ngāue ki he kau masiva 'Oku nau fakahoko'aki foki eni 'aki hano foaki mai ha pa'anga ke tokoni hangatonu ki he ngaahi ngāue' ni pea mo tokoni ke fakamalōhi'i ange 'a e malava 'a e pule'anga' ke ngāue ki heni 'i he kaha'u'.

'Oku fakahaa'i 'e he pepa patiseti hono 3, 'a ia 'oku ne 'omai 'a e ngaahi tokoni 'i he kuohili' pea moe kaha'u' 'a e tō 'a e fakamamafa 'a e tokoni' ki he ngaahi ngāue ki he tokonia 'a e masiva'. 'Oku fakamalō'ia 'e he pule'anga' 'a e ngaahi tokoni' ni ke fakahoko ha ngāue fakataha ke fakapapau'i ko kinautolu 'oku masiva' he'ikai ke toe holoange 'enua tu'unga mo'ui' 'i he ola 'o e holo 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga' tupu mei he fakatokosi'i 'o e kau ngāue'.

Ko e ngaahi tokoni ki he ngāue ki he kakai' 'oku kau ai 'a e tokoni'i ha fakatamaki. 'I he tafa'aki ko eni' 'oku fakamalō'ia makehe ai 'e he pule'anga' 'a e tokoni vave 'a e va'a tokoni 'a e pule'anga' 'Aositelelia (AusAID) mo Nu'u Sila (NZ Aid) ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi maumau 'i he mofuike mo e toe langa 'o e falemahaki Niu'ui.

18.0 Tokoni ki he Ako, To'utupu mo e Ako Ngāue

Na'e kau 'i he tō folofola huufi ha puipuitu'a 'o ha polokalama kakato ki he Ako', To'utupu' mo e Ako Ngāue. Ko e tefito'i tu'utu'uni fakapa'anga' ko hono kumi 'o e pa'anga ke hiki'aki 'a e tokoni ki he ngaahi ako 'a e ngaahi siasi mei he \$100 ki he \$200 ki he tokotaha neongo 'a e taimi faingata'a fakapa'anga ni. Ko e Polokalama ki he To'utupu 'a ē 'e fakapa'anga 'e he Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia, 'e tokangaekina ia 'e he Potungāue fo'ou ki he Ako Ngāue, Ma'ungāue,

To'utupu mo e Sipoti. Ko e fakaikiiki ki he ngaahi ngaue ni 'e toki 'oatu ia 'e he hou'eiki minisita takitaha.

18.1. Fakalelei ki he Sekitoa Mo'ui

Na'e meimei lahi faka'atā pe 'a e Sekitoa ki he Mo'ui mei he fakatokosi'i 'o e kau ngāue ko e'uhi ke malu'i pe 'a e malava ke fakahoko 'o e ngaahi ngaue mahu'inga. Ko e'uhi foki ko e tokolahi 'o kinautolu 'oku ngaue 'i he sekitoa ko eni, ko e tu'utu'uni ke faka'ata kinautolu mei he fakatokosi'i 'oku ne tanaki atu ia ki he nounou fakapa'anga. Ke fakasi'isi'i 'a e nunu'a 'o e me'a ni, 'e fakavave'i ai 'e he pule'anga 'a hono fakahoko 'o e palani ngaue hono 3, Taumu'a hono 4 'o e SDP8, 'a ia 'oku kaunga eni ki hono vahevahe totonu 'a e ngaahi lelei 'o e tupu faka'ekonomika. Ko e palani ngaue ko eni ki he fakapa'anga 'o e tokangaekina e mo'ui mei he tukupau pea ke tokoni'i ia 'e he ongo fokotu'utu' 'e ua:

- totongi ki hono ngaue'aki e sevesi 'a e Potungau Mo'ui, kae fakapapau'i 'oku faka'ata mei heni 'a e masiva; pea mo e
- malu'i mo'ui fakafo'ituitui 'i he fili tau'ataina 'a e kakai.

'E toki tukuange mai 'e he Potunague Mo'ui ha ngaahi fakaikiiki 'i hano fakahoko 'a e palani ngaue ni.

19.0 Ko e Hala Ke tau Fou Atu ai Ki Mu'a

Ko e patiseti faingata'a eni ke teuteu'i 'i he'etau vakai atu ki he tu'unga 'oku māmalie faka'ekonomika 'oku lolotonga hoko pea pehe foki ki he ngaahi fiema'u pa'anga fakatu'upakē 'o e māhina 'e 12 kuo 'osi.

Na'e ngāue fakavavevave 'a e pule'anga ke fakahoko ha ngaahi ngaue ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi nunu'a faka'ekonomika 'o e ngaahi me'a ne hoko 'i he mahina 'e 12 kuo 'osi pea ke mateuteu e 'ekonomika ki he holo 'o 'etau tu'unga fakapa'anga. Kuo a'usia 'e he pule'anga 'a e taumu'a ko eni pea ko e taimi ni 'oku 'i ai ha ki'i faingamalie ke hokohoko atu 'a e ngaahi polokalama fakalelei ke langa hake ha 'ataakai faka'ekonomika 'oku malohi ange.

Ko e ngaue ni foki 'oku tanaki atu pe ia ki he ngaue na'e 'osi fakahoko he ta'u 'e ua kuo hili 'a ia ne ola lelei ia 'o tu'u ai 'a Tonga ni 'i ha tu'unga fakafiemalie ke ne fetaulaki mo e ngaahi pole ne hanga mai mei mu'a.

'Oku mahu'inga 'a Patiseti 'o e 2006 he 'e fetaulaki e pule'anga mo e nunu'a 'o e hiki vahenga pea pehe foki ki he fakatokosi'i 'o e kau ngaue. Ko e nunu'a 'o e ongo me'a ni te ne uestia lahi 'etau 'ekonomika ka 'e taimi nounou pe. Kuopau ke tau tauhi 'a e tukunga fakafiemalie 'o e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua pea faka'osi e ngaahi polokalama fakalelei ko e'uhi ke tau ma'u 'a e ngaahi lelei 'oku tau fekumi ki ai mei he ngaahi ngaue ne fakahoko he ngaahi ta'u si'i kuo maliu atu.

Ko e hala ke tau fou atu ai 'oku mahino pē – kuopau ke nofoma'u e pule'anga ki he va'ai hala kuo tau fou mai ai he ngaahi ta'u kuo maliu atu ke fakamalohi'iange e tu'unga 'oku tau 'i ai neongo e ngaahi pole fakapa'anga kimui ni mai. Kuopau foki ke hokohoko atu mo e ngaahi polokalama fakalelei ke langa hake ha 'ekonomika 'oku malohi fe'unga ke ola lelei 'ene kau atu ki he 'ataakai fefakatau'aki fakamamani lahi fo'ou .

Ke tau nofo ma'u ki he siate folau, kuopau ke tau 'ilopau 'a e natula 'o e ngaahi pole 'oku tau fehanganagai mo ia pea pehē foki ki hono ngaahi solova'anga. 'Oku tau fiema'u 'a e tupu 'oku tataki 'e he sekitoa taautaha – 'e ikai lava eni ia 'e he pule'anga. Kuopau ke fakahoko is 'e he sekitoa taautaha.

'Oku pau ke fakamālohi'i 'a e ngaahi makatu'unga', ka 'ikai ia, 'e hanga 'e he ngaahi 'ekonomika 'oku fetō'aki te ne fakatupu ha maumau ki he sekitoa taautaha mo e tafa'aki 'a e pule'anga fakatou'osi. Ki hano fakahoko ha tu'unga fakafiemalie 'i he 'ikonomika, 'oku fiema'u e pule'anga ke liliu e fakamole mo e sevesi ke fakatatau mo e pa'anga e ala ngaue'aki – ka 'e 'ikai ke lava eni 'e he Minisita Pa'anga tokotaha. Ko e kau Minisita 'oku nau tokangaekina 'ekinautolu 'a e konga lahi 'o e fakamole 'a e pule'anga pea kuopau ke nau tataki atu 'enau ngaahi potungaue lolotonga 'a e ngaahi taimi ko eni kuopau ke fakahoko ha ngaahi feliliuaki faingata'a mo fakamamahi.

Ko e ngaahi mo'oni'i pole ia 'oku te'eki ke nau a'u mai.

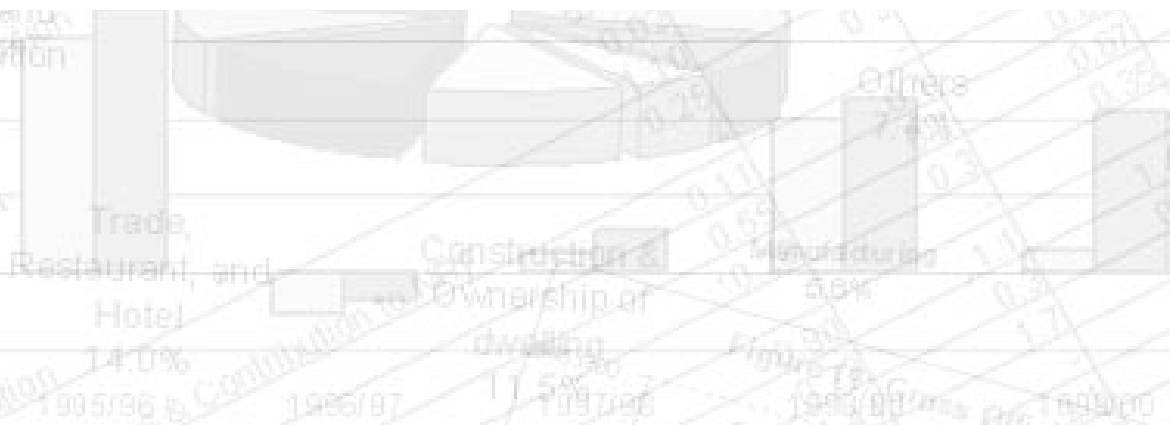
Ko e patiseti mo e ngaahi 'esitimetri 'oku 'oatu' ko e palani pē. 'Oku nau fakahaa'i mai te tau lava pē 'o pule'i 'a e hala te tau fou atu ai. Kuo nau 'omai mo e pou pou 'a e ngaahi kautaha mo e ngaahi fonua tokoni mei muli 'a ia na'a nau tatali kae'oleva ke fakaha'ai mahino atu 'e he pule'anga 'oku 'i ai 'a e solova'anga 'oku totonu mo fakapotopoto ki he ngaahi pole fakapa'anga 'oku fehangahangai mo ia. 'I he taimi ni 'oku fakafalala leva ki he sekitoa taautaha mo e kau ngāue fakapule'anga ke liliu 'a e ngaahi palani ko eni ki ha ngaahi me'a kuopau ke hoko.

Fakamatala Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 'o ngata he 'aho
30 'o Siune 2007

**Pepa Patiseti Fika 1: *Ko e tu'unga faka'ekonomika 'o
Tonga & tu'u ki he ta'u 2006/07***

Figure 2. Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1999/00

Real Annual

Figure 5. Price Annual air visit or arrivals

Real Annual

Kano Tohi

1.0	TALATEU.....	21
2.0	TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA FAKAMAMANI LAHI.....	21
3.0	KO E TU'UNGA FAKA-'EKONOMIKA 'I HE 'OTU MOTU PASIFIKI.....	22
4.0	TU'UNGA FAKA'EKONOMIKA FAKALOTOFONUA.....	23
4.1.	FAKALAKALAKA 'I HE SEKITOA FAKATUPU KOLOA.....	24
4.2.	NGOUE.....	25
4.3.	TOUTAI.....	27
4.4.	KOLOA NGAOHI 'I TONGA NI.....	27
4.5.	SEKITOA NGA AHI LANGA.....	28
4.6.	TAKIMAMATA.....	29
4.7.	FAKATAU FAKALUKUFUA, FAKAMOVETEVE TE MO HONO TUFOTUFA.....	30
4.8.	FEFONONGA 'AKI MO E FETU'UTAKI.....	30
4.9.	NGAAHI NGAUE'ANGA KEHE.....	31
4.10.	FAKALAKALAKA TU'UNGA TOTONGI KOLOA FAKALOTOFONUA.....	31
5.0	PA'ANGA FAKALUKUFUA 'A E FONUA.....	32
5.1.	LAHI 'O E PA'ANGA.....	32
5.2.	NO FAKALOTOFONUA.....	33
5.3.	FAKAHU PA'ANGA 'I HE NGA AHI PANGIKE.....	34
5.4.	TOTONGI TUPU.....	34
6.0	FAKALAKALAKA 'I HE SEKITOA FAKAVAHA'APULE'ANGA.....	35
6.1.	KOLOA HU ATU KI MULI.....	35
6.2.	KOLOA HUMAI.....	35
6.3.	PALANISI 'O E FEFAKATAU'AKI.....	36
6.4.	PA'ANGA TALIFAKI 'A E PULE'ANGA 'I MULI.....	36
7.0	FETONGI PA'ANGA.....	37
8.0	FAKALELEPI 'A E NGA AHI TU'UTU'UNI KI HE PISINISI 'I TONGA.....	38
9.0	TU'U FAKA'EKONOMIKA KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2006/07 MO HA VAHA'A TAIMI LOTOLOTO.....	38
9.1.	NGAAHI MAKATUKIA'ANGA MO E TUPU FAKA'EKONOMIKA.....	38
9.2.	FA'UNGA 'O E TUPU FAKA'EKONOMIKA.....	39
9.3.	SEKITOA FAKATUPU KOLOA.....	40
9.4.	SEKITOA NGAOHI KOLOA MO E SEKITOA KI HE NGA AHI SEVESI.....	41
9.5.	OLA 'O E HIKI VAHENG A.....	42
9.6.	VAKAI KI HE TU'UNGA TOTONGI KOLOA.....	42

Lisi 'o e Ngaahi Kalafi 'i he Pepa Patiseti Fika 1.

Fika 1:	Tupu 'i he mahu'inga 'o e Fakatupu Koloa Fakalotofonua (%) 'o ngaue'aki 'a e tu'unga totongi koloa 'o e ta'u 2000/01.....	24
Fika 2:	'inasi fakasekitoa 'i he koloa fakalukufua 'a e fonua he ta'u 2005/06 (p).....	25
Fika 3:	Tupu 'i he sekitoa ngoue 2001/02 – 2005/06(p).....	25
Fika 4:	Ngaahi Tefito 'i Koloa Hu atu mei he Ngoue ki Tu'apule'anga	26
Fika 5:	Tupu 'i he sekitoa Langa ki he ta'u fakapa'anga 2001/02-2005/06(p).....	28
Fika 6:	Tokolahi 'o e kau folau'eve'eva & Pa'anga Humai ki he ta'u 2000/01-2004/05	29
Fika 7:	'Avalisi tu'unga totongi koloa ki he ngaahi koloa mei kuata Tisema 2004 ki kuata Ma'asi 2006. 32	
Fika 8:	Fika 8: Fa'unga 'o e pa'anga mei Tisema 2001 ki Ma'asi 2006.....	32
Fika 9:	Tu'unga No Fakalotofonua mei Tisema 2001 ki Ma'asi 2006.....	33
Fika 10:	Totongi Toloi: Tisema 2001 ki Ma'asi 2005.....	34
Fika 11:	Halanga 'o e Fefakatau'aki ki he 2004/05.....	35

Lisi 'o e Ngaahi Tepile 'o e Pepa Patiseti Fika 1

Tepile1:	Palanisi 'o e Fefakatau'aki mei he 2002/03 ki he 2005/06	36
Tepile2:	Tupu faka'ekonomika 'i he ngaahi sekitoa	39

1.0 Talateu

'Oku fokotu'u atu 'i he Pepa Patiseti Fika 1 kene vakai'i ha ongo me'a lalahi 'e ua. 'Uluaki, kene 'oatu ha fakamatala fekau'aki mo e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua ki he ta'u fakapa'anga 2005/06. Ua, ke talanga'i 'a e fa'unga faka'ekonomika 'oku makatu'unga mei ai hono fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni fakapatiseti ki he 2006/07 'o fakataumu'a ki ha tupu fakalalakaka 'oku tu'uloa pea ke hiki foki mo e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai Tonga, 'o hange koia kuo fokotu'u mai 'i he Palani Fakalalakaka hono Valu.

Ko e pole lahi ki he ta'u fakapa'anga 2006/07 ko e feinga 'a e Pule'anga ke fakapapau'i ha 'ataakai 'e fe'unga mo e fakalalakaka 'a e ngaahi pisinisi taautaha, taimi tatau 'oku kei maa'usia hono fatongia ki he hiki vahenga, mo hono fakapa'anga 'a e polokalama fakatokosi'i 'o e kau ngaue fakapule'anga pea mo hono kei fakahoko 'o e liliu ki he tukuhau.

'I he konga ua 'o e Pepa 'oku talanoa ai ki he tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi pea ko e konga 3 'oku felave'i ia mo e ngaahi 'isiu faka'ekonomika fakafeitu'u. Ko e konga 4, 'oku 'omai ai 'a e tu'unga fakamuimitaha 'o e ngaahi langa fakalalakaka faka'ekonomika fakalotofonua, 'o kau ai 'a e tu'unga hikihiki 'i he totongi koloa. Ko e konga 5, 'oku ne vakai'i 'a e fakalalakaka 'i he tafa'aki fakapa'anga mo e vakai ki he tu'unga 'o e totongi toloi. Ko e tu'unga 'o e sekitoa ki tu'apule'anga 'oku 'i he konga 6. Ko e konga 7, 'oku ne fakamatala'i 'a e fetongi pa'anga. Ko e konga 8 'oku felave'i ia mo e fokotu'utu'u fo'ou 'a e Pule'anga felave'i mo hono faka'ai'ai 'a e fakalalakaka 'o e sekitoa taautaha 'aki ha ngaahi liliu 'i he 'ataakai fakalao. 'i he konga 9 'oku 'i ai 'a e vakai faka'ekonomika ki he 2006/07 mo e kaha'u.

2.0 Tu'unga Faka'ekonomika Fakamamani Lahi.

Koe fakamuimitaha 'o e lipooti *Faka'ekonomika Fakamamani Lahi* (WEO) 'a e *Kautaha Fakapa'anga Fakavaha'apule'anga* (IMF), ko Sepitema 2005, na'e lipooti ai 'a e mahino 'e leleiang e tupu faka'ekonomika faka-mamani lahi 'i he ta'u kuohili 'i he ta'u tolungofulu kuo'osi, tautautefito ki he fakalaka e ngaue faka'ekonomika 'i he meimei feitu'u kotoa pe 'o e mamani, mapule'i 'a e hikihiki 'a e totongi o e koloa, pea moe mahino lahi 'a e 'ikai ke hoko ha ngaahi faingata'a'ia fakapa'anga fefe fau. Ka neongo ia, na'e 'ikai ke tokamalie e me'a kotoa, koe ngaahi totongi 'o e lolo na'e fu'u hiki lahi 'aupito ki 'olunga, na'e hokohoko atu ai pe 'a e ngaahi ta'epau fakapolitikale fakafeitu'u, toe lahiange 'a e 'ikai ke palanisi 'a e ngaahi totongi fakamamani lahi, pea tokolahi 'o e ngaahi fonua memipa 'a e IMF na'e kei hokohoko atu ai pe 'a 'enau fe'ao pea moe ngaahi palopalema fakasosiale mo faka'ekonomika, tautautefito ki masiva 'ango'ango.

'I he Koloa Fakalukufua 'a e fonua (GDP), koe 'ekonomika fakamamani lahi na'e tupu 'aki 'a e peseti e 4.4 'i he 2005, holo ia mei he tupu ko e peseti 'e 5.1 'i he 2004. Neongo 'a e ki'i holo ko 'eni, 'oku kau e ta'u 2005 he tu'unga lelei 'i hono fakahoa ki he kovi ko ia 'a e 'ataakai faka'ekonomika 'o taki ai 'a e hikihiki 'i he tu'unga totongi lolo mo e to e lahi ange 'a e ngaahi fe'amokaki 'i he fefakatau'aki koloa, tupulaki 'a e ngaahi fakatapatupui 'i he ngaahi fonua tu'umalie pea moe vaveange 'a e fakafetauaki koloa 'a mamani. Ko e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi ki he 2005 na'e tataki ia 'e 'Amelika mo Siaina. 'Oku fakafuofua ki he vahe tolu 'e taha 'o e Koloa Fakalukufua 'a e ngaahi fonua 'oku fakatupu ia 'i he 'o e ongo fonua ni pea meimei ki he vahe nima 'e taha 'o e fakafetau'aki koloa 'a mamani pea na toe tokoni ki he tupu faka'ekonomika fakamamani lahi 'i he ta'u e tolu kuo maliu atu. Ko e 'ikonomika ' he ngaahi fonua kehe, tautautefito ki Siapani 'a ia koe lahitaha ia 'i he feitu'u 'Esia Pasifiki pea mo e ngaahi memipa 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'a Iulope, na'e 'ikai ola lelei fakahoa

ki he 2004 ka neongo 'oku kei hokohoko atu pe ke tatau mo e tu'unga na'e 'i ai 'i he ta'u 'e ua kimu'a he 2004.

Koe tupu fakamamani lahi na'e hoko hake 'i he 'uluaki kongā 'o e 2005 makatu'unga ia mei he tupu fakautuutu 'a e fakatupu koloa mei he ngaahi ngaue'anga 'i he ngaahi fonua tu'umalie. 'i Siaina, na'e tupu peseti 'e 16 'a e lahi 'o e koloa na'e ngaahi fakalotonua, kau ai 'a e koloa hu atu ki tu'apule'anga. Neongo ia, koe hikihihi 'i he tu'unga totongi lolo na'a ne uesia 'a e tupu faka'ekonomika 'i he tapa kotoa pe 'o e kolope. Na'e hoko 'a e tu'unga ta'efakafiemalie 'a e tu'unga totongi koloa kene fakaveiveiua'i ai 'a e 'amanaki 'a e kau pisinisi mo e toenga 'o e kakai. 'i he lipooti *Faka'ekonomika Fakamamani Lahi* (WEO), 'o Sepitema 2005 na'a ha ai 'a e 'ulu'i fakamatala 'o e hikihihi fakamamani lahi 'a e mahu'inga 'o e koloa 'a ia na'e tupu peseti 'e 2 he 2004 kae peseti 'e 2.2 'i he 2005 'i he ngaahi fonua tu'umalie ka e meimei peseti 'e 5.8 ki he 5.9 'i he ngaahi fonua langalanga hake.

'Oku 'i ai 'a e tui fakalukufua koe ola lelei koia 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi, lolotonga 'a e ma'olunga 'o e totongi lolo moe ngaahi ma'u'anga ivi 'i he 2004 moe 2005, 'e hokohoko aipe pe ki he 2006. Ka neongo ia, koe tupu faka'ekonomika ki Amelika moe ngaahi fonua langalanga fo'ou 'e toe tuai ange. 'i he ngaahi fonua langalanga hake, koe tupu faka'ekonomika 'oku ngalingali 'e uesia tu'unga pe mei he mamafa 'a e totongi ki he ngaahi ma'u'anga ivi, 'a ia kuopau ke to e fokotu'utu'u fo'ou ai 'e he kau konisiuma 'enau patiseti fakatautaha kene malava 'o fuesia 'a e mamafa 'a e tu'unga totongi ki he ma'u'anga ivi. Ko e fefakatau'aki koloa moe ngaue 'e hiki hake 'i he 2006 'o fakahoa moe 2005 ka 'e ma'ulalo ange he lahi 'o e tupu 'o e 2004. Koe fefakatau'aki 'a e ngaahi fonua toki langalangahake 'e tu'u faingamalie ki he 2006 'i hono fakahoa mo e 2005.

3.0 Ko e Tu'unga Faka-'ekonomika 'i he 'Otu Motu Pasifiki.

Neongo 'oku 'i ai 'a e ngaahi faka'ilonga 'oku fakalalakaka ki mu'a 'a e tukunga faka'ekonomika 'o e ngaahi fonua lahi 'o e ngaahi motu pasifiki, ko 'enau ngaue ki he ngaahi taumu'a fakafonua 'e fakapapau'i mei 'a e lahi 'a e tupu ki he kaha'u moe ngaahi langa fakalalakaka 'i he feitu'u ni. Ko e ni'ihī 'o e ngaahi vaivai'anga ni 'a ia 'oku tofuhia ai 'a e ngaahi fonua, kau ai 'a e tu'unga fakapolitikale moe faka'ekonomika, 'ikai ke 'i ai ha fa'ungapule lelei mo fisikitu'a, fakautuutu 'a e ngaue hala, 'ikai 'i ai ha tokanga makehe ki he ngaahi fakalelei faka'ekonomika, kovi 'a e founapule ki he me'a fakapa'anga, tonounou fakatekinolosia mo e ngaahi langa lalahi faka'ekonomika moe fakautuutu 'a e ngaahi tu'unga 'o e ta'ema'u ngaue moe masiva.

Na'e fekuki 'a e ngaahi 'Otu Motu 'o e Pasifiki moe ngaahi palopalema lahi 'i he 'enau ngaahi feinga faka'ekonomika mo e langa fakalalakaka tu'uloa 'i he ngaahi ta'u kuo hili. 'Oku kau heni 'a e va mama'o mei he toenga 'o mamani, si'isi'i 'a e fonua pea toe movetevete 'enau tu'u, hulutua 'a e hikihihi 'a e ngaahi totongi faka-fefononga'aki moe ngaahi fakamole ki he langa fakalalakaka pehe foki ki he fakangatangata 'o e ngaahi faingamalie faka'ekonomika. 'i he ngaahi me'a lahi, koe tupu vave 'a e tokolahi 'o e kakai 'oku ne fanau'i mai 'a e faingata'a ko e 'uhi pe ko e si'isi'i 'a e ngaahi koloa fakalotofonua pea 'ikai ai ke malava 'a e ngaahi feinga ke hiki'i 'a e tukunga 'o e moui. Koe si'isi'i koia 'a e ngaahi potoi ngaue fakapolofesinale moe tekinikale, 'ikai malava ke fakahu ha pa'anga pea mata ngofua ange ke uesia mei he ta'au fakamamani lahi 'oku toe tanaki mai ia he ngaahi palopolema.

Fakatatau ki he lipooti 'o e Savea Faka'ekonomika moe Fakasosiale 'o 'Esia moe Pasifiki 'i he 2006, koe kotoa 'a e ngaahi 'Otu Motu 'o e Pasifiki na'e ki'i kake 'enau tu'unga faka'ekonomika (GDP) 'i he 2005. Na'e si'i hifo he peseti 'e 3 'a e ngaahi 'otu motu lahi 'e ni'ihī 'oku 'ikai ke fu'u 'i ai ha liliu 'i hono fakahoa ki he 2004, pea ko Fisi mo Solomone koe

tupu faka'ekonomika ne meimei vaeua pe. Koe tukunga faka'ekonomika 'i he Otu Motu Pasifiki 'i he 2005 na'e lelei pe, pea moe tupu lelei 'i he tokolahi 'o e kau folau'eve'eva, lelei 'a e ngaahi totongi 'o e ngaahi koloa fakaenatula kehe mei he lolo pea moe lelei 'aupito 'a e li pa'anga mai mei kainga nofo muli. Na'e 'ikai ke 'i ai ha fakatamaki fakanatula 'e hoko ki he 'ekonomika lolotonga 'a e ta'u.

Na'e lipooti 'e he Komisoni Faka'ekonomika moe Fakasosiale ma'ae 'Esia moe Pasifiki 'a e Pule'anga Fakatahataha (UN-ESCAP) 'i 'Epeleli 2006 koe kongia he kakai 'i he ngaahi 'Otu Motu Pasifiki 'oku nau faiangamalie he ngaahi lelei 'o e tu'unga fakamonopoli 'a ia ko hono fokotu'u kotoa pe he Pule'anga. Koe ngaahi tukunga ki he fakalalakala 'o e maketi tau'ataina, fe'au'auhi 'a e ngaahi sekitoa taautaha 'oku 'ikai fu'u manakoa. 'Oku lava ke ha mahino mai 'eni 'i he ta'efiemalie 'a e sekitoa taautaha ki he ngaahi faingata'a'ia 'oku nau fetaulaki mo ia 'i he 'enau feinga ke fokotu'u ha ngaahi pisinisi 'i he ngaahi fonua ni.

Ko e totongi mamafa mo e 'ikai falala'anga 'a e ngaahi kautaha hange ko e vai mo e 'uhila (utilities) pehe ki he 'ikai lelei 'a e langa lalahi ki he fefononga'aki ko e palopalema ia 'oku tofuhia ai 'a e ngaahi 'Otu Motu Pasifiki. Na'e lipooti 'i he fakataha 'a e UN-ESCAP 2006 ko e lahi 'a e ngaahi 'Otu Motu Pasifiki 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e fiemalie koia ke fakahoko ha ngaahi fe'au'auhi ki he ngaahi kautaha koia pea 'oku tuai 'auptio hano tali ha ngaahi fokotu'utu'u ha fa'unga tu'utu'uni 'oku ngaue.

Koe ngaahi pa'anga li mai mei muli 'e hotau kainga nofo muli taimi nounou pe loloa, 'oku ia ko e tokoni malohi taha ki he 'ekonomika 'a e 'Otu Motu Pasifiki kuo ne 'omai ha poupu malohi ki he tu'unga faka'ekonomika 'a e ngaahi fonua Motu 'o e Pasifiki tautautefito ki he tukunga 'o e nofo 'i he ngaahi Motu 'e ni'ih. Ka neongo ia, koe natula koia 'o e li pa'anga mai hotau kainga mei muli kuo liliu, 'a ai 'oku 'i ai 'a e ngaahi faingamalie fakangaue taimi nounou 'i muli 'oku ha mai pea koe ngaahi fonua hange ko Fisi 'oku nau faka'aonga'i 'a e ngaahi faingamalie ko ia. 'Oku muimui 'a Tonga ni 'i he taimi ni 'i he me'a tatau tautaufetifo ki he sekitoa ngoue. Koe vave ange koia 'a e tokolahi 'a e matu'otu'a 'a e kakai 'o e ngaahi fonua lalahi 'oku ne 'omai 'a e ngaahi faingamalie fakangaue ki he ngaahi fonua 'o e 'Otu Motu Pasifiki' 'oku tokolahi 'a honau kakai 'i he ngaahi ta'u lahi hake 'i he ta'u 25.

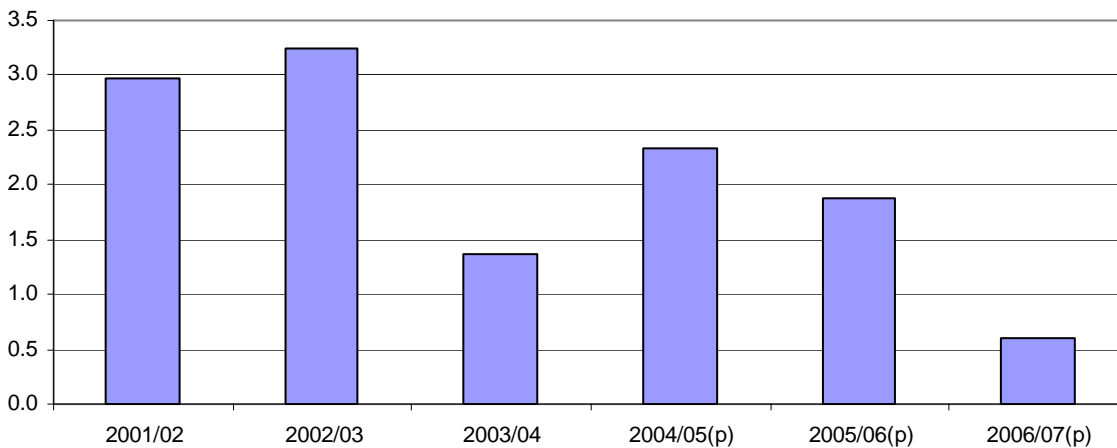
'i he ngaahi fonua 'o e 'Otu Motu Pasifiki kuo 'osi fakatokanga'i fakafeitu'u ko hono fakavave'i koia 'a e tupu 'a e koloa ngaahi fakalotofonua (GDP), tupulaki 'a e ngaahi faingamalie fakangaue moe holoki 'a e masiva, kuopau ke hanga 'e he ngaahi 'Otu Motu 'o e Pasifiki 'o fakalelei'i e 'ataki ki he langa ngaue'anga lalahi. 'Oku totonu ke hanga 'e he ngaahi Pule'anga 'o fa'ufa'u ha totonu ki he kelekele: to'o 'a e ngaahi fakangatangata ki he hu koloa tau'ataina 'o e ngaahi koloa moe ngaue, langa ngaue, leipa mo e tekinolosia : teuteu'i 'o ha langa ki he fefononga'aki, holoki 'a e totongi 'o e ngaahi ma'u'anga ivi hange koe 'uhila: fakalelei'i 'a e tu'utu'uni ki he ngaahi pisinisi 'oku natula pule'i tokotaha 'a e maketi: holoki 'a e founa pule fakapule'anga 'oku ne fakatuai'i pe taofi 'a e ngaahi langa 'o e ngaahi pisinisi pea fakafaingamalie'i 'a e ako moe mo'ui ki he kakai.

4.0 Tu'unga Faka'ekonomika Fakalotofonua.

Ko e fakafuofua faka'ofisiale fakamuimitaha ki he mahu'inga 'o e koloa na'e fakatupu fakalotofonua 'i he 2003/04, ka e fua'aki 'a e tu'unga totongi koloa 'o e ta'u 2000/01, 'oku 'i he \$297.3 miliona, 'oku ne fakafofonga'i 'a e tupu peseti 'e 1.4. Ko e tupu ko eni 'oku ma'ulalo ia 'i he peseti 'e 3, 'a ia ko hono faka'avalisi ia 'o e tupu faka'ekonomika ki he ta'u fakapa'anga 'e nima kuo'osi 'o a'u mai ki he ta'u 2003/04. Ko e holo koia 'i he ta'u 2003/04 na'e makatu'unga ia 'i he holo 'a e tu'unga totongi 'o e hina na'e fakatau atu ki Siapani, holo 'i he sekitoa toutai pea mo e holo 'i he ngaahi langa.

'Oku fakafuofua 'a e Potungaue Pa'anga 'e tupu peseti 'e 2.3 mo e 1.9 'a e tupu faka'ekonomika 'i he ongo ta'u 2004/05 mo e 2005/06 takitaha, 'a ia 'oku 'asi ai 'a e tuai 'a e nga'unu hake 'a e fonua talu mei he tolalo 'i he ta'u 2003/04 'a ia 'oku meimei ke taki 'e he sekitoa ki he ngaahi langa. Ko e ngaahi fakafuofua ko eni 'oku kei ma'ulalo pe he tupu peseti 'e 3 ki he ta'u 'o makatu'unga mei he kei holoa 'a e sekitoa ngoue. Ko e fotunga ko eni 'o e tupu faka'ekonomika, 'o ngaue'aki 'a e tu'unga totongi tu'uma'u, 'oku ha atu ia 'i he fakatata Fika 1 pea mo e Tepile 2 'i he konga fakalahi (appendix).

Fika 1: Tupu 'i he mahu'inga 'o e Fakatupu Koloa Fakalotofonua (%) 'o ngaue'aki 'a e tu'unga totongi koloa 'o e ta'u 2000/01.

(p): fakafuofua 'a e Potungaue Pa'anga.

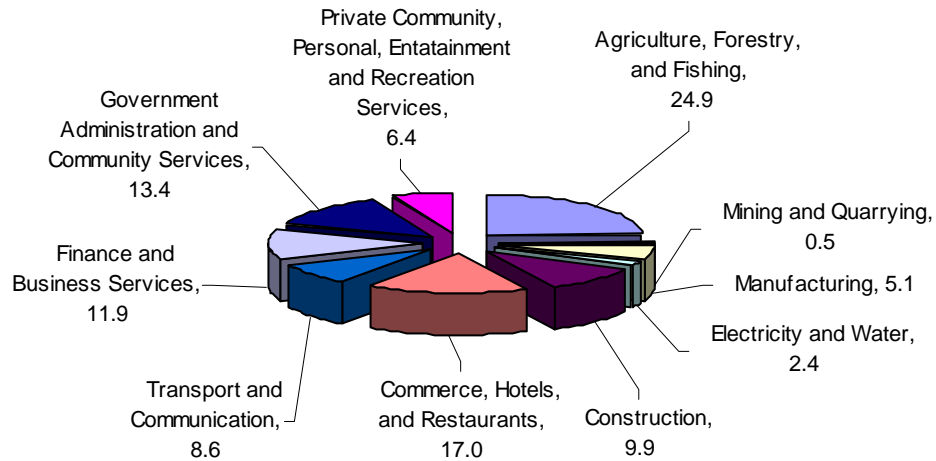
Ko e tu'unga fakamuimuitaha 'o e totongi koloa 'oku holo. Ko e tupu ko 'eni 'a e tu'unga totongi koloa 'i he mahina 'e 12 'o a'u mai ki Fepueli 2006, na'e peseti pe 'e 5.8.

4.1. Fakalalakaka 'i he Sekitoa Fakatupu koloa.

Ko e fa'unga 'o e sekitoa fakatupukoloa 'oku 'ikai ha fu'u liliu lahi 'i he ta'u 'e nima kuohili. 'Oku taki pe 'a e sekitoa ki he ngaahi ngaue 'aki 'a e peseti 'e 57.3, hoko ki ai 'a e sekitoa fakatupukoloa ko e peseti 'e 24.9 pea hoko ai 'a e sekitoa ngaahi koloa ko e peseti 'e 17.9. 'I hono fakamahu'inga'i takitaha 'a e ngaahi sekitoa, 'oku takimu'a pe 'a e sekitoa 'o e Ngoue, Vaotata mo e Toutai ko e peseti 'e 24.9, hoko ki ai 'a e ngaue Fakakomesiale, Hotele mo e Falekai ko e peseti 'e 17. Ko hono fakalele 'o e Pule'anga mo e ngaue ki he ngaahi komiuniti 'oku peseti 'e 13.4; ngaue Fakapa'anga mo e ngaue Fakapisinisi 'oku peseti 'e 11.9; ngaahi ngaue Langa 'oku peseti 'e 9.9; Fefonononga'aki mo e Fetu'utaki 'oku peseti 'e 8.6; ngaahi Kulupu, Fakafo'ituitui, Fakafiefia'anga 'oku peseti 'e 6.4; ngaahi ngaue Fo'u koloa 'oku peseti 'e 5.1; pea ko e 'Uhila mo e Vai 'oku peseti ia 'e 2.4. Ko e fekau'aki 'a e ngaahi sekitoa ki he fakatupu koloa fakalukufua fakalotofonua ki he ta'u fakapa'anga 2005/06 'oku 'asi ia 'i he saati hoko mai.

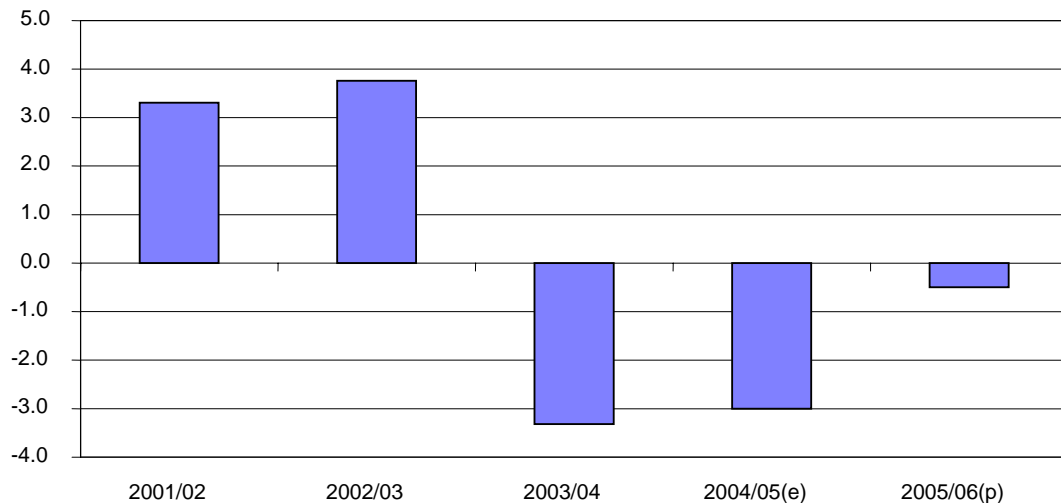
Fika 2: 'inasi fakasekitoa 'i he koloa fakalukufua 'a e fonua he ta'u 2005/06 (p)

4.2. Ngoue.

Ko e ta'u hokohoko 'eni 'e ua 'a e holoa 'a e sekitoa ngoue 'i he'ene a'u mai ki he ta'u 2004/05, 'a ia ko e holo peseti 'e 3.0 fakahoa ki he holo peseti 'e 3.3 'i he ta'u 2003/04. 'I he ta'u 2005/06 'oku meimei ke tu'uma'u pe neongo na'e holo 'aki 'a e ki'i peseti 'e 0.5. Ko e holoa ko eni 'i he sekitoa ngoue 'oku 'asi ai 'a e 'ikai fiefie mo'ui 'a e ngaahi ngaue 'i he ngoue, kau ai mo e holo 'a e totongi fakavaha'apule'anga pea mo e fua 'o e sekitoa hina. 'Oku 'asi 'i he Fika 3 'a e ngaahi felalave'i 'a e sekitoa Ngoue (kau ai 'a e Toutai) he ta'u 'e fa kuo 'osi mo e fakafuofua ki he 2005/06.

Fika 3: Tupu 'i he sekitoa ngoue 2001/02 – 2005/06(p)

Neongo 'oku te'eki kakato 'a e faha'i ta'u lolotonga 2005/06, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi faka'ilonga 'i he ta'u 2005 'oku malava ke 'asi mei ai ha fakalalakaka tautefito mei he ngaahi sekitoa lalahi 'i he Ngoue.

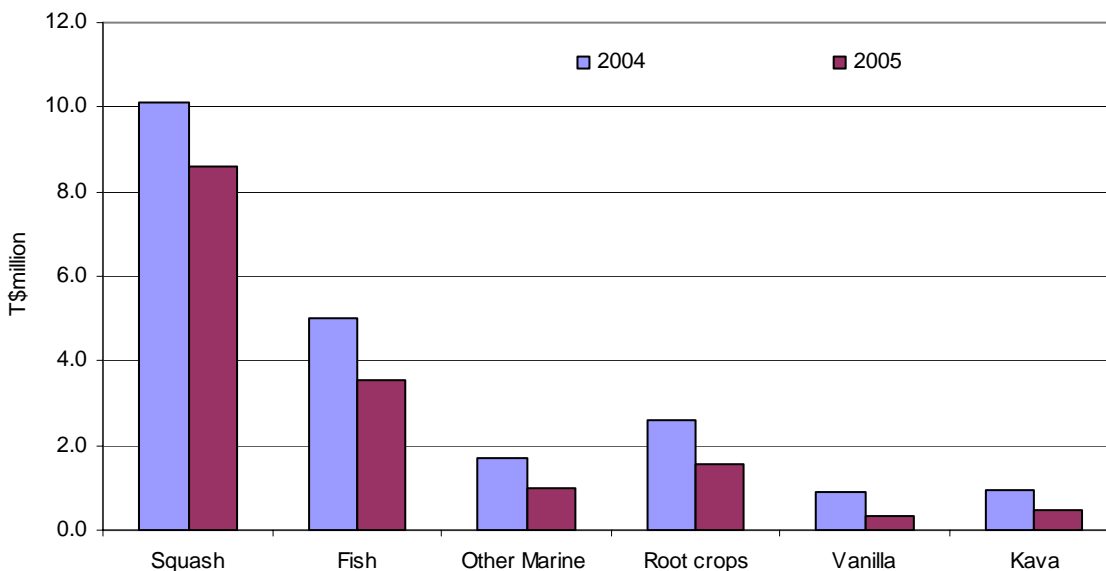
Na'e hiki hake 'a e fua 'o e fonua 'i he maketi fakalotofonua lolotonga 'a e ta'u 2005. Na'e 'asi mei he me'afua 'a e Maketi Talamahu 'a e feto'aki 'i he fua kehekehe 'o e ngoue hange ko e ngoue foha na'e tupu 'aki 'a e peseti 'e 21. Ko e lahi 'o e Vesitapolo na'e holo 'aki 'a e peseti 'e 14 'i hono fakahoa ki he tu'unga na'e 'i ai 'i he 2004. 'Oku fakaangaanga ki he toni 'e 973 'o e ngoue foha na'e fakatau atu 'i he Maketi Talamahu 'i he ta'u 2005, 'a ia 'oku

fakamahu'inga ki he pa'anga 'e \$ 0.9 miliona pea ko e vesitapolo na'e toni 'e 188 'o fakamahu'inga ki he pa'anga 'e \$ 0.4 miliona. Ko e fakakatoa 'o e fakatau ki he ta'u 2005 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 1.4 miliona fakahoa ki he pa'anga 'e 1.3 miliona na'e fakatau 'i he ta'u 2004.

Ko e tu'unga 'o e ngoue na'e fakatau atu ki Tu'apule'anga 'i he ta'u 2005 na'e holo 'i hono fakahoa ki he tu'unga na'e 'i ai 'i he ta'u 2004. Na'e holo 'a e lahi 'o e hina na'e uta atu 'a ia ko e toni hina pe 'e 12,900 pea to e kanoni kiai mo e totongi ma'ulalo 'a ia na'e faka'avalisi ki he seniti 'e 20 ki he kilo 'i he faka'osinga 'a e ta'u. Na'e tanaki atu ki he palopalema ni 'a e lelei ange e hina fakalotofonua 'a Siapani, malohi mo e fe'auhi mei he ngaahi fonua kehe 'oku nau to hina pea mo e palopalema fakatekinikale 'i he vaka 'a ia na'e makatu'unga ai 'a e pala 'a e konga lahi 'o e hina na'e 'ave. Na'e to e malu'i foki 'e he Pule'anga ha no ma'a e kosilio 'a e kau to hina 'i Sanuali 'o fakafuofua ki ha pa'anga 'oku laka hake he 3 miliona, ke tokoni ki hono totongi fakafoki 'enau ngaahi no mo nau kei hokohoko atu pe 'i he sekitoa ko eni. 'Oku 'i ai 'a e hoha'a lahi 'i he kosilio mo e kau ngoue ke hiki hake 'a e tu'unga 'oku nau 'i ai ki ha tu'unga 'e tu'uloa, 'aki hano vakai'i 'a e tu'unga 'o 'enau ngaahi fakamole.

'Oku kei hokohoko atu pe 'a e tokoni 'a e Potungaue Ngoue ki he sekitoa vanila neongo 'a e holo lahi 'a e vanila na'e fakatau atu. Na'e holo 'a e vanila na'e fakatau atu ki muli 'aki 'a e peseti 'e 36 'i he ta'u 2005. Ko e totongi fakavaha'apule'anga na'e holo lahi 'i he ta'u 'e ua kuohili. Neongo ia 'oku pehe mei he Potungaue Ngoue 'e kei lahi ange pe 'a e me'a 'e ma'u mei he vanila 'i hono fakahoa ki he ngoue kehe. Ko e uesia ko eni 'a e feinga ki he langa tu'uloa na'e makatu'unga ia 'i he lahi 'a e fe'au'auhi mo e ngaahi fonua 'oku nau hu atu 'a e vanila, ko hono toli kei mui 'a e vanila 'e he kau ngoue pea mo hono hu atu 'a e ngaahi fo'i vanila 'oku 'ikai taau, 'a ia na'e tupunga ai 'a e mole 'o 'etau maketi.

Fika 4: Ngaahi Tefito'i Koloa Hu atu mei he Ngoue ki Tu'apule'anga

Ma'u'anga Fakamatala: Va'a Fefakatau'aki, Potungaue Sitetisitika

Na'e fakatou holo 'a e lahi mo e mahu'inga 'o e ngoue foha na'e hu atu ki Tu'apule'anga 'aki 'a e peseti 'e 50 'i he 2005 mei he tu'unga na'e 'i ai 'i he ta'u 2004. Ko e lahi 'o e pa'anga na'e ma'u 'i he ta'u 2005 na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 1.2 miliona 'a ia ko e toni fakakatoa 'e 1,400 na'e hu atu.

'Oku 'i ai mo e ngaahi fua kehe 'o e ngoue na'a nau tokoni ki hono paotoloaki 'a e fua 'o e fonua na'e hu atu ki tu'apule'anga. Na'e holo 'a e lahi 'o e kava na'e hu atu ki tu'apule'anga 'aki 'a e peseti 'e 50. Ko e fakalalakala lahi hono ngaohi 'o e nonu 'a ia na'e kamata mei hono 'ave 'o e lau'i nonu ki hono 'ave 'o e efuefu pea ko 'eni kuo 'ave pe 'a e huhu'a ki Siapani. Ko e kofi na'e fuofua 'ave pe ki 'iulope neongo ko e uta si'isi'i pe na'e 'ave.

4.3. Toutai

Ko e sekitoa ki he toutai na'e meimei ke tu'uma'u pe 'i he ta'u 2005 hili 'ia 'a e holo lahi 'i he ta'u 'e ua kuohili.

Ko e lahi 'o e ika na'e hu atu ki tu'apule'anga lolotonga 'a e 2005 na'e fe'unga mo e toni 'e 537 'a ia ko e holo 'aki ia 'a e peseti 'e 3.5 'o ma'ulalo ia 'i he lahi 'o e ika na'e hu atu 'i he ta'u 2004. Ko e mahu'inga 'o e ika ko ia na'e hu atu he 2005 na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 3.6 miliona fakahoa ia ki he pa'anga 'e 5 miliona 'i he ta'u ki mu'a ai.

Ko e ngaahi tefito'i me'a 'oku makatu'unga ai 'a e hokohoko 'a e tolalo 'a e sekitoa toutai ko e si'isi'i 'a e tuna 'oku ma'u 'a ia 'oku meimei ke tofuhia ai 'a e tahi Pasifiki, feto'aki 'i he tu'unga 'o e 'ea, tekinolosia, fakamole ki he fefolau'aki, si'isi'i 'a e feitu'u 'i he vakapuna 'oku 'ave ai 'a e toutai pea kau ai mo e si'isi'i 'a e no 'oku faka'ata ki he sekitoa ko eni.

Ko e limu, na'e kau he tefito'i koloa hu atu 'i he ta'u 2004, na'e 'ikai ke maa'usia 'ehe ta'u 2005 ha vaeua 'o e tu'unga na'e 'i ai he ta'u 2004, 'a ia ko e pa'anga pe 'e 1.7 miliona na'e ma'u fakahoa ki he pa'anga 'e 4.9 miliona na'e ma'u he 2004. Ko e 'uhinga lalahi 'e ua na'e makatu'unga ai 'a e tolalo 'a e fua 'o e limu ko e kovi 'a e 'ea pea mo e founga na'e ngaue'aki 'i he 2004 ki hono ta'aki 'a ia na'a ne maumau 'a e toenga limu.

4.4. Koloa Ngaohi 'i Tonga ni.

Na'e fakafuofua 'oku tupu 'a e ngaahi ngaue ki he koloa ngaohi 'i Tonga ni 'aki 'a e peseti 'e 2.0 'i he ta'u 2005/06, 'o ki'i ma'olunga ange 'i he peseti 'e 1.5 na'e fakafuofua 'oku tupu 'aki 'i he ta'u 2004/05.

Ko e hiki ko eni 'i he sekitoa 'o e koloa ngaohi 'i Tonga ni 'oku makatu'unga ia 'i he fekau'aki mo e hiki vahenga koia 'a e kau ngaue fakapule'anga 'o lahi ai 'enau faka'aonga'i 'a e ngaahi koloa ngaohi 'i Tonga ni, hange ko e nutolo, tapaka, vali, ma pakupaku, efuefu fo, 'aisi poloka mo e kava malohi. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi koloa ngaohi 'i Tonga ni hange ko e naunau fale, piliki mo e fakauaea na'a nau tokoni lahi ki he sekitoa ko eni 'o fakafehoanaki ki he tupu ko ia 'i he sekitoa 'o e ngaahi langa. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e holo 'a e tupu 'a e sekitoa ko eni 'i he konga faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2005/06 makatu'unga mei hono ta'ota'ofi ko ia 'o e no 'e he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga.

Ko hono fokotu'u koia 'o e Tukupau Ngaue'aki 'i he 2005 fakataha mo e ngaahi liliu ko ia 'i he fa'unga tute 'a e Pule'anga na'e hoko ai 'a e talanga lahi mo e veiveiua 'i he sekitoa ko eni. Ko e me'a na'e mahino mai na'e hanga 'e he ongo fakakaukau ko eni 'o holoki 'a e tute 'i he uafu taimi tatau na'e to'o ai mo e ngaahi fakataputapui na'a ne ha'iha'i 'a e sekitoa ko eni. Neongo 'a e malohi mai 'a e fe'au'auhi mei ngaahi kautaha ngaohi koloa 'i muli ka 'oku faingamalie pe 'a e ngaahi kautaha fakalotofonua 'o makatu'unga 'i he mama'o mo e ngaahi fakamole ki hono fakafolau mai 'o e koloa mei muli. Taimi tatau 'oku 'i ai mo e ngaahi fakalalakala kehe 'oku nau poupu ki he sekitoa ko eni. Na'e malava ke hiki hake 'e he hiki vahenga 'a e kau ngaue fakapule'anga 'a honau mafai fakatau mo e tu'unga 'o 'enau ngaahi fakamole. 'ikai ke ngata ai ka na'e kau mo e holo 'i he tu'unga totongi koloa kau ai mo e holo 'a e tute 'i he tokoni ki hono fakatupulekina 'a e fakamole 'a e kakai. 'Oku lolotonga ngaue fakataha 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha 'i he polokalama fekau'aki mo e liliu fakalao

kene tatala 'a e makatukia'anga, pea ke ma'u ha 'ataakai lelei 'o e fokotu'u pisinisi 'i Tonga kau ai 'a e sekitoa ngaohi koloa 'i Tonga ni.

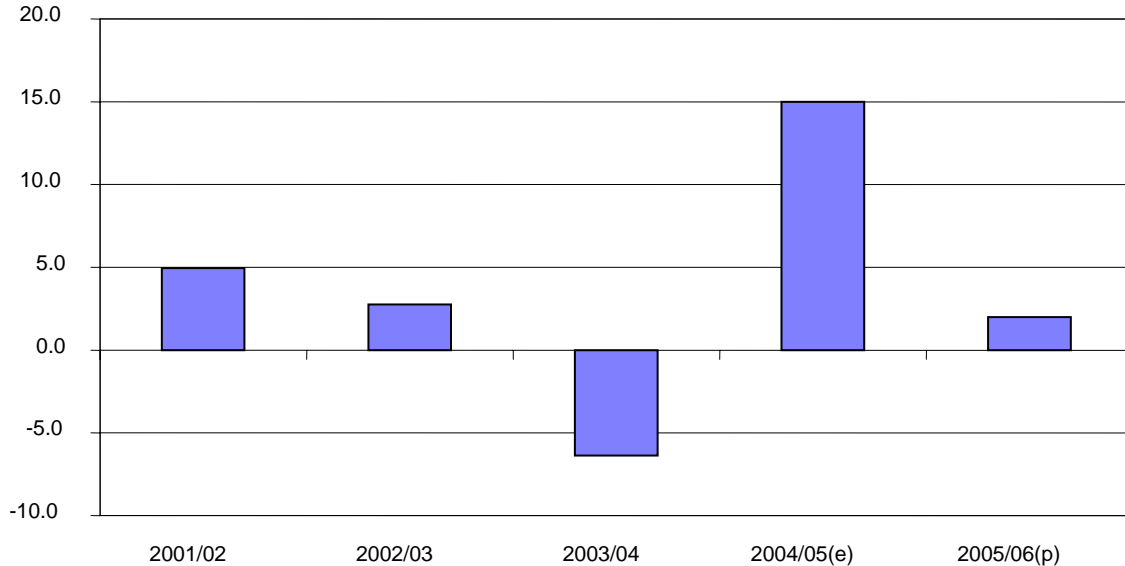
'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakalalakalaka kehe ki hono hu atu 'o e koloa ngaohi fakalotofonua. Ko e fakalalakalaka lahi 'i hono ngaohi 'o e nonu 'a ia kuo a'u 'eni ki hono ngaohi pe 'o e huhu'a 'i Tonga ni 'o toki 'ave ai. Ko hono fakatau atu ko ia 'o 'etau ngauefakamea'a ki he kau folau 'eve'eva 'i Tonga ni mo muli na foki.

4.5. Sekitoa Ngaahi Langa.

Ko e tupu ki he sekitoa langa 'i he ta'u fakapa'anga 2004/05 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 15, 'a ia ko e fu'u hiki lahi 'eni mei he 'ene holo peseti 'e 6.4 'i he ta'u kimu'a ai. Ko e tupu ma'olunga ko eni he sekitoa 'o e ngaahi langa 'oku makatu'unga ia he langa 'o e falemahaki Vaiola, ngaahi poloseki langa 'i Vava'u 'a 'iulope mo e lahi koia 'a e ngaahi no langa kuo faka'ata mei he ngaahi pangike 'a ia na'e hiki 'aki 'a e peseti 'e 58.3.

'i he ta'u fakapa'anga 2005/06, na'e fakafuofua ke tupu peseti 'e 2 'a e sekitoa langa 'o ma'ulalo hifo ia mei he tupu ko ia 'i he 2004/05. Ko e ngaahi langa lalahi 'i he 2005/06 ko hono fakakakato 'o e poloseki Falemahaki 'a ia 'oku fakapa'anga 'e Siapani mo e Pangike 'a Mamani. Ko hono faka'osi'osi 'o e poloseki tokoni afa 'a WAKA, ko e poloseki ki he lingi'anga veve (kaunga fakapa'anga 'e 'Aositelelia mo e Pule'anga Tonga), ngaahi poloseki 'a 'iulope 'i Vava'u 'i he ako mo e mo'ui pea mo e faka'uhila sola 'a Niuafou (fakapa'anga 'e 'Aositelelia).

Fika 5: Tupu 'i he sekitoa Langa ki he ta'u fakapa'anga 2001/02-2005/06(p)

Na'e kei tupulaki aipe 'a e fiema'u no fale talu mei he 2004/05, 'a ia na'a ne tupu'aki 'a e peseti 'e 22 'i he 'uluaki mahina 'e ono 'o e 2005/06 fakahoa ki he 'uluaki mahina 'e ono 'o e 2004/05. Ka 'i hono ta'ofi'ofi koia 'o e no 'e he Pangike Pule Fakafonua 'oku ne fakatau'i ai 'a e tupu 'a e no fale pea 'oku fakafuofua ai ke tupu mamalie 'a e no fale he faka'osinga 'a e ta'u fakapa'anga. 'I he fakamatala fakasitetisitika fakamuimuitaha 'oku fakafuofua 'a e no fale ki he pa'anga 'e 111.3 miliona 'i he faka'osinga ko ia 'o Tisema, 'a ia 'oku ma'olunga 'aki 'a e peseti 'e 48 'i hono fakahoa ki Tisema 2004.

4.6.Takimamata.

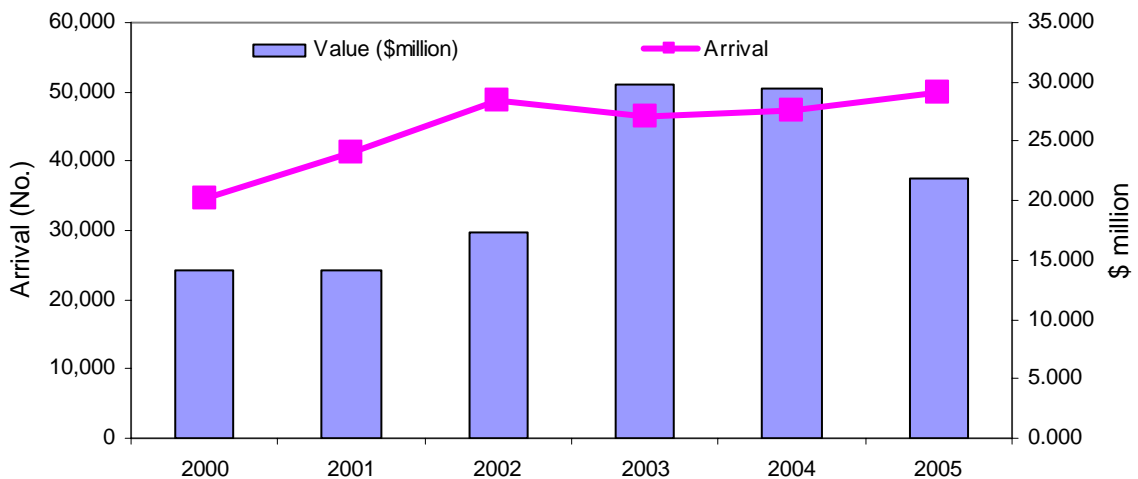
'Oku kei hoko aipe 'a e takimamata ko e sekitoa mahu'inga ia 'i he tu'unga faka'ekonomika 'a e pule'anga 'aki 'ene tokoni ki hono tanaki mai 'o e pa'anga muli. Ko e tokolahi 'o e kau folau 'eve'eva na'e tupu 'aki 'a e peseti 'e 6 'i he 2005 fakahoa ki he tupu peseti 'e 1.5 'i he 2004 mo e holo peseti 'e 4.3 'i he 2003. Ko e pa'anga na'e ma'u mei he takimamata 'i he 2005 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 21.9 miliona, 'a ia 'oku holo 'aki 'a e peseti 'e 26 mei he 2004. Kuopau ke to e lelei ange 'a e takimamata ka e malava kene maa'usia 'a e tu'unga na'e 'i ai ki mu'a.

'Oku kau 'a e takimamata 'i he ngaahi tefito'i sekitoa tu'ukimu'a 'a e fonua pea kuo hoko ia ko e sekitoa mahu'inga ki he fonua fakalukufua. 'Oku fakangaue'i 'e he sekitoa ko eni 'a e kakai tokolahi.

'Oku uesia lahi 'e he takimamata 'a e sekitoa Komesiale, Hotele mo e ngaahi Falekai 'i he 'akauni fakafonua. 'Oku fakafuofua ke tupu peseti 'e 5 'a e sekitoa Komesiale, Hotele mo e ngaahi Falekai ki he 2005/06 'a ia 'oku ki'i ma'olunga ange 'i he tupu peseti 'e 3.5 'o e 2004/05.

'Oku 'i ai 'a e tokoni lahi 'a e sekitoa takimamata 'i he tu'unga faka'ekonomika fakalotofonua 'aki hano fakatupulekina ha faingamalie ngaue mo e ma'u'anga pa'anga, tautautefito ki he tukui motu mo e ngaahi kolo ki 'uta hange ko e ngaue fakamea'a, tekisi, falenofu totongi mo e ngaahi feitu'u 'oku manakoa ki he takimamata kau ai mo e lahi 'a e pa'anga muli. 'Oku to e fakatupulekina foki ki he ngaahi sekitoa kehe hange ko e ngoue mo e toutai.

Fika 6: Tokolahi 'o e kau folau'eve'eva & Pa'anga Humai ki he ta'u 2000/01-2004/05

Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

'I he faka'osinga 'o e ta'u 2005, na'e fokotu'u fo'ou ai 'a e kautaha vakapuna fakatu'apule'anga fo'ou 'oku ui ko e *Pacific Blue*. 'Oku 'i ai 'a e faingamalie heni ke tupu ai 'a e tokolahi 'o e kau folau 'eve'eva tautautefito ki he faka'osinga 'o e ta'u 2005/06 mo e ngaahi ta'u hoko mai. Ka kuopau ke fakalelei'i 'a e ngaahi me'a 'oku ne uesia 'a e takimamata hange ko e nofo'anga ka e toki malava ke tolonga atu 'a e faifatongia 'a e kautaha ma'ama'a ko eni 'i he kaha'u.

4.7. Fakatau fakalukufua, Fakamovetevete mo hono Tufotufa.

Na'e fakalalakaka 'a e sekitoa fakatau fakalukufua, fakamovetevete mo hono Tufotufa mei he ongo ta'u 'e ua kuohili na'e tolalo ai. 'Oku fakafuofua 'oku tokoni lahi 'a e pa'anga 'oku 'omai 'e hotau kainga mei muli kene fakalato 'a e ngaahi fiema'u 'a ia 'oku fakaa'u mai 'e he kau hu koloa ki he kakai.

Ko e me'afua 'oku meimei ke ngaue'aki ki he sekitoa ko eni ko hono siofi 'a e lahi 'o e koloa 'oku hu mai mei tu'apule'anga. 'I he 2004/05, na'e hiki hake 'aki 'a e peseti 'e 13.1 'a e koloa hu mai mei tu'apule'anga ki he pa'anga 'e 225.4 miliona. Ko e tu'unga totongi koloa mei muli 'i he vaha'a taimi ko eni na'e tupu'aki 'a e peseti 'e 8.7 'a ia 'oku fakafuofua ai na'e tupu peseti 'e 4 'a e koloa na'e hu mai mei tu'apule'anga. 'I he'ene pehe 'oku fakafuofua ke tatau pe 'a e tupu 'i he lahi 'o e koloa hu mai mo e tupu 'i he sekitoa ko eni. 'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 40 'a e pisinisi Fakalukufua mo Fakamovetevete na'e lesisita fo'ou 'i he ta'u 2005.

Ko e sekitoa Komesiale, Hotele mo e ngaahi Falekai 'oku fakafuofua ke tupu'aki ha peseti 'e 3.5 'i he 2004/05 mo e peseti 'e 5.0 'i he 2005/06. 'E meimei ke 'asi lahi 'eni mei he tupu malohi 'i he fefakatau'aki Fakalukufua mo e Fakamovetevete 'o lahi hake 'i he takimamata 'o hange ko ia kuo fai 'a e talanoa kiai.

4.8. Fefononga'aki mo e Fetu'utaki.

'Oku fakafuofua ke tupu peseti 'e 3 'a e Fefononga'aki mo e Fetu'utaki 'i he ta'u fakapa'anga 2005/06, 'a ia ko e ma'anuu hake eni mei he tu'unga ma'ulalo ko e peseti 'e 2 'i he 2004/05.

'I he sekitoa ko eni 'o e Fefononga'aki mo e Fetu'utaki 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngaue lalahi 'e tolu, 'a ia ko e Fetu'utaki, Fepuna'aki he 'ea mo e Fefolau'aki he tahi. 'Oku fakafuofua ke tupu 'a e Fetu'utaki. Ko e Fefolau'aki tahi 'oku fakafuofua ke tupu 'o feholoji mo e tupu fakautuutu 'a e hu koloa mai mei muli. Ko e fepuna'aki he 'ea 'oku fakafuofua pe ke tupu moia.

'Oku meimei ke fakatefito 'a e Fetu'utaki 'i he vave 'a e ngaahi ngaue 'i he tu'unga faka'ekonomika fakalukufua, neongo 'oku femaliuluaki pe foki 'a e Fetu'utaki 'o fakatatau ki he ngaahi 'ilo fo'ou fakatekinolosia pea mo e ngaahi fe'au'auhi 'i he maketi. 'Oku lave monu foki 'a e sekitoa ko eni mei fe'au'auhi 'a e ongo kautaha lalahi 'e ua 'i he sekitoa. 'Oku kei fai pe 'a e ngaahi fakalahi 'i he ongo kautaha ni makatu'unga 'i he fakakaukau ke fakafefeka'i 'a hona takitaha tu'unga 'i he maketi.

Na'e to e lelei ange 'a e Fepuna'aki 'i he ngaahi ta'u mai ki mui ni. 'I hono fakangata 'a e ngaue 'a e kautaha vakapuna fakalotofonua 'i he 2003/04 mo hono fakangata 'a e laiseni 'a e kautaha FlyNiu 'i Aokosi 2004, na'a ne uesia lahi ai 'a e sekitoa ko eni. Ka 'i he hu mai 'a e Pacific Blue 'o kamata puna he faka'osinga 'o e 2005 'oku to e tokoni ia ki hono fakakake hake 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e sekitoa ko eni pea 'ikai ngata ai ka 'oku lave monu ai 'a e ngaahi sekitoa kehe hange ko e takimamata.

Lolotonga 'a e 'ikai malava 'ehe Pule'anga ke fakakakato 'a e ngaahi ngaue fekau'aki mo e hala, 'oku kei fai pe 'a e tokoni 'a e ngaahi fonua muli mo e ngaahi komiuniti ki hono langa mo fakalelei'i 'a e ngaahi hala. Ko e lahi 'o e me'alele kuo lesisita 'i he ta'u 2005 na'e tupu'aki 'a e peseti 'e 15 'i hono fakahoa ki he ta'u 2004. 'I he tupu fakautuutu ko ia 'a hono hu mai 'o e lolo 'oku ne tala ai 'a e tupu 'i he sekitoa ko eni neongo 'a e hikihiki 'a e totongi fakamamani lahi 'o e lolo.

Ko e tu'unga 'o e fefolau'aki vaka fakavaha'apule'anga 'oku fakafalala 'i he ngaue 'a e sekitoa fefakatau'aki mo e ngaahi maketi 'i tua'pule'anga. Ko e fefolau'aki vaka fakalotofonua 'oku fakafalala ia he tu'unga faka'ekonomika fakalotofonua. 'Oku kei lele pe tokoni 'a e ngaahi

fonua muli 'i hono langa 'o e ngaahi uafu 'i he ngaahi motu ke fakafaingofua'i 'a e fetu'utaki 'i he ngaahi vaka. Ko hono fakakatoa, ko e Fefolau'aki vaka 'oku tupu fakautuutu.

4.9. Ngaahi Ngaue'anga Kehe.

Ko e ngaue Fakapa'anga mo e ngaahi ngaue Fakapisinisi na'e uesia lahi 'i hono fakangatangata ko ia 'o e no 'e he Pangike Pule Fakafonua he kamata'anga 'o e 2006. Na'e fakataumu'a 'eni ke fakangatangata 'a hono no atu 'o e pa'anga pea ke fakalalakaka ange 'a e tu'unga 'o e ngaahi no 'i he ngaahi pangike. 'E malava heni ke fakalalakaka ange 'a e faifatongia 'a e ngaahi pangike, pea mo holoki 'a e faingamalie 'o e ta'etotongi 'o e ngaahi no hili ko ia 'a e hiki vahenga pea mo tokoni ki hono pukepuke 'o e tu'unga 'o e pa'anga talifaki. 'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 3 'a e tupu 'i he 2005/06 mei he tupu peseti 'e 5.2 'i he 2004/05.

Na'e uesia lahi 'a e ngaahi ngaue 'a e Pule'anga 'e he fakalelei vahenga. Ko hono ta'ofi ko ia ke to e fakangaue'i ha taha fo'ou 'i he Pule'anga 'oku ne fakangatangata ai 'a e tupu 'a e tokolahi 'i he kau ngaue fakapule'anga. 'Oku fakafuofua ke tupu peseti 'e 0.5 'a e sekitoa ko eni hili ia 'a e tupu peseti 'e 1.0 'i he ta'u 2004/05.

Ko hono keli 'o e koloa fakanatula 'oku fakafuofua ke tu'uma'u pe 'i he 2005/06 ko e'uhi he 'oku fakafuofua 'e tupu si'isi'i pe 'a e sekitoa 'o e ngaahi langa. Ko hono keli ko eni 'o e koloa fakanatula 'oku meimei ke pule'i 'e he lahi 'o e tata'anga maka 'oku ne fakanaunau 'a e ngaahi ngaue langa 'i he sekitoa langa.

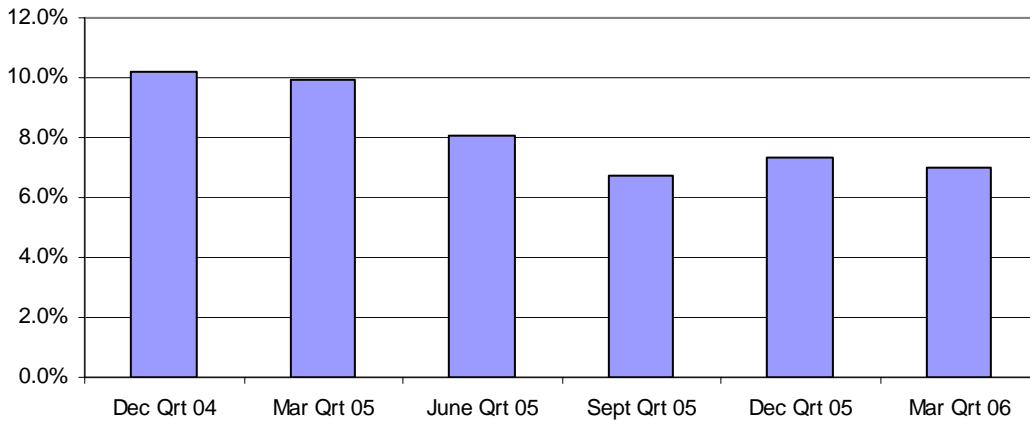
4.10. Fakalalakaka Tu'unga Totongi Koloa Fakalotofonua.

Ko e tu'unga 'o e totongi koloa 'oku holo 'a ia 'oku makatu'unga 'eni mei he tu'unga 'o e koloa mo e ngaahi ngaue mei muli mo fakalotofonua foki. Ko e fakamatala fakamuimitaha fekau'aki mo e tu'unga totongi koloa 'o Ma'asi 2006 (fakaho'a 'a e tu'unga totongi koloa mo e taimi tatau 'o e ta'u kimu'a ai) 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 7.1 'a ia 'oku ma'ulalo ia 'i hono fakaho'a ki he tu'unga totongi koloa 'o e 2005 'a ia ko e peseti 'e 9.9% pea mo e peseti 'e 11.4 he 2004.

Ko e holo lahi ko eni 'i he tu'unga totongi koloa 'oku makatu'unga ia 'i he holo 'a e tu'unga totongi 'o e koloa mei muli mo e koloa fakalotofonua. Ko e tu'unga totongi koloa 'o e koloa mei muli 'oku ma'ulalo ia 'i he tu'unga totongi koloa 'o e koloa fakalotofonua, pea to e ma'ulalo pe he tu'unga totongi koloa fakalukufua. 'I he a'u mai ki Ma'asi (kakato 'a e ta'u 'e taha) 2006, na'e hiki peseti 'e 13.6 'a e 'initesi (index) 'o e koloa fakalotofonua ka e hiki peseti 'e 3.9 'a e koloa mei muli. Ko e talu 'eni mei he kong'a kimui 'o e ta'u 2004 'a e ma'olunga ange 'a e tu'unga totongi koloa fakalotofonua he tu'unga totongi koloa 'o e koloa mei muli.

Ko e ongo tefito'i me'a na'a ne tataki 'a e nga'unu holo 'a e tu'unga totongi 'o e ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua, lolotonga 'a e mahina 'e 12 'o a'u mai ki Ma'asi 2006, ko e koloa fekau'aki mo e langa fale 'a ia na'e peseti 'e 24.2 pea ko e fefononga'aki ko e peseti 'e 19.4. Ko e mahiki lahi ko ia 'i he sekitoa langa fale na'a ne fakatupulaki ai 'a e ngaahi fiema'u ki he koloa langa 'o tupu ai 'a e hikihiki mo e totongi ki 'olunga. Ko e hiki lahi ko ia 'i he tu'unga totongi ki he fefononga'aki 'oku makatu'unga ia mei he hiki 'a e totongi fakamamani lahi 'o e lolo. Ko e ongo sekitoa na'e tupu vave hona tu'unga totongi koloa ko e sekitoa ki he ngaahi koloa kehekehe 'a ia na'e tupu peseti 'e 19.4 mo e Fefononga'aki 'aki 'a e peseti 'e 11.2.

Fika 7: 'Avalisi tu'unga totongi koloa ki he ngaahi koloa mei kuata Tisema 2004 ki kuata Ma'asi 2006.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika

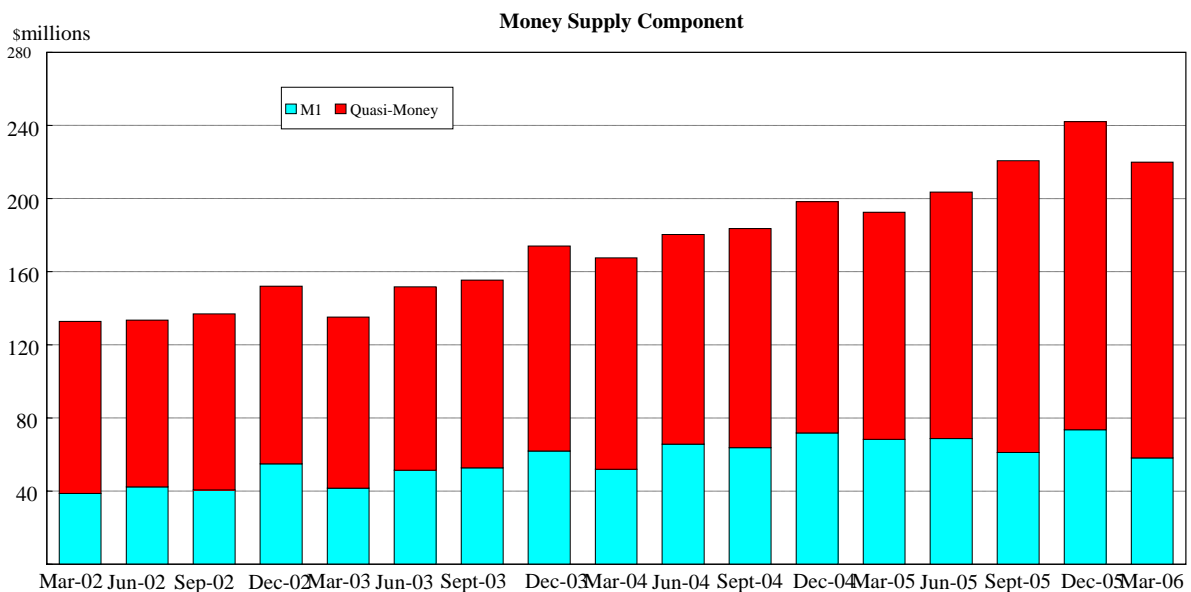
Fakatatau ki he ngaahi fakamatala 'i 'olunga, 'oku fakafuofua 'a e tu'unga totongi koloa ki 2005/06 ki he peseti 'e 8. Ko 'ene tu'u ki he faka'osinga 'o e ta'u 2005/06 'oku 'ikai ke fu'u mahino mai 'a e ola 'o e fakalelei vahenga, ko e fekau'aki 'a e ngaahi sekitoa taautaha pea mo e tu'unga fakamamani lahi 'o e totongi ki he lolo.

5.0 Pa'anga Fakalukufua 'a e Fonua.

5.1. Lahi 'o e Pa'anga

'Oku fakafuofua 'a e lahi 'o e pa'anga, M2, 'i he faka'osinga 'o Sune 2005, ki he pa'anga 'e \$203.5 miliona fakahoa ki he \$180.3 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2004. Ko e tupu ko eni 'aki 'a e peseti 'e 12.9, 'oku ma'ulalo ia 'i he tupu peseti 'e 18.9 na'e lekooti 'i he faka'osinga 'o Sune 2004.

Fika 8: Fika 8: Fa'unga 'o e pa'anga mei Tisema 2001 ki Ma'asi 2006.

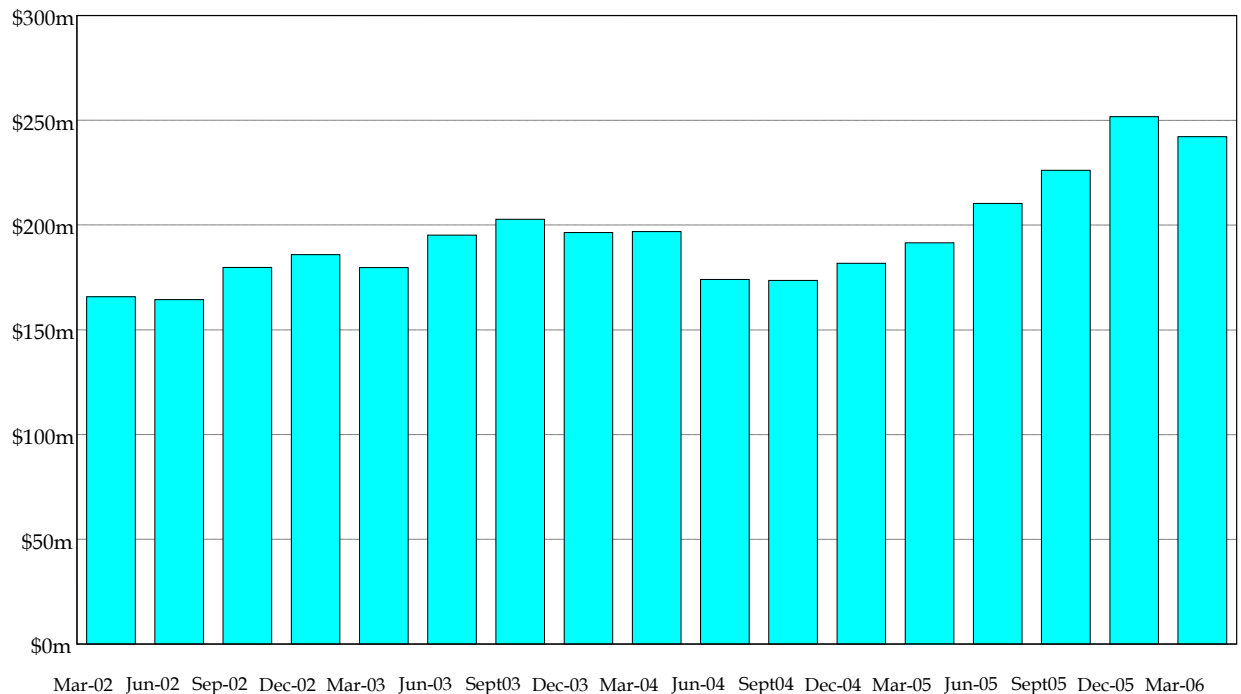
Ko e tupu 'i he lahi 'o e pa'anga 'i he 2004/05 'oku 'asi ai 'a e tupu 'i he lahi 'o e pa'anga M1 'aki 'a e \$2.9 miliona fakataha mo e pa'anga quasi 'aki 'a e \$20.3 miliona. 'I he pa'anga M1, 'oku fakafuofua na'e holo'aki 'a e pa'anga 'e \$ 0.3 miliona 'a e lahi 'o e pa'anga ko ia 'oku vilo takai pe ngaue'aki 'e he fonua pea tupu 'aki 'e he fakahu pa'anga taimi loloa 'a e \$3.2 miliona. Ko e tupu ko eni 'i he pa'anga 'oku fakahu 'i he taimi tu'upau pe tohi pangike 'oku 'asi ai 'a e tupu 'i he fakahu pa'anga taimi loloa 'aki 'a e \$20.8 miliona mo e fakahu pa'anga 'aki 'a e \$4.9 miliona 'a ia 'oku malava kena fakakakato 'a e to lalo ko ia 'a e fakahu pa'anga mei muli.

'I he 'uluaki mahina 'e hiva 'o e ta'u fakapa'anga 2005/06, na'e tupu peseti 'e 8 'a e M2, mei faka'osinga 'o Sune 2005, ki he \$219.8 miliona. 'Oku makatu'unga 'eni mei he tupu 'a e pa'anga pe tohi pangiki tautautefito ki he tupu peseti 'e 24 'i he fakahu pa'anga taimi loloa.

5.2. No Fakalotofonua

'I he faka'osinga 'o Sune 2005, na'e to e fakalahi 'aki 'a e pa'anga no mei he ngaahi pangike 'a e \$36.3 miliona ki he \$210.3 miliona. 'Oku ne fakafofonga'i heni 'a e tupu peseti 'e 20.9 fakahoa ki he holo peseti 'e 10.9 'i he 2003/04. 'Oku makatu'unga 'a e hiki ko eni 'i he no fakalotofonua mei he tupu fakautuutu 'a e no 'a e sekitoa taautaha. Ko e fakakatoa 'o e no na'e fakalahi ki he sekitoa taautaha na'e hiki 'aki 'a e peseti 'e 29.4 ki he pa'anga 'e \$226.8 miliona, 'a ia ko e lahi ia 'o e no na'e faka'ata ki he ngaahi no taautaha mo e ngaahi pisinisi. 'I he faka'osinga 'o Sune 2005, na'e fakahu ai 'e he Pule'anga ha pa'anga 'e \$25.1 miliona fakahoa ki he tu'unga na'e 'i ai 'i Sune 2004 ko e pa'anga 'e \$14.5 miliona.

Fika 9: Tu'unga No Fakalotofonua mei Tisema 2001 ki Ma'asi 2006.

'I he 'uluaki mahina 'e hiva, ngata ki Maasi 2006 na'e a'u 'a e no fakalotofonua ki he pa'anga 'e \$242.1 miliona 'a ia na'e tupu 'aki 'a e pa'anga 'e \$31.8 miliona. Na'e makatu'unga 'eni 'i he tupu 'a e no ki he sekitoa taautaha 'aki 'a e peseti 'e 20.7. Na'e tupu foki 'a e ngaahi no taautaha kae tautautefito ki he no fale. Ko e no pisinisi, na'e meimei ke tatau pe 'a e ngaahi sekitoa hange ko e Ngoue, Ngaohi koloa, ngaahi langa mo e hotele, falekai mo e tauhi'anga

koloa mo e fefononga'aki. Na'e holo foki 'a e no ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e fakapule'anga.

'I 'aho 11 'o Sanuali 2006, na'e tu'utu'uni ai 'e he Pangike Pule Fakafonua ke fakangatangata 'a e no mei he ngaahi pangike. Na'e fakataumu'a eni ke pukepuke 'a e tupu ko ia 'a e no ki he tu'unga 'e malava ke kei mapule'i ai mo e pa'anga talifaki. Ko e founga ko eni, te ne fakapapau'i ai ha tu'unga fakafiemalie 'i he 'ekonomika 'i ha taimi loloa.

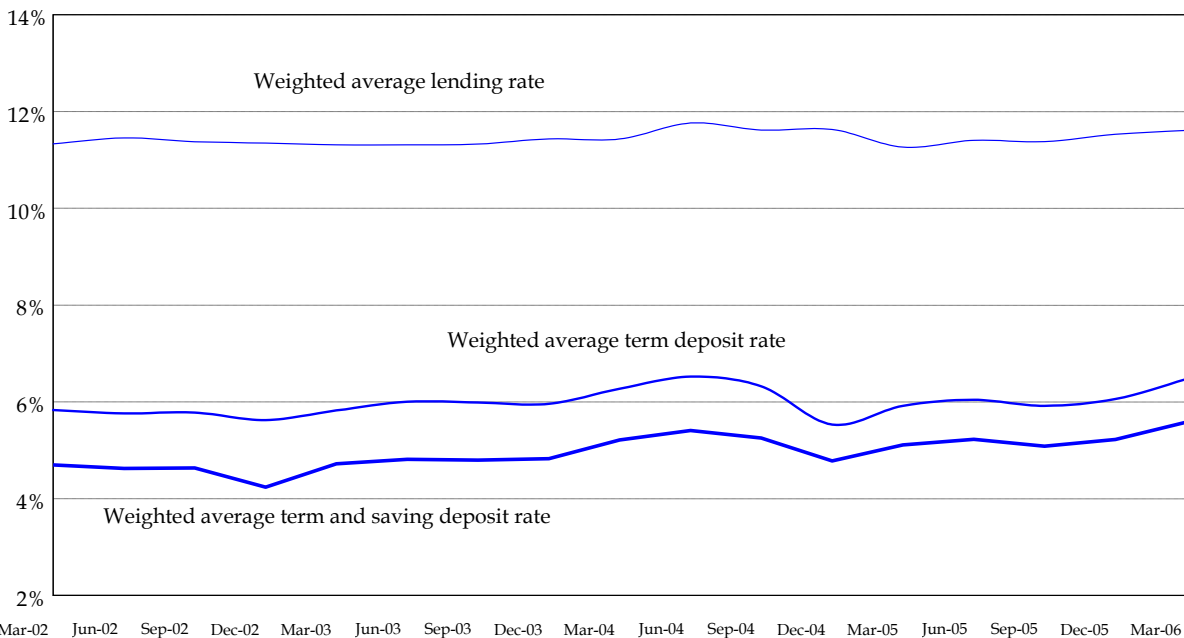
5.3. Fakahu pa'anga 'i he ngaahi Pangike.

'I he 2004/05, na'e fakakatoa 'a e fakahu pa'anga 'i he ngaahi pangike mo e pa'anga 'e \$203.2 miliona 'a ia na'e tupu 'aki 'a e peseti 'e 16.2. Na'e tupu 'a e fakahu pa'anga 'a e sekitoa taautaha 'aki 'a e \$21.3 miliona 'o makatu'unga mei he lahi 'a e fakahu pa'anga taautaha. Na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$9.8 miliona 'a e fakahu pa'anga 'a e Pule'anga 'a ia na'e tupu 'aki 'a e pa'anga 'e \$2.3 miliona, ka e tupu 'aki 'e he ngaahi fakahu pa'anga kehe 'a e \$4.6 miliona, lolotonga 'a e ta'u.

'I he 'uluaki mahina 'e hiva 'o e ta'u 2005/06, na'e fe'unga 'a e fakahu pa'anga 'i he ngaahi pangike mo e pa'anga 'e \$233.7 miliona, 'a ia na'e tupu 'aki 'a e pa'anga 'e \$58.8 miliona. 'Oku ho'ata eni 'a e hiki 'i he fakahu pa'anga 'a e sekitoa taautaha 'aki 'a e pa'anga 'e \$44.6 miliona, fakahu pa'anga 'a e Pule'anga 'aki 'a e pa'anga 'e \$19.9 miliona pea mo e fakahu pa'anga 'a e ngaahi kautaha 'ikai pangike 'aki 'a e pa'anga 'e \$0.2 miliona. Ko e fakahu pa'anga 'a e ngaahi kautaha fakapule'anga na'e holo 'aki 'a e pa'anga 'e \$5.9 miliona.

5.4. Totongi Tupu.

Fika 10: Totongi Tolo: Tisema 2001 ki Ma'asi 2005.

Ko e tu'unga totongi tupu ki he ngaahi fakahu pa'anga 'i he ngaahi pangike komesiale na'e 'ikai liliu 'i he ta'u fakapa'anga 2004/05. Ko hono faka'avalisi 'o e tu'unga totongi toloi 'i hono fua 'e he Pangike Pule Fakafonua 'oku tupu mamalie hake. 'Oku 'asi 'eni 'i hono faka'avalisi ko ia 'o e ngaahi totongi toloi 'i he ngaahi fakahu pa'anga, 'a ia 'oku peseti 'e 5.23 'i he faka'osinga ko ia 'o Sune 2005 oku ne fakafatongia ai 'a e holo peseti 5.41 'i he faka'osinga 'o Sune 2004. Talu mei he faka'osinga ko ia 'o Sune 2005, mo e hiki hake 'a e

'avalisi 'o e totongi tupu 'i he fakahu pa'anga taimi loloa ki he peseti 'e 5.58 'o a'u mai ki he faka'osinga 'o Ma'asi 2005.

Ko e totongi toloi ki he ngaahi no, fakatatau ki he ngaahi pangike komesiale na'e liliu 'i he 2004/05, fakataha mo e me'afua 'a e Pangike Pule Fakafonua, ki he peseti 'e 11.41 'i he faka'osinga 'o Sune 2005, 'a ia ko e holo mei he peseti 'e 11.76 'i he faka'osinga 'o Sune 2004. Talu mei he faka'osinga 'o Sune 2005, mo e tupu 'a e totongi toloi 'o a'u ki he peseti 'e 11.61.

6.0 Fakalalakaka 'i he Sekitua Fakavaha'apule'anga.

6.1.Koloa Hu atu ki Muli.

Fakatatau ki he fakafuofua ki he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, na'e fe'unga 'a e koloa hu atu ki tu'apule'anga mo e pa'anga 'e \$31.1 miliona he 2004/05 'a ia na'e tupu 'aki 'a e \$2.8 miliona. 'Oku fakatefito eni ki hono huatu 'o e hina, limu mo e kofi.

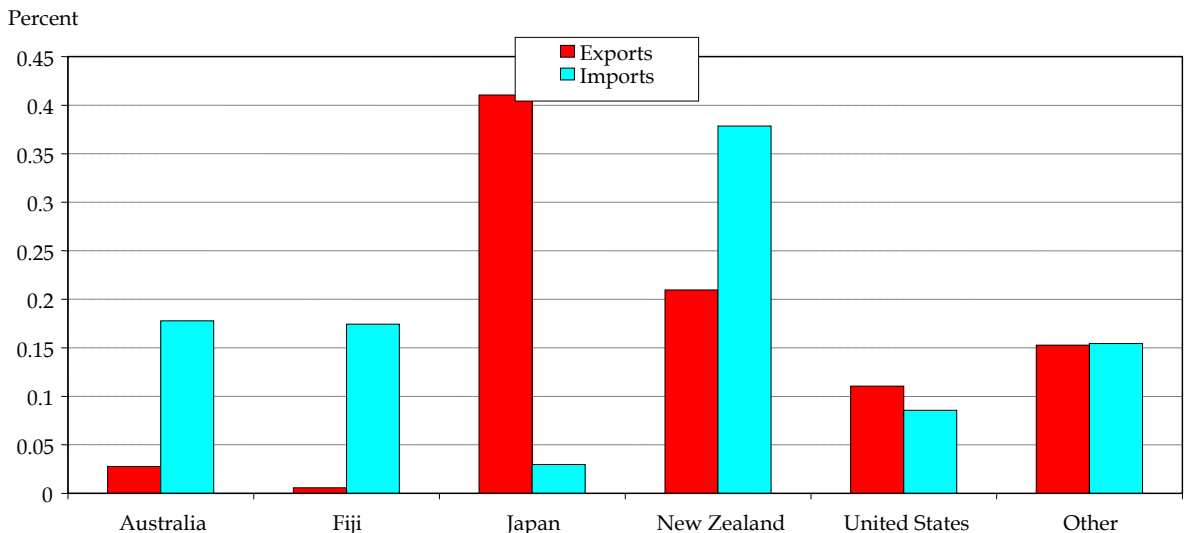
Lolotonga 'a e 'uluaki mahina 'e valu 'o e 2004/05, na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$19.4 miliona na'e ma'u mei he koloa hu atu fakahoa ki he pa'anga 'e \$23.8 miliona ki he ta'u kimu'a ai. Ko e holo lahi ko eni 'oku makatu'unga ia 'i he tolalo 'a e hina mei ta'u fakapa'anga 'o e 2005/06.

'Oku kei hokohoko aipe 'a Siapani ko e fonua ia 'oku hu atu ki ai 'a e koloa huatu, fe'unga mo e peseti 'e 41.0 'o e fakakatoa 'o e koloa huatu, tautautefito ki he hina mo e ika, hoko ki ai 'a Nu'usila ko e peseti 'e 21.0, pea ko e ngaahi fonua kehe leva 'oku peseti ia 'e 38. 'Oku fakafuofua ko e hina, vanila, kofi, me'akai foha, kava, ika mo e limu 'a e tefito'i ma'u'anga pa'anga 'a e fonua.

6.2.Koloa Humai.

Lolotonga 'a e 2004/05, na'e fe'unga 'a e koloa hu mai mo e pa'anga 'e \$204.2 miliona, 'a ia na'e tupu 'aki 'a e pa'anga \$35.1 miliona. 'Oku makatu'unga eni mei he tupu 'i he talafi pa'anga mei muli fakataha mo e tupu malohi 'i he ngaahi no taautaha mo e no 'a e ngaahi pisinisi.

Fika 11: Halanga 'o e Fefakatau'aki ki he 2004/05

'I he 'uluaki mahina 'e valu 'o e 2005/06, na'e totongi atu ai 'a e pa'anga 'e \$158.2 miliona, ki he koloa hu mai, fakahoa ki he pa'anga 'e \$140.3 miliona na'e totongi 'i he ta'u kimu'a ai. 'oku makatu'unga eni mei he lahi hono hu mai 'o e koloa ngaue'aki, lolo mo e ngaahi koloa langa. 'Oku tu'ukimu'a aipe 'a Nu'usila he fonua 'oku humai mei ai 'a e koloa 'o fe'unga mo e peseti 'e 37.8, hoko ki ai 'a Aositelelia ko e peseti 'e 17.8, ko Fisi leva ko e peseti 'e 17.4.

6.3.Palanisi 'o e Fefakatau'aki.

Na'e fe'amokaki 'a e fefakatau'aki 'aki 'a e pa'anga 'e \$173.1 miliona, 'i he ta'u fakapa'anga 2004/05, fakahoa ki he pa'anga 'e \$140.8 miliona na'e fe'amokaki 'aki 'i he ta'u fakapa'anga 2003/04. Na'e 'ikai malava 'e he pa'anga humai mei he talafi pa'anga ke ne fakakakato mei he feto'aki 'i he palanisi 'o e ngaahi ngaue mo e fokotu'u pisinisi, 'o hoko ai 'a e fe'amokaki fe'unga mo e pa'anga 'e \$19.9 miliona 'i he 2004/05, fakahoa ki he tupu fe'unga mo e pa'anga 'e \$15.7 miliona 'i he 2003/04. Ko e pa'anga humai na'e holo 'o fe'unga mo e \$31.7 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2005 fakataha mo e lahi 'a e pa'anga huatu 'i he ngaue, na'e 'ikai fe'unga ke ne fakakakato 'a e fe'amokaki fe'unga mo e pa'anga 'e \$19.5 miliona, na'e huatu ka 'oku 'ikai lekooti. 'Oku hoko heni 'a e fe'amokaki fe'unga mo e pa'anga 'e \$7.6 miliona fakahoa ki he hulu pa'anga 'e \$52.8 miliona 'i he ta'u ki mu'a ai.

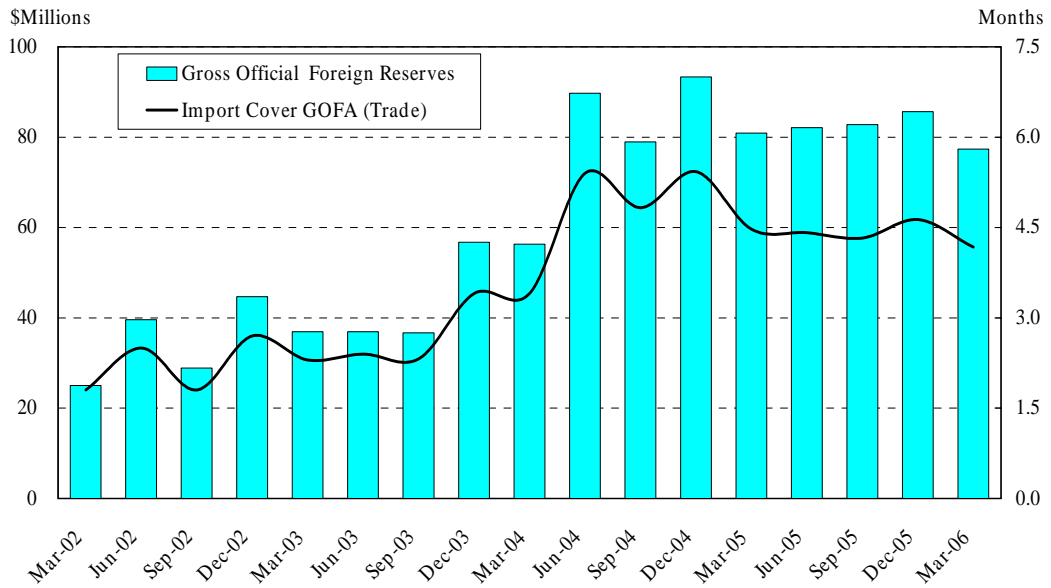
'I he 'uluaki mahina 'e valu 'o e 2005/06, na'e lekooti ai ha hulu pa'anga 'e \$0.3 miliona 'i he palanisi 'o e fefakatau'aki. Na'e tonounou 'aki 'e he fefakatau'aki 'a e pa'anga 'e \$19.8 miliona. Na'e fe'unga mo e pa'anga \$2.3 miliona 'a e pa'anga na'e 'ikai ke lekooti ka na'e malava ke fakakakato ia mei he pa'anga humai 'i he ngaahi ngaue, 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$22.4 miliona.

Tepile 1: Palanisi 'o e Fefakatau'aki mei he 2002/03 ki he 2005/06

	2002/03	2003/04	2004/05	2005/06 first 8 months
Balance of Trade	-124.4	-140.8	-173.1	-138.9
Services Balance	-11.9	-5.9	-20.5	-3.6
Investment Income Balance	-3.3	-0.8	-4.4	9.0
Transfers Balance	128.9	163.1	178.1	113.6
Current Account Balance	-10.7	15.7	-19.9	-19.8
Capital and Financial Balance	17.4	75.6	31.7	22.4
Other Items Net	-9.3	-38.5	-19.5	-2.3
Overall balance	-2.6	52.8	-7.6	0.3

6.4.Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli.

Lolotonga 'a e 2004/05, na'e feto'aki 'a e pa'anga talifaki he vaha'a 'o e \$78.4 miliona ki he \$93.4 miliona 'i he faka'osinga 'o Tisema 2004, 'a ia 'oku fakafuofua kene humai ha koloa 'o fe'unga mo e mahina 'e 5.4. 'I he faka'osinga 'o Sune 2005, na'e fe'unga 'a e pa'anga talifaki mo e pa'anga 'e \$82.1 miliona, 'a ia 'oku fe'unga mo e ha koloa humai 'i he mahina 'e 4.4. 'Oku fakahoa eni ki he pa'anga talifaki 'i he faka'osinga 'o Sune 2004, 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$89.7 miliona, ko lahi ia 'o e koloa humai ki he mahina 'e 5.4.

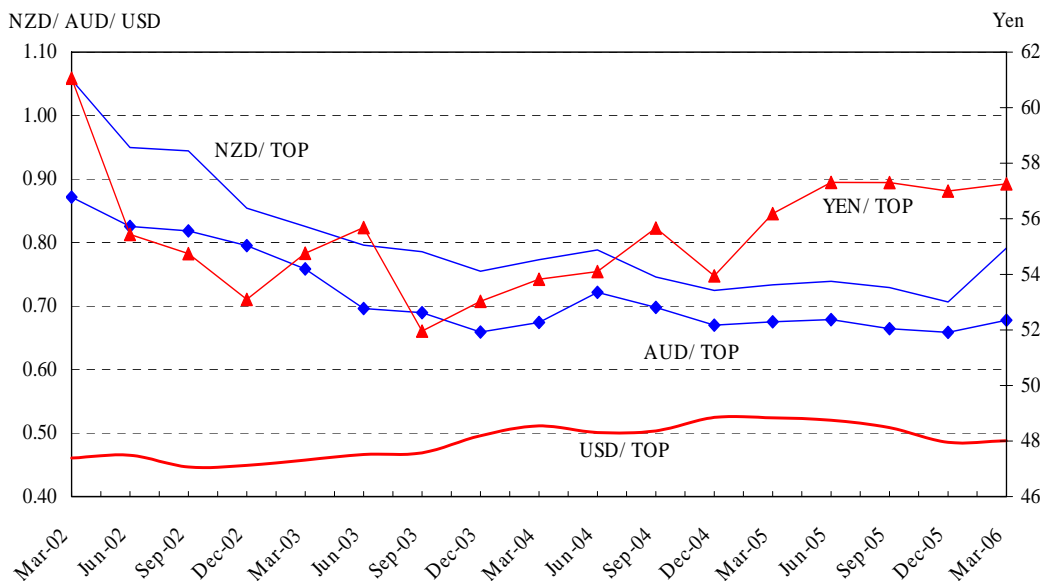

I he 'aho 31 'o Ma'asi 2006, na'e fe'unga 'a e pa'anga talifaki mo e pa'anga 'e \$77.4 miliona, 'a ia 'oku fe'unga ke ne hu mai ha koloa 'i he mahina 'e 4.2. Ko e tu'unga ko eni 'oku ma'ulalo ia 'i he tu'unga na'e 'i ai he ta'u ki mu'a ai, 'a ia na'e fe'unga mo e pa'anga 'e \$80.9 miliona 'aia ko e mahina 'e 4.5 'a e lahi 'o e koloa 'e malava ke fakatau mai.

7.0 Fetongi Pa'anga.

I he 2004/05, na'e holo 'aki 'e he mahu'inga 'o e pa'anga 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Aositelelia 'aki 'a e peseti 'e 6 pea ki he pa'anga Nu'usila na'e holo 'aki 'a e peseti 'e 6.3. 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Amelika, na'e malohi ange 'a e pa'anga 'aki 'a e peseti 'e 3.9 pea ki he pa'anga Siapani na'e malohi 'aki 'a e peseti 'e 5.9.

Lolotonga 'a e 'uluaki mahina 'e hiva 'o e 2005/06, na'e holo 'aki 'e he pa'anga 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Amelika 'aki 'a e peseti 'e 6.2, peseti 'e 0.1 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Aositelelia, pea holo peseti 'e 0.1 'i hono fakahoa ki he pa'anga Siapani. 'I hono fakahoa ki he pa'anga Nu'usila na'e malohi 'aki 'a e peseti 'e 7.1.

8.0 Fakalelei'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Pisinisi 'i Tonga.

'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga Tonga 'a e mahu'inga ke fakalelei'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e 'ataakai fakapisinisi 'i he sekitoa taautaha ke ne fakatupulekina ai ha ngaahi faingamalie ngaue, 'aki hano fokotu'u ha kulupu ngaue ke nau vakai'i 'a e me'a ni. Na'e tali 'a e fokotu'u ni 'e he Kapineti 'i he 'aho 25 'o Sanuali 2006 pea 'oku fai hono tokanga'i mo hono fakahoko 'o e polokalama ni. Ko e fakalelei ko eni, na'e kamata 'e he Minisita Pa'anga 'o makatu'unga mei he fakatotolo na'e fai 'e he Pangike 'a Mamani 'i he'enu lipooti fakata'u ko e *Doing Business* fekau'aki mo e 'ataakai fakapisinisi 'i he fonua 'e 150. 'Oku fakafuofua 'oku 'i he tu'unga 'avalisi 'a Tonga, fakahoa ki he ngaahi fonua kehe 'o e Pasifiki, ka 'e malava ke to e lelei ange kene fakakake ki ha tu'unga 'oku fakatu'apule'anga. Ko e ngaue ko eni 'a e kulupu 'e tokoni lahi ia ki hono fakalelei'i 'a e 'ataakai fakapisinisi pea malava foki ke tupulaki ai ha ngaahi faingamalie ngaue.

'Oku lolotonga fakapa'anga 'e he Pangike 'a Mamani mo e FIAS 'a e polokalama ko eni, ka 'i he taimi tatau kuo fakaha 'e he ngaahi fonua tokoni, hange ko 'Aositelelia, Nu'usila mo e Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia, 'e malava ke nau fakapa'anga ha ngaahi ngaue 'i he kaha'u fekau'aki mo e polokalama ni.

'Oku sea 'a e Minista Pa'anga 'i he komiti ko eni, pea 'oku nau lipooti hangatonu pe ki he Kapineti. 'Oku toko 8 'a e kau fakafofonga mei he sekitoa taautaha pea mo e ngaahi sekitoa 'a e Pule'anga 'a ia ko e Minista ki he Leipa, Komesiale mo e ngaahi Ngaue'anga, Minisita 'o e Ngoue, Toutai mo e Me'atokoni, Fakahinohino Lao 'a e Pule'anga, Pule lahi 'o e Pangike Fakalalakaka 'o Tonga, Pule lahi 'o e Pangike Westpac 'o Tonga, Palesiteni 'o e Kautaha 'a e ngaahi Ngaue'anga (Chamber) pea mo e tokoni pule ki he Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga.

'E toki fili 'e he kulupu ni ha ngaahi kulupu ngaue 'o kau kiai 'a e kau fakafofonga mei he ngaahi kupu fekau'aki mei he sekitoa taautaha mo e sekitoa 'a e Pule'anga ke nau vakai'i 'a e me'a ni mo fai ha'anau fokotu'utu'u ki hono fakavave'i 'a e fakalelei ko ia.

Ko e ngaue 'a e kulupu mo e ngaahi kulupu ngaue 'e 'ata ki he tapa kotoa pe 'o e komiuniti. Kuo fai ha ngaahi fakataha 'i Tongatapu, Vava'u mo Ha'apai 'o fakamatala'i ai 'a e anga 'o e ngaue 'oku fakahoko mo fakalotolahi'i ha taha pe, pe kulupu ke nau fai mai ha fokotu'u 'o ha me'a 'oku nau pehe 'e tokoni ki he fakalalakaka 'o e ngaahi sekitoa taautaha. Ko e founa ngaue 'a e kulupu mo e ngaahi kulupu ngaue 'oku fisikitu'a 'a ia kuo fokotu'u ha peauope (website)-www.tonga-now.gov.to/Implementation- 'o e polokalama pea 'oku 'ata ai 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi ngaue 'oku fakahoko.

Ko e ngaahi kulupu ngaue 'e fa kuo fokotu'u 'a ia ko e: Fokotu'u ha Pisinisi, Laiseni, Ngofua mo hono Sivi; 'imikuleisoni; mo e sekitoa Toutai. 'E to e tanaki mai mo ha ngaahi kulupu kehe lolotonga 'a e ta'u kene fakakakato 'a e ngaahi fiema'u fakalelei 'oku tuhu'i mai 'e he sekitoa taautaha felave'i mo hono fakalalakaka 'o e fakalele pisinisi 'i Tonga.

9.0 Tu'u Faka'ekonomika ki he ta'u Fakapa'anga 2006/07 mo ha vaha'a taimi lotoloto.

9.1. Ngaahi makatukia'anga mo e tupu faka'ekonomika.

'E kei hokohoko ai pe hono paotoloaki 'e he Takimamata, Ngoue mo e talafi pa'anga mei muli 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua 'i he 2006/07. Ko e hu fo'ou mai ko eni 'a e hiki vahenga 'i he konga faka'osinga 'o e 2005, pea kau ai mo e fokotu'utu'u ko ia 'a e Pule'anga ki he polokalama fakatokosi'i 'o e kau ngaue fakapule'anga, 'oku ne uesia ai 'a e tu'unga

faka'ekonomika 'o e fonua. 'Oku 'i ai mo e ngaahi me'a kehe 'oku kei faka'uli'ulilatai ai 'a e tu'unga 'o e fonua 'i he taimi ni, 'o kau ai 'a e tu'u 'a e 'ea, tupu 'a e maketi fakamamani lahi, tu'unga totongi lolo fakamamani lahi mo e tu'unga fetongi pa'anga.

'Oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 0.9 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua 'i he ta'u fakapa'anga 2006/07, 'a ia 'oku ma'ulalo ia 'i he tupu peseti 'e 1.9 'oku fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2005/06. Ko e tefito'i me'a mahu'inga taha 'i he holo ko eni, ko hono fakafuofua ko ia 'e holo 'a e sekitoa 'o hono Fakalele 'o e Pule'anga mo e ngaahi ngaue fakakomiuniti, 'aki 'a e peseti 'e 18.2 'o makatu'unga mei he polokalama fakatokosi'i 'o e kau ngaue fakapuleanga. Ko e to enga leva 'o e ngaahi sekitoa faka'ekonomika 'oku fakafuofua ke tupu peseti 'e 3.9 'i he ta'u fakapa'anga 2006/07, 'o makatu'unga 'eni mei hano 'analaiso 'a e fekau'aki 'o e pa'anga 'e totongi atu ki he fa'ahinga ko ia 'e fakatokosi'i mei he ngaue. 'Oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 2.1 'a e tupu fakata'u mei he 2007/08 ki he 2009/10.

Ko e ngaahi 'ataakai 'o e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi 'oku ne poupoua 'a e tupu faka'ekonomika fakalotofonua 'o Tonga. 'Oku kei ma'olunga ai pe 'a e tupu faka'ekonomika 'a e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki. Neongo 'oku hikihiki 'a e tu'unga totongi toloi, ka 'oku kei 'i he tu'unga lelei pe. 'Oku 'i he tu'unga lelei 'aupito 'a e faingamalie fakangaue ki he kau Tonga nofo muli 'a ia 'oku nau talafi mai 'a e pa'anga ki Tonga ni.

'Oku kei tokoni lahi 'aupito 'a e lahi 'o e talafi pa'anga mei muli ki he tu'unga faka'ekonomika 'o Tonga mo e tu'unga 'o e nofo mo e mo'ui 'a e kakai 'o hange pe koia kuo a'usia 'e hotau kakai. Neongo 'oku hoko 'a e 'auhia 'a hotau kakai ki muli ko e fakamasiva ki he tu'unga fakakaungaue 'i Tonga ni, ka 'oku hoko 'enau talafi pa'anga mai ko ha vaikau'aki ki he tu'unga 'o 'etau pa'anga muli pea 'i he taimi tatau 'oku tokoni aipe ki he nofo mo e ngaahi ngaue 'a e kakai 'i Tonga ni.

9.2.Fa'unga 'o e tupu faka'ekonomika.

Lolotonga 'a e vaha'a taimi lotoloto, ko e fa'unga ko ia 'o e ngaahi sekitoa faka'ekonomika 'e meimei ke tataki ia 'e he ola 'o e ngaahi sekitoa takitaha. Ko e sekitoa 'o e ngaahi ngaue, 'oku fakafuofua ke tupu vave ange ia he to enga 'o e ngaahi sekitoa kehe 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai. Ko e sekitoa 'o e Ngoue, Vaotata mo e Toutai 'e ngalingali ko e sekitoa 'oku tuai 'a 'ene tupu.

'I he Tepile 2 'oku 'asi ai 'a e tupu faka'ekonomika ki he 2006/07 mo e vaha'a taimi lotoloto 'o a'u ki he 2009/10.

Tepile 2: Tupu faka'ekonomika 'i he ngaahi sekitoa (%).

	2003/04	2004/05	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10
	p	e	e	e	e	e	e
Primary sector	-3.3	-3.0	-0.5	1.0	0.7	0.7	0.7
Agriculture, forestry, and fisheries	-3.3	-3.0	-0.5	1.0	0.7	0.7	0.7
Secondary sector	-1.0	9.7	2.5	4.2	1.4	1.8	1.8
Mining and quarrying	3.2	8.0	0.0	3.0	0.0	0.0	0.0
Manufacturing	5.5	1.5	2.0	4.0	2.5	2.5	2.5
Electricity and water	7.2	8.0	6.0	6.0	5.0	4.0	4.0
Construction	-6.4	15.0	2.0	4.0	0.0	1.0	1.0
Tertiary sector	4.5	2.7	2.8	-1.2	3.0	2.8	2.8
Commerce, restaurants, and hotels	8.3	3.5	5.0	8.0	5.0	3.5	3.5
Transportation and	3.0	2.0	3.0	5.5	4.0	4.0	4.0

communications							
Finance and real estate	4.7	5.2	3.0	4.0	3.0	3.0	3.0
Government services	4.7	1.0	0.5	182	0.0	1.0	1.0
Entertainment and private services	1.7	1.8	2.0	2.5	2.0	2.0	2.0
Ownership of dwellings	1.3	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4
Less: Imputed bank service charge	10.1	3.0	3.0	4.0	3.0	3.0	3.0
Total GDP at factor cost	1.4	2.3	1.9	0.9	2.1	2.1	2.1

Note: p = provisional, e = estimate

9.3. Sekitua Fakatupu koloa.

Ko e fakafuofua ki he sekitoa Ngoue, Vaotata mo e Toutai 'e kehekehe pe 'o fakatatau ki he sekitoa takitaha. Ko e tupu 'i he sekitoa ko eni 'i he ta'u 'e hongofulu ka hoko 'oku fakavalasi ia 'e ma'ulalo hifo 'i he peseti 'e 1 ki he ta'u. 'Oku fu'u fiema'u ke ngaue malohi 'aupito 'a e fonua ke a'usia ha tu'unga fakafiemalie ki he kaha'u. 'Oku ha atu 'i lalo 'a e ngaahi fakalalaka fakamuimuitaha kuo fakahoko 'i he sekitoa ko eni.

Ko e tu'u 'a e vanila 'oku kei sai pe pea kuo fakahoko 'e he Potungaue Ngoue ha polokalama to vanila mo e kau kosilio 'a e kau ngoue 'a Vava'u, mo e ngaahi vahe kehe, Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi fokotu'utu'u fakalalaka ki he vanila 'o fakataumu'a ki hono to fo'ou, fakahoko totonu hono tauhi mo ha ngaahi me'a ngaue ki hono ngaahi 'o e vanila ke tokoni ki ha ola lelei ma'a e kau ngoue.

Kuo fakaha 'e he Potungaue Ngoue 'oku kei 'i ai pe 'a e 'amanaki mo ha fakafalala ki hono hu atu 'o e me'a kai foha, kapau 'e fokotu'u ha me'angaue fakapoloka mo ha tuku'anga koloa lelei mo fe'unga 'i Tongatapu mo Vava'u ma'a e kau ngoue ke nau ngaue'aki. 'E malava heni ke to e lelei ange 'a e tu'unga hono ngaahi mo fa'o 'o e ngoue foha 'o taki kilo 'e 2 ki he 5 pea 'e to e faingofua ange ai 'a hono fakamaketi 'o e ngoue.

Ko e 'isiu 'e taha te ne malava ke uesia 'a e tu'unga fakakomesiale 'o e sekitoa ki 'uta, ko hono fakapapau'i 'oku faingamalie 'a e kekeke ki he ngoue pea ke to e fakalelei'i ange 'a e ngaahi faingamalie 'oku ma'u mei he ngoue pea 'e to e tupulekina ai 'a e koloa hu atu mo to e lahi ange 'a e ngaahi faingamalie ngaue ki he kakai Tonga.

Ko e 'isiu 'e taha ko e maketi ko ia 'o e hina 'i Siapani 'oku kei tu'u veiveiua, makatu'unga me 'i he lelei ange 'a e ola 'o e hina 'a e kau ngoue 'a Siapani. 'E malava ke to e holo ai 'a e totongi 'o e hina pea 'e kau kovi ia ki he kau ngoue hina fakalotofonua tukukehe 'oka to e 'ata mai ha maketi kehe.

Neongo 'a e tolalo 'a e toutai, 'oku kei 'amanaki pe 'a e Potungaue Toutai 'e to e lelei ange 'a e toutai 'o e tuna pea mo e 'amanaki ki he fakalalaka 'i he tu'unga fakafakalaka 2006/07. Kuo ohi ai 'e he Potungaue ha ngaahi polokalama kehekehe kene faka'ai'ai 'a hono tauhi mo hono fakatolonga 'o e me'a mo'ui 'i 'oseni 'aki hano fokotu'u ha ngaahi sisitemi 'i he ngaahi vaka kene tala 'a e feitu'u 'oku toutai ai 'a e vaka kotoa pe. 'ikai ngata ai kuo to e fokotu'u mo e kulupu fekau'aki mo hono hu atu 'o e me'a mo'ui mei tahi fakataha mo ha palani ke ngaue fakakomesiale 'a e takaniko.

Ko hono ngaohi mo hono hu atu 'o e limu 'oku fakafuofua ke to e fakalaka ange 'i he 2006 neongo 'a e holo 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu. 'Oku makatu'unga 'eni mei he lahi 'o e fakamole kuo fakahoko 'e he ongo kautaha lalahi 'e ua 'i he sekitoa ko eni kau ai mo hono fakahoko ha ako 'i he komiuniti ki hono faama'i mo hono founa ta'aki pe harvest 'e tolonga ai 'a e limu. 'Oku makatu'unga eni mei he ola na'e ma'u 'i he 2005.

9.4.Sekitoa Ngaahi Koloa mo e Sekitoa ki he Ngaahi Sevesi.

Ko e vakai ki he sekitoa 'o e ngaahi ngaue'anga 'i he 2006/07 mo e taimi lotoloto 'oku ngali fakafiemalie pe, makatu'unga mei he ngaahi fokotu'utu'u kehekehe 'a e Pule'anga ke fakalelei'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi pisinisi pea fakataha mo ha ola lelei 'e ma'u mei he polokalama fakatokosi'i 'o e kau ngaue fakapule'anga. Ko e ngaahi ngaue ni te nau faka'ai'ai 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e kakai.

Kau atu ai mo e polokalama liliu 'a e Pule'anga, ki he fa'unga 'o e tukupau ki he ngaahi me'angaue, ke holoki 'a e tute 'i uafu. 'Oku tokoni eni ki hono holoki 'o e fakamole 'a e ngaahi pisinisi. 'E to e liliu foki mo e tukupau ki he pa'anga hu mai 'a ia 'e to e ma'ama'a ange ai 'a e kavenga ki he ngaahi pisinisi 'i he 2007/08 'o hokohoko atu ai.

Ko e sekitoa langa ki he 2006/07 moe kaha'u 'oku fakafuofua 'e 'ikai to e liliu hili ia 'a e tupu ma'olunga 'i he ta'u 2004/05. 'Oku hoko hono ta'ota'ofi ko eni 'a e no 'e he Pangike Pule Fakafonua ke ne pukepuke 'a e lahi 'o e no, 'a ia 'oku to e tokoni ia ki hono holoki 'a e ngaahi ngaue 'i he sekitoa 'o e ngaahi langa.

Ko e sekitoa Takimamata 'oku kau ia 'i he ngaahi sekitoa 'e tolu mahu'inga taha, pea 'oku tokoni lahi 'aupito ki he tu'unga faka'ekonomika fakalukufua 'a ia 'oku ne fakangaue'i ai 'a e kakai tokolahi. 'Oku 'ikai malava 'a Tonga kene fakatokanga'i 'a e lelei 'e ma'u mei he sekitoa ko eni. Fakatatau ki he savea na'e fai 'e he Pangike 'a Mamani 'i he fonua iiki 'e 22, 'a ia 'oku 'asi ai ko e ngaahi fonua 'oku fakalalakaka 'enau takimamata 'oku nau tofuhia kinautolu 'i he fakalalakaka kehekehe 'i he nofo mo e mo'ui.¹

'Oku meimei ke fakatefito 'a e Takimamata 'i he sekitoa Fakakomesiale, Hotele mo e ngaahi Falekai 'o fakatatau ki he 'akauni fakafonua. 'Oku tokoni lahi 'eni ki he tu'unga faka'ekonomika 'aki hano fakatupulekina ha faingamalie ngaue mo e ma'u'anga pa'anga, tautautefito ki he tukui motu mo e ngaahi kolo ki 'uta hange ko e ngaue fakamea'a, tekisi, falenofu totongi mo e ngaahi feitu'u 'oku manakoa ki he takimamata kau ai mo e lahi 'a e pa'anga muli. 'Oku to e fakatupulekina foki ki he ngaahi sekitoa kehe hange ko e ngoue mo e toutai.

Kuo fokotu'u foki 'e he Potungaue Takimamata ha taumu'a 'a ia 'oku fakafuofua ki he kau folau 'eve'eva 'e toko 300,000 he ta'u. Kaikehe, 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi nofo'anga fe'unga pea hoa mo e fakakaukau ko eni. 'Oku fu'u fiema'u ha ngaue lahi ia 'a e Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi nofo'anga fakatakimamata. 'Oku fu'u mahu'inga foki 'a e kau 'inivesitoa muli 'i he fakakaukau ko eni neongo na'e ma'ulalo 'enau tokoni he ta'u 'e ua kuohili. Fakatatau ki he fakamatala 'oku ha atu 'i 'olunga, 'oku lolotonga fakahoko 'e he Pule'anga 'a e polokalama liliu ke ne veteki 'a e ngaahi palopalema 'oku ne fakafe'atungia'i 'a e fakalalakaka 'a e sekitoa ko eni.

Ko e hu fo'ou mai 'a e kautaha vakapuna *Pacific Blue* 'oku tokoni ia ki hono fetuku mai 'o e kau folau 'eve'eva ki Tonga ni. Ko e kaha'u 'o e kautaha ko eni 'oku tu'u ta'e mahino ko ia ai 'oku fiema'u ke fakahoko 'e Tonga ha ngaue kene fakatupulekina 'a e sekitoa ko eni pea 'e tokolahi leva 'a e kau folau 'eve'eva tenau tu'uta mai. Ko e kaha'u ko ia 'o e Takimamata mo e Fefononga'aki 'oku na fekau'aki.

'I he sekitoa Fetu'utaki, 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u ke ngaue'aki 'a e me'angaue fo'ou 'i he 2006/07 'a ia 'e tokoni lahi ia ki he sekitoa ko eni. 'Oku hoko foki 'a e fe'au'auhi 'a e ongo kautaha Fetu'utaki ke kau lelei ki he fonua fakalukufua.

---

¹ Takimamata: Sekitoa 'o e 'Amanaki, Potungaue Palani, Pule'anga Tonga. Pepa Ngaue 2006.1, 'Epeleli 2006.

9.5. Ola 'o e Hiki Vahenga.

'Oku tokanga lahi 'a e Pule'anga ke fakakakato 'a e Hiki Vahenga ko ia na'e felotoi kiai 'i Sepitema 2005. 'Oku mahu'inga 'aupito ki he Pule'anga ke ne a'usia ha tu'unga 'oku tu'uloa pea ke ta'ofi'ofi foki 'a e fakamole kae malava kene tauhi 'a e tu'unga lelei 'o e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua. 'Oku fakataha'i pe foki 'e he Pule'anga 'a e hiki vahenga mo ha polokalama fakatokosi'i 'i he kau ngaue fakapule'anga fakataha mo hono holoki 'a e ngaahi fakamole kehe 'a e Pule'anga. Ko hono tu'utu'u ko 'eni 'o e ngaahi fakamole kehe 'a e Pule'anga 'e fu'u mahu'inga ia 'i he ta'u fakapa'anga 2006/07 tautautefito ki he taimi 'e totongi faka'osi ai 'a e peseti 'e 40 na'e toloi mai hili 'a e hiki vahenga 'i he 2005/06. 'E to e faingofua ange 'a e ngaahi ta'u fakapa'anga ka hoko mai.

'E uesia 'e he polokalama fakatokosi'i ko eni 'a e ngaahi tapa kotoa 'o e fonua. 'a ia 'oku malava ke hanga 'e he polokalama fakatokosi'i 'o fakama'ama'a atu 'a e kavenga fakapa'anga 'a e Pule'anga. Ko e pole ia ki he Pule'anga ke ne fakapapau'i 'e 'ikai uesia hono ngaahi fatongia ki he komiuniti tautautefito ki he polokalama ki hono fakasi'isi'i/ta'ofi 'o e masiva 'i Tonga. Ko e ola fakalukufua 'o e polokalama fakatokosi'i ko eni 'e fakatefito ia 'i he tokolahi 'o e kau ngaue te nau fie nofo mei he ngaue fakapule'anga, ko e tu'unga fakaako mo e potoi ngaue 'o e fa'ahinga ko ia pea mo hono to e fokotu'utu'u fo'ou 'a e ngaahi Potungau 'a e Pule'anga.

'Oku hanga 'e he polokalama fakatokosi'i ko eni 'o holoki 'a e tokolahi 'o e kau ngaue fakapule'anga, pea 'e holo ai mo e sekitoa 'o e Fakalele Pule'anga mo e ngaue ki he ngaahi komiuniti 'a ia 'oku ngaue'aki 'e he 'akauni fakafonua.

Ko e pa'anga ko ia 'e totongi 'i he polokalama fakatokosi'i ko eni te ne uesia 'a e tapa kotoa 'o e tu'unga faka'ekonomika, makatu'unga 'i he founa tenau ngaue'aki 'enau pa'anga. 'E kau ai 'a 'e nau folau ki muli, mo e totongi ako 'a ia te ne uesia 'a e tu'unga faka'ekonomika. 'E 'i ai 'a e fa'ahinga tenau fakamoleki 'a e konga lahi 'i he 2006/07 ki he nofo pe ko ha ngaue'aki ki ha'anau pisinisi. 'E 'i ai 'a e fa'ahinga tenau fakahu 'a e pa'anga ko eni ki he pangike ki ha taimi tenau malolo ai mei he ngaue. 'Oku fakafuofua 'e meimei ke fakahu ki he pangike 'a e konga lahi 'o e pa'anga ko eni pe ko hono 'ave ki muli.

Ko e pa'anga ko eni 'e meimei ke fakamoleki 'a e konga 'i he 2006/07 'e tupu ai 'a e ivi fakatau 'o e kakai pea 'e malangalanga ai 'a e ngaahi sekitoa hange ko e Ngaahi Ngaue'anga, Komesiale, Hotele mo e ngaahi falekai. 'E to e malava foki ke fakapa'anga'aki ha ngaahi ngaue langa neongo 'a hono ta'ota'ofi 'o e no. 'E to e malava foki 'e he pa'anga ko eni 'o fakapa'anga ha ngaahi fokotu'u pisinisi fo'ou.

'Oku fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ke fakatokosi'i 'a e kau ngaue 'aki ha toko 1000 'i he 'aho 30 Siune 2006, 'a ia ko e fakatokosi'i ko eni te ne holoki ai 'a e sekitoa ki hono fakalele 'o e Pule'anga mo e ngaahi ngaue ki he komiuniti. 'i he taimi tatau, ko e pa'anga 'e totongi atu ki he fa'ahinga ko eni, te ne fakatupulekina 'a e ngaahi sekitoa kehe, 'a ia 'e taafataha ki he ta'u fakapa'anga 2006/07 pea toki holo hifo aipe he ngaahi ta'u ka hoko mai. 'Oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 2.1 'a e ta'u fakapa'anga 2007/08.

9.6. Vakai ki he tu'unga totongi koloa.

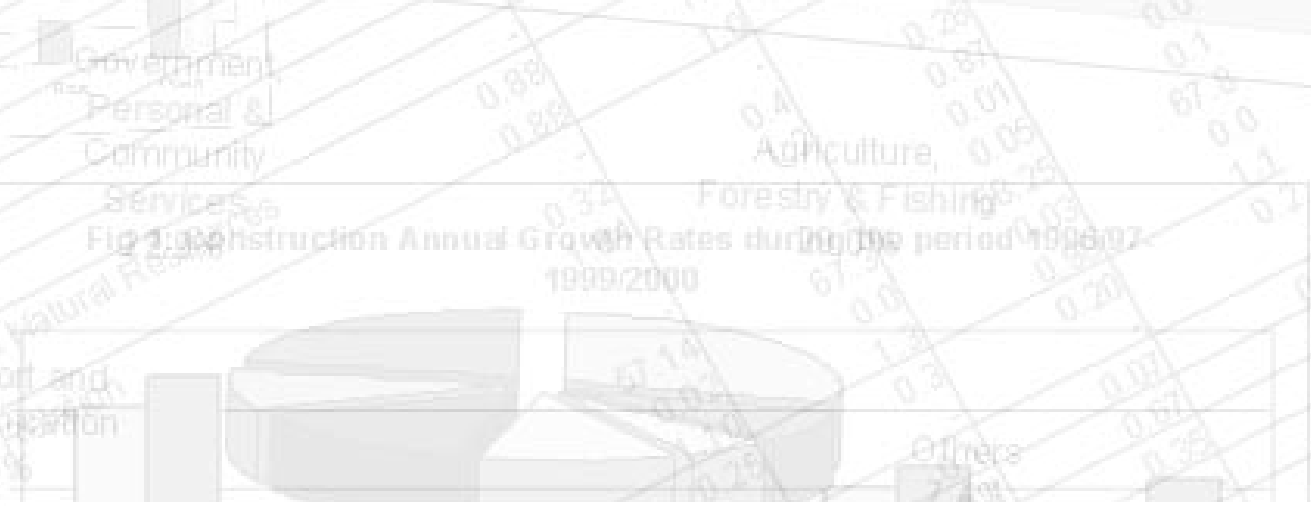
Ko e vakai ki he tu'unga totongi koloa 'oku tu'u ta'epau ange eni 'i he ngaahi ta'u kuohili. Na'e fu'u holo lahi 'aupito 'a e tu'unga totongi koloa 'i he ta'u kuo'osi. Ko e totongi fakamamani lahi 'o e lolo na'e hikihiki mai ki mui ni. Ko e ngaahi hikihiki ko eni 'e malava ai ke hiki mo e tu'unga totongi koloa 'i Tonga ni pea mo e ngaahi fonua 'oku tau fefakatau'aki.

Ka 'i ai ha liliu 'i he tu'unga fetongi pa'anga 'a Tonga, 'e to e malava ai ke ne uesia 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hu mai, pea pehe foki ki he tu'unga totongi koloa.

'Oku 'ikai fu'u mahino mai ko e ha 'a e uesia 'o e hiki vahenga 'i he tu'unga 'a e Pule'anga mo e ngaahi founa fakapa'anga 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga pe ko ha tali mei he ngaahi pisinisi taautaha. Ko e tafe ko ia 'o e vahenga ki he ngaahi pisinisi taautaha 'oku hangehange 'e fakangatangata pe. 'Oku te'eki ai a'usia 'e Tonga ha ngaahi faingata'a 'i he tu'unga 'o e pa'anga talifaki pe ko e fakafetongi pa'anga 'o a'u mai ki he 'aho ni.

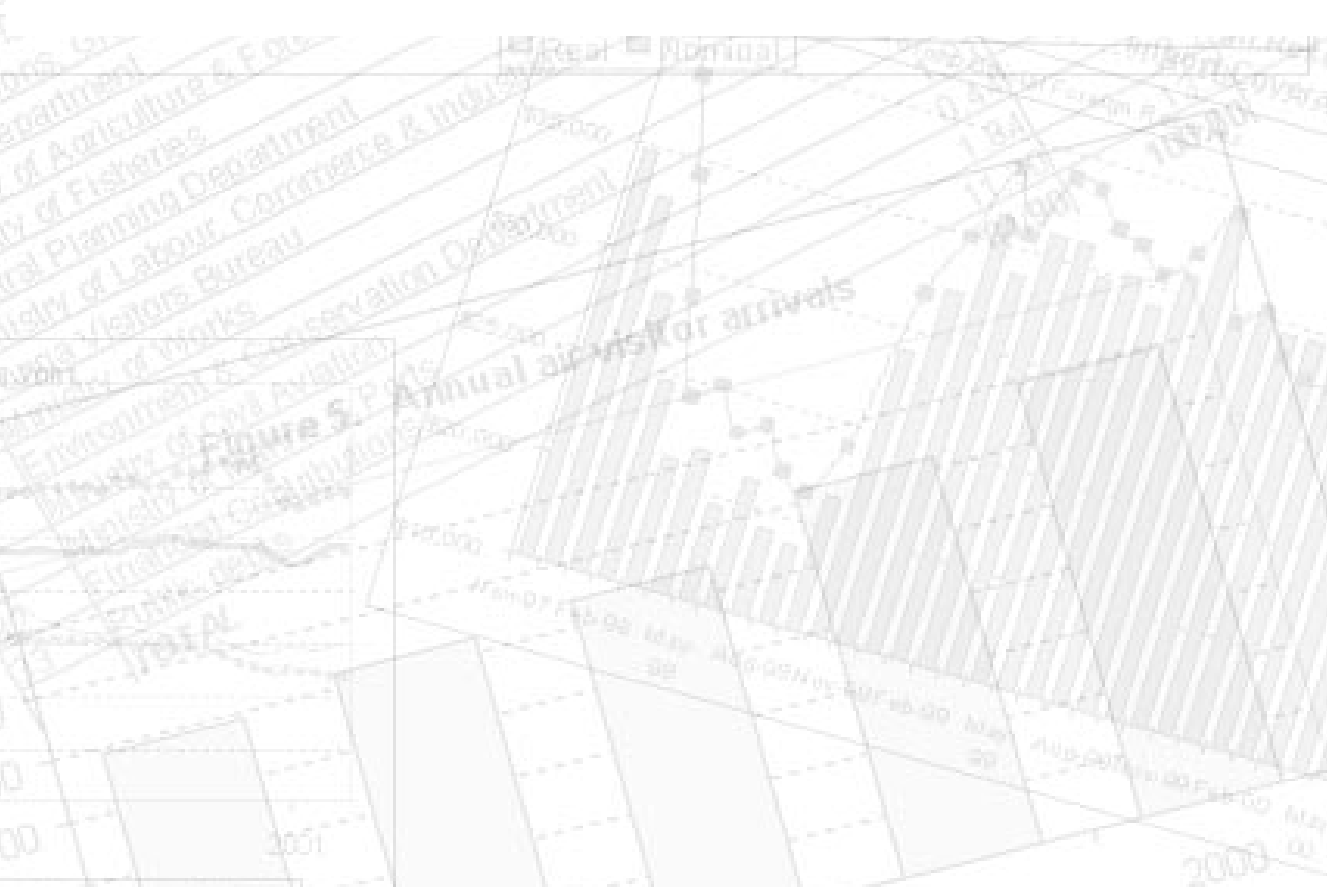
Ko e tu'unga totongi koloa 'oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 10 'i he 2006/07 'a ia ko e ola ia e hiki vahenga 'a e pule'anga 'i he tu'unga totongi 'o e ngaahi koloa. Ko ia ai 'oku fakafuofua 'e to e holo hifo ki he peseti 'e 9 'i he 2007/08, peseti 'e 8 'i he 2008/09 pe a mo e peseti 'e 7 'i he 2009/10.

Figure 2: Sectoral Contribution to Gross Domestic Product, at constant prices for the year 1999/00

Fakamatala Patiseti ki he ta'u Fakapa'anga ngata he 'aho 30 Sune 2007

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Kano Tohi

1.0	Talateu.....	57
2.0	Palanisi Fakalukufua	59
3.0	Pa'anga Humai & Ngaahi Tokoni 2006/07	60
3.1	<i>Pa'anga humai lolotonga.....</i>	<i>61</i>
3.2	Pa'anga Tokoni.....	63
4.0	Ngaahi Fakamole he Tukahau 'a e Pule'anga.....	63
4.1	<i>Laiseni Fakalalaka (IDI) .....</i>	<i>64</i>
4.2	<i>Lolo Ta'etute ki he Sekitoa Toutai .....</i>	<i>65</i>
4.3	<i>Lolo ki hono fo'u 'o e 'Uhila .....</i>	<i>65</i>
4.4	<i>Poloseki Fakafonua .....</i>	<i>65</i>
5.0	Polokalama Fakalelei ki he Tukahau	66
6.0	Ngaahi Fakamole mo e Ngaahi No ki he 2006/07.....	70
6.1	<i>Ngaahi Fakamole Angamaheni.....</i>	<i>70</i>
6.2	<i>Ngaahi Fakamole ki he Ngaahi Ngaue Fakalalaka .....</i>	<i>72</i>
7.0	Fakafuofua 'Esitimeti ki he ta'u 2005/06.....	72
8.0	Fe'ave'aki Pa'anga ki he 2006/07.....	73
9.0	Ngaahi Mo'ua 'o e Pule'anga	74
10.0	Fakalelei Ngaue Ngaahi Pisinisi Fakapule'anga.....	75
10.1	<i>Tivitenii.....</i>	<i>76</i>
10.2	<i>Fakalalaka ki he Liliu Kautaha Fakapule'anga.....</i>	<i>76</i>
10.3	<i>Fakalalaka 'i hono fakatau atu 'o e ngaahi pisinisi fakapule'anga.....</i>	<i>77</i>
10.4	<i>Tokoni mei he Patiseti.....</i>	<i>77</i>
10.5	<i>Tokoni Fakatekinikale.....</i>	<i>78</i>
11.0	Ngaahi Fakamatala Makehe ki he ngaahi founa fehu'aki pa'anga	78

Hokohoko 'o e Tepile

Tepile 1:	Fika Patiseti Fakafonua ki he kaha'u(\$m).....	58
Tepile 2:	Fika Patiseti fakafuofua ki he kaha'u 'I hono fakapatiseti ki he GDP.....	59
Tepile 3:	Palanisi Fakalukufua (\$).....	60
Tepile 4:	Fakafuofua ki he Pa'anga Humai moe Tokoni (\$)	61
Tepile 5:	Katoa 'o e Fakamole Tukupau Fakafa'ahinga ki he 2005/06	64
Tepile 6:	Fakafuofua ki he Ngaahi Fakamole Patiseti 2006/07.....	71
Tepile 7:	'Esitimeti fe'ave'aki fakapa'anga (TOP \$milion.....	74
Tepile 8:	Ngaahi mo'ua no 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2005/06.....	75
Tepile 9:	Ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga-Fakakatoa 'o e ngaahi ngaue fakahupa'anga 2005/06.....	76
Tepile 10:	'Inasi 'o e ngaahi pisinisi fakapule'anga.....	76
Tepile 11:	Pa'anga Tokoni ki he ngaahi Pisinisi Fakapule'anga.....	78
Tepile 12:	Fakatonutonu 'I he vaha'a 'o e pa'anga humai (Cash Inflow) ki he pa'anga 'a e Pule'anga Tonga mo e pa'anga humai (revenue) hange koia 'I he Fakamatala Patiseti.....	79
Tepile 13:	Fakafehoanaki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga Tonga mo e fakamole fakatatau ki he Fakamatala Patiseti.....	79
Tepile 14:	Pa'anga ke tanaki 'e he ngaahi Potungaue.....	80
Tepile 15:	Pa'anga fakamole 'a e ngaahi Potungaue.....	80

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

1.0 Talateu

'I he Pepa Patiseti Fika 2 'oku 'oatu ai e ngaahi fakamatala ki he ngaahi ngaue fakapa'anga kotoa pe 'a e Pule'anga 'oku fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga 2006/07 'a ia 'oku fakaikiiki atu 'i he "Fakamatala Patiseti Fakapolokalama". 'Oku sio e pepa ni ki ha tefito'i me'a lalahi 'e fa 'o e Patiseti. 'Uluaki, 'oku fai ai ha sio fakalukufua ki he tu'unga 'o e patiseti pea mo e anga hono fakapa'anga 'i he ta'u fakapa'anga 2006/07 pea mo e ongo ta'u 'e ua kimu'a. 'I he konga hono ua, 'oku fakamatala'i fakaikiiki ai e ngaahi kongokonga lalahi 'o e patiseti fakatatau ki he Fakamatala Fakapa'anga Fakapule'anga (GFS). 'I he konga hono tolu, 'oku ha ai hano fakafuofua 'a e tu'unga na'e 'i ai e ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga, 2005/06. Pea 'i he konga faka'osi 'oku fakaikiiki ai e lahi e pa'anga 'e tanaki mo tuku ki he ngaahi ngaue 'a e ngaahi potungaue 'a e pule'anga, pea pehe foki ki hono fakafehoanaki ki he ngaahi fokotu'utu'u fika Fakamatala Fakapa'anga Fakapule'anga (GFS). Ka ko hono fakamatala fakaikiiki 'o e Patiseti ngaue 'a e Pule'anga 'oku ha ia 'i he tohi "Fakamatala Patiseti Fakapolokalama" 'a e Pule'anga.

'Ikai ngata ai 'oku 'oatu foki mo ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi ngaue fakalelei 'oku lolotonga fakahoko 'e he Pule'anga, hange ko e fakalelei ki he tukuhau moe ngaahi fokotu'utu'u ki he 2006/07, ngaahi fakamole ki he tukuhau 'oku foaki 'e he Pule'anga, ngaahi ngaue fakalelei ki hono fakalele e ngaahi pisinisi, ngaahi fokotu'utu'u ki hono fakatau e ngaahi koloa ngaue 'a e pule'anga pea pehe ki he fakalelei 'oku lolotonga fakahoko ki he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga. 'Oku kei hokohoko atu ai pe foki 'a hono fakamamafa'i e ngaahi tokateline fakamatala patiseti fakapolokalama pea ke fakapapau'i 'oku malava 'e he ivi 'o e pule'anga.

1.1 Founga pule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga ki he 2006/07

Koe Patiseti 2006/07 'e makatu'unga 'i he ngaahi tefito'i fokotu'utu'u ngaue ko'eni:

- Fakakakato e hiki vahenga;
- Hokohoko atu e ngaue fakalelei ki he kau ngaue fakapule'anga, kau ai mo e polokalama ki hono fakalelei'i e tokolahi 'o e kau ngaue;
- Hokohoko atu e ngaahi ngaue ki hono fakalelei'i e founga tanaki tukuhau;
- Ke kei malava 'e he Pule'anga ke fakahoko lelei hono ngaahi tefito'i fatongia ki he kakai 'o e fonua;
- Ke kei tauhi e ma'uma'uluta faka'ekonomika 'o e fonua, kau ai hono fakapapau'i 'oku 'ikai ke lahi 'a e fe'amokaki 'i he ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga.

Kuo 'osi fakapapau'i 'oku 'ikai ha pa'anga fe'unga 'a e pule'anga ke hokohoko atu hono fakapa'anga e vahenga 'a e kau ngaue fakapule'anga 'i he tu'unga lolotonga. Neongo 'e malava pe he 2006/07 ke ma'u ha pa'anga fe'unga mei he ngaahi fonua tokoni, pe ko hono fakatau atu e ngaahi koloa 'a e pule'anga, pe ko ha toe founga kehe, ka he'ikai malava ke hokohoko atu 'a e ngaahi founga ko ia 'i he 2007/08 pea mo e ngaahi ta'u ka hoko mai.

'Oku kei tu'u ma'u pe 'a e siate folau ki he ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e Pule'anga ke pukepuke 'a e tu'unga tu'uloa 'i he ngaahi ngaue fakapa'anga mei he fe'amokaki, he 'e malava ia kene uesia lahi e ma'uma'uluta faka'ekonomika, pea koe makatu'unga ia ki he tupu mo e langa faka'ekonomika 'oku tu'uloa. Koia ai kuopau ke vakai'i ha toe founga ange 'i he tafa'aki tanaki pa'anga pe ko hono tukuhifo e ngaahi fakamole 'e ni'ihiki kae malava ke feau e ngaahi fiema'u ki he hiki vahenga.

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Ko e sitepu 'uluaki, na'e kamata hono fakasi'isi'i hifo e ngaahi fakamole 'e ni'ihii he ta'u fakapa'anga 2005/06 ke tokoni ki hono fakapa'anga e hiki vahenga. Na'e kau ki heni e ngaahi fakamole ki hono monomono 'o e ngaahi koloa 'a e pule'anga, ngaahi tokoni 'e ni'ihii ki he kakai pea mo e ngaahi pisinisi, ngaahi ngaue fakalakakala 'a e pule'anga, pea pehe foki ki he ngaahi fakamole fekau'aki mo e kaungaue hange koe vahe 'ovataimi, mo e ngaahi monu'ia kehe pe.

'Oku lolotonga fakahoko foki moe ngaahi ngaue fakalelei ki he ngaue fakapule'anga 'o kau ai hono fokotu'utu'u e lahi 'o e ngaahi potungaue pea pehe ki he tokolahi e kau ngaue.

Koe sitepu hono ua ki he ngaue ni, ko hono fokotu'u ha taketi ke holoki e kau ngaue fakapule'anga 'aki ha toko 1,000. 'E malava 'eni ke tokoni ki hono fakasi'isi'i e ngaahi uesia kovi 'e hoko mei he hiki lahi 'i he tu'unga vahenga fakahoa ki he tu'unga fakamole fakalukufua, pea mo e fe'amokaki 'i he patiseti. Koe ngaue ni 'e hokohoko atu pe ki he 2007/08 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai kae 'oua kuo 'i ha tu'unga fakafiemalie e vahenga. 'Oku fakafuofua 'e fakatokosi'i e ngaahi lakanga ngaue fakapule'anga 'aki e peseti 'e 23, ke holoki 'aki e hiki peseti 70 'o e vahenga, ka neongo ia 'e kei lahi 'aki pe vahe tolu 'e taha. 'I he 'ene pehe 'oku kei mahu'inga pe hono leva'i lelei e ngaahi fakamole.

Ko e kongā 'e taha 'o e alea ki he hiki vahenga ko e totongi e toenga peseti 'e 40 'o e 2005/06 'i he 2006/07. Ko e fakamole ni kuopau pe ke fakahoko faka'angataha 'i he ta'u fakapa'anga 2006/07. 'A ia 'oku kei fu'u fiema'u 'aupito pe ke leva'i lelei e tu'unga ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga lolotonga e 2006/07.

Kuo fakapapau'i foki 'e foaki ha ngaahi monu'ia pa'anga kia kinautolu kuo fili ke malolo mei he ngaue fakapule'anga. 'A ia 'oku vahevahe ki ha kongā 'e tolu: ko 'ete pa'anga mei he vahenga malolo, totongi fakatatau ki he loloa 'ete ngaue fakapule'anga ka 'oku fakangatangata pe ki he ta'u 'e taha hoto vahenga, pea mo ha ponasi fakatatau ki he taimi 'ete ngaue fakapule'anga mo e taimi 'ete tali 'a e tohi 'ofa mei he Komisoni 'a e kau Ngaue Fakapule'anga ke kau ki he polokalama ko'eni. Ko hono totongi 'o e polokalama ni 'oku totonu ke fakahoko faka'anga taha pe ki mu'a 'i he 'osi e ta'u fakapa'anga 2005/06. Ko hono fakapa'anga 'o e polokalama ni 'oku 'amanaki na'a ma'u mei hono fakatau atu e koloa 'a e pule'anga, tokoni mei muli pea pehe pe foki ki he pa'anga talifaki mo ha no 'a e pule'anga.

1.2 Vakai ki he tu'unga fakapa'anga ki he kaha'u

Koe ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga 'a e pule'anga ki he kaha'u kuopau ke kei fakatefīto mei he tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi fakamole ki he vahenga, tu'unga 'o e ngaahi fakamole kehe 'oku 'ikai kaunga ki he vahenga, ngaahi fakalelei ki he founa tanaki tukuhau pea pehe foki ki he tu'utu'uni ngaue 'a e pule'anga ki hono ta'ota'ofi e ngaahi ngaue fakapa'anga tene fakatupunga ai ha fe'amokaki. 'Oku ha atu 'i he Tepile 1, ha ngaahi fika fakafuofua ki he kongokonga lalahi 'o e patiseti ki he ngaahi ta'u ka hoko mai. Koe ngaahi fika foki ko'eni 'oku 'ikai ko ha tu'utu'uni fakapatiseti ka koe fakafuofua pea 'e malava pe ke liliu 'i he taimi 'o e patiseti 2007/08 pea pehe ki he ngaahi ta'u kehe.

Tepile 1: Fika Patiseti fakafuofua ki he Kaha'u (\$m)

	2005/06 (e)	2006/07 (b)	2007/08	2008/09	2009/10
Pa'anga Humai ¹	145.6	154.9	168.3	182.2	196.2
Tupu (%)		6%	9%	8%	8%
Fakatau atu koloa 'a e Pule'anga	20.0	0.0	0.0	0.0	0.0

¹ Sino'i Pa'anga 'a e Pule'anga

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Fakamole ki he vahenga	96.8	85.8	73.7	66.1	66.8
Tupu (%)		-11%	-14%	-10%	1%
Ngaahi fakamole kehe	68.8	69.1	94.6	116.1	129.4
Tupu (%)		0%	37%	23%	11%
Toenga ke fakapa'anga	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

'Oku ha 'i he Tepile 1 e ngaahi fakafuofua ki he lahi e pa'anga humai 'e tanaki 'e he pule'anga ki he ngaahi ta'u takitaha (kau ai hono fakatau atu e ngaahi koloa e pule'anga pea pehe ki he ngaahi tokoni mei muli). 'Oku toe ha foki ai mo e lahi e fakamole ki he vahenga 'a e kau ngaue fakapule'anga. Ko e fika vahenga ki he 2006/07 'oku ha mei ai e ola 'o e hiki vahenga 'avalisi ki he peseta 'e 70, totongi fakafoki e peseta 'e 40 'o e hiki vahenga pea pehe ki he holo peseta 23 'i he tokolahi 'o e kau ngaue. 'Oku toe ha foki heni mo e ngaahi fakamole kehe ('oku 'ikai ke felave'i moe vahenga) makatu'unga 'i he fakakaukau 'oku palanisi e patiseti. 'Oku mahino mei he fika ko 'eni 'oku 'i ai pe tupu 'i he ngaahi fakamole kehe ka 'oku fakangatangata pe 'i he 2006/07 kae toki hiki hake ki he 2007/08, 2008/09 mo e 2009/10. 'Oku ha 'i he Tepile 2 e ngaahi fakamatala tatau ka 'i hono fakapeseti ki he Koloa Fakalukufua 'o e fonua (GDP).

Tepile 2: Fika Patiseti fakafuofua ki he Kaha'u 'i hono fakapeseti ki he GDP

	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10
Fakakatoa Pa'anga Humai	35%	30%	29%	28%	28%
Pa'anga Humai Angamaheni	31%	30%	29%	28%	28%
Fakatau koloa	4%	0%	0%	0%	0%
Fakakatoa Ngaahi Fakamole	35%	30%	29%	28%	28%
Fakamole he vahenga	21%	16%	13%	10%	10%
Fakamole kehe	15%	13%	16%	18%	18%
Toenga ke fakapa'anga	0%	0%	0%	0%	0%

'Oku mahino mei he Tepile 2, 'oku 'i ai e holo 'i he tu'unga 'o e pa'anga humai angamaheni 'i he'ene tu'u ki he kaha'u, 'a ia 'oku makatu'unga 'eni mei he founa fakapotopoto hono fakafuofua 'i e pa'anga humai. Ko e ngaahi fakamole ki he vahenga hono fakahoa ki he fakatupu koloa fakalukufua (GDP). Ko e ngaahi fakamole kehe na'e holo ka 'oku toki hiki hake he ngaahi ta'u ki mui ni. Ko e ngaahi fika fakafuofua eni, he mahino 'e 'ikai ha fe'amokaki.

'Oku fakataumu'a foki e ngaahi fakafuofua ko 'eni ke fakamahino e fenapasi e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga pea mo e taumu'a ke kei tauhi ha tu'unga ma'uma'uluta 'i he kaha'u neongo e ngaahi palopalema fakapa'anga mei he hiki vahenga, uestia 'o e memipa 'o e WTO pea pehe ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e pule'anga ki hono fakakake 'a e 'ekonomika.

2.0 Palanisi Fakalukufua ki he 2006/07

Ko e palanisi pea mo e ngaahi fika fakalukufua ki he patiseti 2006/07 pea mo e ongo ta'u kimu'a ai 'oku ha ia 'i he Tepile 3, 'o ngaue'aki hono fakakalakalasi 'o e pa'anga hu mai mo e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga 'i he Fakamatala Fakapa'anga Fakapule'anga (GFS). 'Oku ha he tepile ni, 'a e hulu 'i he palanisi ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga 'oku fakafuofua ki he \$13 miliona 'i he 2006/07, 'a ia 'oku makatu'unga mei he ma'olunga ange e pa'anga hu mai fakalukufua, \$184.5 miliona 'i he ngaahi fakamole ngaue 'a ia 'oku fe'unga pe mo e \$171.5 miliona. 'Oku 'i ai foki mo e fokotu'utu'u 'a e pule'anga ke ma'u mai ha ongo koloa 'e ua:

- 'uluaki, 'oku fakafuofua ki he \$23.4 miliona 'e ngaue'aki ki he ngaahi ngaue langa 'a e pule'anga fakataha mo e Pangike 'a Mamani pea pehe ki he Pule'anga Siapani ki hono langa 'o e falemahaki (vakai ki he konga 6.2); pea

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

- ua, ko ha pa'anga 'oku makatu'unga 'i he ngaahi no ki he Polokalama Fakalelei ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga. 'Oku fakafuofua ki he \$0.7 miliona 'e tukuatu ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga 'i he 2006/07. Lolotonga ia 'oku 'i ai foki e ngaahi mo'ua 'o e ngaahi kautaha fakapule'anga ki he Pule'anga 'a ia 'oku fakafuofua ke totongi mai 'a e \$1 miliona 'i he 2006/07 (ko e fika 'i he tepile 'oku nekativi (-) 'oku ne faka'ilonga ko e totongi no fakafoki mai ki he pule'anga), ko e palanisi leva 'i he 'inivesi 'i he ngaahi koloa fakapa'anga 'oku - \$0.32 miliona.

Ko e palanisi fakalukufua 'oku fe'amokaki 'aki 'a e \$10.1 miliona, 'a ia 'oku ne fakafofonga'i e pa'anga ke fakakakato 'aki e 'asenita ngaue 'a e pule'anga 'oku fokotu'utu'u ki he 2006/07. Hange ko ia 'oku fakamatala'i 'i he konga 8, 'oku fokotu'utu'u ke fakapa'anga e fe'amokaki ko'eni mei he pa'anga no mei tu'apule'anga, pehe ki ha ponite fakalotofonua, pea mo e pa'anga talifaki 'a e pule'anga.

Ko e fakamatala fakaikiiki 'o e ngaahi tefito'i pa'anga humai 'a e pule'anga, pehe ki he ngaahi fakamole 'i he konga 3 mo e 6 'o e pepa ni. 'Oku 'i ai foki mo e tepile 'oku ha kakato ai e ngaahi Fakamatala Fakapa'anga Fakapule'anga (GFS) 'i he Appendix 17.

Tepile 3: Palanisi Fakalukufua (\$)

	Preliminary Actual 2004/05	Original Estimate 2005/06	Preliminary Estimated Outturn 2005/06	Budget Estimate 2006/07
Revenue (1)	121,380,274	146,883,205	162,280,033	184,544,460
Tax revenue	98,387,136	113,835,714	117,163,510	137,066,623
Grants (in cash)	5,391,865	14,259,388	7,279,548	29,440,369
Other Revenue	17,601,273	18,788,103	37,836,975	18,037,468
Operating Expenditure (2)				
Compensation of employees	53,490,726	64,619,547	101,610,482	90,020,534
Purchase of goods and services	38,105,286	58,623,323	39,257,333	56,722,745
Interest	3,813,144	3,828,182	3,134,013	3,395,037
Additional expenditures	0	1,678,297	0	1,678,298
Subsidies	2,427,565	3,900,004	218,589	2,926,008
Grants	1,104,346	1,161,102	1,531,123	1,441,104
Social Benefits	2,992,796	3,663,730	4,888,341	5,543,622
Other operating expenditure	2,818,434	3,655,246	4,398,471	9,805,672
Total Operating Expenditure	104,752,297	141,129,431	155,038,352	171,533,020
Operating Balance (1-2)	16,627,977	5,753,774	7,241,681	13,011,441
Total net acquisition of non-financial (fixed) assets	7,565,071	15,063,415	13,996,445	23,415,482
Acquisition of fixed capital assets	7,374,943	14,825,301	13,903,933	23,177,367
Purchases of land and intangible assets	190,128	238,114	92,512	238,115
Net Borrowing Requirement (1-2-3)	9,062,906	-9,309,641	-6,754,764	-10,404,041
Total net acquisition of financial assets for policy purposes (4)	-1,057,351	-77,625	-918,438	-317,302
<i>Domestic</i>				
Lending by Government	400,000	1,300,002	17,516	693,929
Repayments to Government	1,457,351	1,377,627	935,954	1,011,232
Overseas	0	0	0	1
Overall Fiscal Balance (1-2-3-4)	10,120,257	-9,232,016	-5,836,326	-10,086,739

3.0 Pa'anga Humai & Ngaahi Tokoni ki he 2006/07

Ko e fakakatoa 'o e pa'anga humai fakataha mo e ngaahi pa'anga tokoni 'e ma'u 'e he Pule'anga ki he 2006/07 'oku fakafuofua ki he \$184.5 miliona, 'a ia 'oku lahi'aki 'a e peseti 'e 13.7 pe

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

pa'anga 'e \$22.2 miliona me i he pa'anga 'e \$162.3 miliona na'e fakafuofua ki he ta'u 2005/06. 'Oku makatu'unga eni mei he lahi ange 'a e pa'anga 'e tanaki mai mei he tukuhau 'aki e \$19.9 miliona pea pehe ki he pa'anga tokoni 'aki 'e \$22.1 miliona. 'Oku fetamate'aki pe 'eni mo e holo 'i he pa'anga ngaue humai mei he fakatau koloa 'aki 'a e pa'anga 'e \$20.0 miliona mei hano fakatau atu 'a e peseti 'e 20 'o e 'inasi 'o e Pule'anga 'i he Pangike *Westpac* 'o Tonga 'i he ta'u fakapa'anga 2005/06. 'I he Tepile 4 'oku ha ai 'a e fakafuofua ki he fakaikiiki 'o e pa'anga humai mo e pa'anga tokoni 'i he tu'unga fakalukufua 'o e ongo ta'u 'e ua kuohili pea mo e patiseti na'e fokotu'utu'u ki he 2006/07.

Tepile 4: Fakafuofua ki he Pa'anga Humai mo e Tokoni (\$)

	Preliminary Actual 2004/05	Original Estimate 2005/06	Preliminary Estimated Outturn 2005/06	Budget Estimate 2006/07
Total Revenue and Grants	121,380,274	146,883,205	162,280,033	184,544,460
<i>Current revenue</i>				
Tax revenue	98,387,136	113,835,714	117,163,510	137,066,623
Taxes on income and profits	20,575,363	21,799,000	22,657,705	26,898,039
Taxes on property	89,553	103,000	44,828	48,814
Domestic taxes on goods and services	21,419,224	54,484,669	52,111,348	83,854,540
Sales tax / Consumption tax	18,652,896	46,155,680	50,191,058	59,075,545
Other taxes	2,766,328	8,328,989	1,920,290	24,778,995
Subtotal domestic taxes on goods and services				
Taxes on international trade and transactions	55,597,991	36,899,045	41,482,884	25,490,078
Customs duties	34,239,234	36,849,045	41,432,884	25,455,432
Other import charges	21,358,757	50,000	50,000	34,646
Subtotal Taxes on international trade and transactions				
Other taxes	705,005	550,000	866,745	775,152
Nontax revenue	17,601,273	18,777,101	17,836,975	18,026,466
Entrepreneurial and property income	3,213,728	5,285,350	4,127,175	3,374,705
Administrative fees and charges	13,787,203	12,747,454	12,829,018	13,776,347
<i>of which: revolving funds</i>	<i>5,350,632</i>	<i>6,056,720</i>	<i>5,366,645</i>	<i>7,431,049</i>
Fines and forfeits	315,435	322,095	304,272	306,367
Other nontax revenue	284,907	422,202	576,510	569,047
Nontax revenue				
Subtotal current revenue	115,988,409	132,612,815	135,000,485	155,093,089
Capital revenue	0	11,002	20,000,000	11,002
Subtotal revenue	115,988,409	132,623,817	155,000,485	155,104,091
<i>Grants (in cash)</i>				
From abroad	5,391,865	14,259,386	7,279,548	29,440,367
From other levels of national government	0	2	0	2
Grants (in cash)	5,391,865	14,259,388	7,279,548	29,440,369

3.1 Pa'anga humai lolotonga

'Oku fakafuofua 'a e pa'anga humai lolotonga 'i he 2006/07 ki he \$155.1 miliona, 'a ia 'oku lahi si'i he peseti 'e 80 'o e fakakatoa 'o e pa'anga humai. Ko e ngaahi tefito'i me'a 'oku ne uesia 'a e tu'unga mo e fa'unga 'o e pa'anga humai, ko e tupu fakalalakala 'i he tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua pea pehe ki he ngaahi fakalelei ki he tukuhau. 'Oku uesia 'e he tu'unga faka'ekonomika 'a e lahi 'o e pa'anga humai, neongo 'oku 'ikai ke ne fu'u uesia 'a e fa'unga. Neongo 'oku 'ikai fu'u uesia 'e he fakalelei tukuhau 'a e tu'unga 'o e pa'anga humai 'i he 2006/07, ka 'oku ne liliu 'a e fa'unga 'o e tukuhau 'aki hono holoki 'a e tukuhau 'i he fefakatau'aki kae lahiange e tukuhau 'e tanaki mei he ngaahi koloa mo e ngaahi ngaue fakalotofonua. Ko e ngaahi fakalelei ko eni 'i he Potungaue Kasitomu mo e Tukuhau 'oku ne tokoni'i 'aupito 'a e tu'unga 'o e pa'anga humai ki he 2006/07.

Ko e hiki lahi taha 'i he pa'anga humai lolotonga, tatau pe 'i hono mahu'inga mo hono fakapeseti, ko e hiki 'i he pa'anga tukuhau. 'Oku fakafuofua 'a e pa'anga 'e tanaki mei he

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

tukuhau ki he 2006/07 mo e \$137.1milionā 'a ia 'oku hiki 'aki 'a e pa'anga 'e \$19.9 milionā pe ko e peseti 'e 17 mei he \$117.2milionā he 2005/06. 'Oku ha foki e ngaahi vahevahe lalahi ni 'i he Tepile 4.

'Oku fakafuofua 'a e pa'anga 'e tanaki mei he tukuhau vahenga ke a'u ki he \$26.9 milionā, 'a ia 'oku lahi 'aki 'a e pa'anga 'e \$4.2 milionā pe peseti 'e 18, mei he fakafuofua fakamuimui taha ko e \$22.7 milionā 'i he 2005/06. Ko e hiki lahi ko eni 'i he tukuhau vahenga 'oku makatu'unga ia mei he hiki vahenga 'a e kau ngaue fakapule'anga fakataha mo e pa'anga me'a'ofa 'oku foaki ki he fa'ahinga kuo nau fili ke malolo mei he ngaue fakapule'anga. 'Oku fakafuofua e pa'anga me'a'ofa ni ki he \$28 milionā, 'a ia 'oku 'i ai e tui 'e toe lahi ange e ngaahi fiema'u 'a e kakai tautautefito ki he ngaahi sekitoa fefakatau'aki ngaohi'anga koloa, langa, falekai, fefononga'aki pea pehe ki he ngaahi pangike, 'a ia 'oku kau lelei 'eni ki he ngaahi pisinisi. 'Ikai ngata ai ka 'oku hoko e ngaahi ngaue fakalelei ki he Potungaue Tukuhau Vahenga ke toe leleiange 'enau faifatongia pea pehe ki he pa'anga humai 'e tanaki. 'I he tafa'aki 'e taha, 'oku hoko foki hono ta'ota'ofi 'e he Pangike Pule 'a Tonga lolotonga 'a e kongā hono ua 'o e 2005/06 ke ne uesia 'a e tukuhau 'e tanaki mei he ngaahi kautaha.

'Oku hoko foki e tukuhau 'oku tanaki mei he ngaahi ngaue mo e sevesi fakalotofonua ko e tukuhau tupu vave taha ia, 'o fakafuofua ki he \$83.8 milionā, fakahoa ki he fakafuofua fakamuimuitaha ki he 2005/06 ko e \$52.1milionā. 'A ia 'oku lahi 'aki 'a e \$31.7 milionā pē peseti 'e 60. 'Oku makatu'unga 'eni mei he ongo me'a lalahi 'e ua. 'Uluaki, 'oku fakafuofua 'e hiki'aki e tukuhau ngaue'aki e \$8.9 milionā 'o makatu'unga mei he toe leleiange e ngaahi ngaue faka'ekonomika (tupu peseta 'e 0.9), totongi koloa (peseta 'e 10) pea pehe ki he ngaahi liliu 'oku fakahoko ki he ngaue fakakasitomu. 'I he hili ko 'eni e ta'u e taha hono fakahoko e tukuhau ngaue'aki, 'oku falala e pule'anga ki he ngaahi lelei 'oku hoko hange ko e potupotu tatau pea toe faingofua ange hono ngaue'aki, holo 'i he totongi 'o e koloa pea pehe ki he holo 'i he ngaahi fakamole ki he ngaahi pisinisi. Ka neongo 'eni 'oku mahino mai 'oku kei lahi pe me'a ke fakalelei'i pea ko e ngaahi fakafuofua kotoa ki he 2006/07 'oku 'i he tu'unga fakapotopoto pe, pea kau atu ki ai mo e toe leleiange 'i he faifatongia pea pehe ki hono siofi e ngaahi faihala 'i he tukuhau.

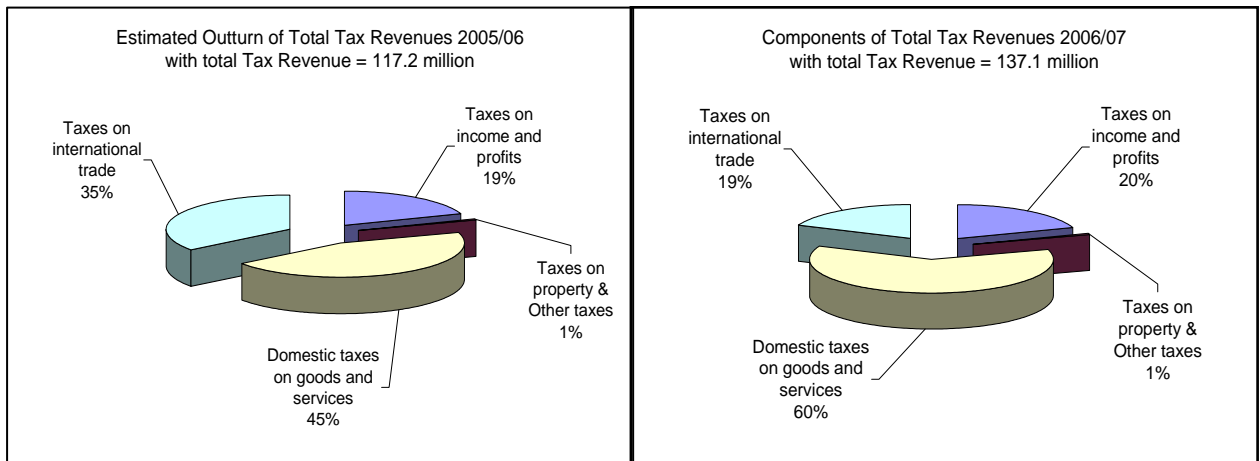
Ko e kongā hono ua, ko hono fakahu mai ko 'eni e tukuhau fo'ou 'ekisia (excise tax), 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$22.2 milionā. Ko e tukuhau 'eni 'oku fakahu mai ke ne fetongi e pa'anga humai 'oku mole mei he 'etau kau atu ki he WTO. 'Oku fakatefito pe 'eni he ngaahi koloa 'e fa 'a ia koe tapaka, kava malohi, me'alele pea pehe ki he lolo. 'Oku fakaikiiki atu 'eni 'i he kongā 5 'o e pepa ni.

'I he tafa'aki 'e taha, ko e tu'unga 'o e pa'anga humai mei he tukuhau fefakatau'aki fakavaha'apule'anga 'oku fakafuofua ke holo'aki 'a e \$16.0 milionā pe peseti 'e 39 ki he \$25.5 milionā 'i he 2006/07, mei he fakafuofua fakamuimuitaha ki he 2005/06 ko e \$41.5 milionā. 'Oku makatu'unga 'eni mei hotau ngaahi ngafa ki he 'etau kau ki he WTO 'a ia 'oku holoki'aki e tute 'i uafu ki he peseti 'e 15 pea moe 20. Ka neongo e holo ko 'eni 'oku 'i ai e fakalaka lahi 'i he ngaahi fokotu'utu'u 'i uafu pea 'oku 'i ai e 'amanaki lelei ki he 2006/07.

'Oku 'asi 'i he ngaahi fakatata ko eni 'a e feliliuaki 'i he tu'unga mo e fa'unga 'o e pa'anga humai mei he tukuhau 'i he 2005/06 ki he 2006/07, kau ai 'a e hiki mei he fa'unga 'o e tukuhau ki he 'olokaholo, tapaka mo e koloa lolo mei he tute kasitomu ki he tukuhau 'ekisia.

Ko e pa'anga humai, tukukehe ange 'a e tukuhau, ki he 2006/07 'oku fakafuofua 'e 'ikai liliu mei he fakafuofua fakamuimuitaha 'i he 2005/06. 'Oku fakafuofua ke hiki hake 'aki 'a e \$0.2 milionā pe peseti 'e 1, ki he \$18.0 milionā. 'Oku makatu'unga eni mei he holo koia 'i he pa'anga 'e ma'u 'e he Pule'anga mei hono fakatau atu hono 'inasi 'i he Pangike Westpac Bank of Tonga ke fakapa'anga'aki 'a e polokalama fakatokosi'i. 'Oku hoko 'a e fanga ki'i hiki hake 'i he pa'anga tanaki mei he ngaahi ngaue 'a e Pule'anga ke fetongi'aki 'a e holo mei he pa'anga 'e

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

tanaki mei hono liliu Poate 'a e Maketi Talamahu, Mala'e Vakapuna mo e Positi 'Ofisi. 'Oku fakafuofua 'e 'ikai ha liliu 'i he pa'anga humai, 'ikai kau ai 'a e tukuhau, 'i hono fakahoa ki he pa'anga humai fakakatoa lolotonga, 'a ia 'oku 'i he peseti 'e 11.3 ki he 2006/07.

3.2 Pa'anga Tokoni

Ko e fakalelei vahenga ko ia 'i he 2005 'oku 'ikai to e veiveiua 'e ne fakangatangata 'a e patiseti fakalotofonua ki he 2006/07. 'Oku to e fakautuutu ange 'a hono fiema'u ko ia 'a e tokoni 'a e ngaahi fonua tokoni ki he patiseti 2006/07, tatau pe 'i he pa'anga mo e koloa. Ko ia ai, kuo feinga ai 'a e Potungau Pa'anga ke fakakau atu ki hono pule'i mo fokotu'utu'u e ngaahi tokoni ki hono fokotu'utu'u 'o e patiseti 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe.

Na'e 'osi fai 'a e feinga 'i he Fakataha ko ia 'a Tonga mo e ngaahi fonua tokoni, 'a ia na'e fakahoko 'i Nuku'alofa he 'aho 2 'o Tisema 2005. Na'e fakamahino foki heni 'a e uesia 'e he hiki vahenga 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o Tonga 'o tautautefito ki he patiseti 'o e 2006/07. Na'e mahino mei he fakataha ko eni 'a e fiema'u ha founa 'e tokoni ai 'a e ngaahi fonua 'o makatu'unga he polokalama fengau'aki ko ia mo Tonga. 'Oku mahu'inga ke a'usia heni ha fa'ahinga fokotu'utu'u ke tokoni'i 'a e patiseti 'a e Pule'anga pea ke fakavave'i ai 'a e polokalama fakalelei 'a e Pule'anga. 'I he fakataha mo e ngaahi fonua na'e malava ke to e fai ai ha fokotu'utu'u fo'ou ki he ngaahi polokalama tokoni 'o e 2006/07.

Ko e 'esitimeti fakalalakala ki he 2006/07 'oku fakangatangata pe ki he ngaahi kole na'e 'osi fakapapau'i 'a hono fakapa'anga pea ngalingali 'e fakapa'anga lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga. Ko e ngaahi tokoni fakalalakala 'oku vahevahe ki he konga lalahi 'e ua, ko e tokoni fakapa'anga mo e tokoni me'a'ofa. Ko e tokoni fakapa'anga 'oku kau ai 'a e pa'anga 'oku 'omai mei he ngaahi fonua ki he Pule'anga pea 'oku tufaki ia 'e he Falepa'anga ka ko e tokoni me'a'ofa ko e ngaahi tokoni kehe ia mei he tokoni fakapa'anga.

Ko hono fakakatoa e ngaahi tokoni mei muli ki he 2006/07 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$29 miliona pea pehe ki he ngaahi me'a kehe fe'unga mo e \$20 miliona. 'Oku foaki mai e ngaahi tokoni mei he fengau'aki mo e ngaahi fonua fakatautaha pea pehe ki he ngaahi kulupu kehekehe kau ai 'a 'Aositelelia, Nu'usila, Pangike Fakalalakala 'Esia, Pangike 'a Mamani, 'Iunioni e Ngaahi Fonua 'Iulope, Sekelitali Kominiueli, Siapani, Siaina pea pehe ki he ngaahi kautaha fakafeitu'u.

4.0 Ngaahi Fakamole he Tukuhau 'a e Pule'anga

'I he konga ko eni, 'oku fakafuofua ai 'a e pa'anga humai 'oku 'ikai tanaki 'e he Pule'anga mei he ngaahi fakamole tukuhau mo e ngaahi me'a 'oku faka'ata 'e he Pule'anga mei he ngaahi totongi lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2005/06.

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Ko e ngaahi me'a'ofa tukupau 'oku ui ko e ngaahi fakamole tukupau 'a ia 'oku natula tatau 'e na uesia ki he ngaahi fakamole 'a e Pule'anga. 'A ia 'oku foaki ki ha fa'ahinga kulupu, ngaahi ngaue pe koloa, ha faingamalie makehe mei he toenga 'o e kau totongi tukupau kehe. Ko e fakatata 'e taha ko hono faka'ata 'o e tute kasitomu ki he lolo 'oku ngaue'aki ki hono fa'u 'o e 'uhila pea pehe ki he sekitoa toutai.

Ko e fakamole tukupau mo e tokoni 'a e Pule'anga, 'oku ne fakafaingamalie'i 'a e ngaahi ngaue 'e ni'ihi pe falukunga kakai 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngaue 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi faingamalie ko eni, 'e malava ke tufotufa tatau 'aki 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi fakamole hangatonu 'a e Pule'anga 'e fakatefito 'i he ngaahi liliu fakata'u 'i he patiseti, pea mo e mahu'inga 'o e ngaue ko ia ki he Falealea. Ko e ngaahi fakamole tukupau mo e ngaahi monu'ia 'oku na natula tatau 'i he fokotu'utu'u 'a e patiseti. Ko ia ai, 'oku 'ikai ke fu'u 'ilonga 'ena uesia, koe'uhi ko e tu'unga hono ngaue'aki, 'a ia ko e pa'anga na'e 'ikai tanaki 'o kehekehe ia mei he pa'anga na'e fakamoleki. 'Oku lahi 'a e ngaahi fakamatala 'oku ma'u fekau'aki mo e founa ko eni pea 'oku toe mahino ange hono ngaue'aki 'o tatau pe 'i he tukupau mo e ngaahi monu'ia, 'a ia 'oku 'asi 'i he patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2006/07.

Kuo 'osi fakamahu'inga'i 'a e fakamole tukupau mo e ngaahi monu'ia 'oku 'ikai tanaki 'e he Pule'anga. 'I he ngaahi me'a 'e ni'ihi, 'oku faingata'a ke fakapapau'i 'a hono fakamahu'inga, ka ko e fakaofiofi pe. 'Oku lahi 'a e pa'anga 'oku fakafuofua he'ikai tanaki 'e he Pule'anga 'aki hano hilifaki ha tukupau fe'unga pe fa'ahinga ngaue pe koloa felave'i mo e lahi lolotonga 'o e ngaahi ngaue pe koloa ko eni.

Tepile 5: Katoa 'o e Fakamole Tukupau Fakafa'ahinga ki he 2005/06.

Tax Expenditure by Type	2003/04		2004/05		Nine Months to Mar 2006		Extrapolated for 2005/06
	\$m	\$m	% of total	\$m	% of total		
Development License	2.98	5.66	41.2%	0.72	8.1%	0.9	
Agriculture				0.02			
Fishery				0.05			
Tourism				0.09			
Manufacturing				0.15			
Utilities				0.30			
Communication				0.11			
Development Projects	1.67	1.34	9.8%	1.20	14.0%	1.6	
Vaiola				0.70			
Tonga Solid Waste Management				0.17			
Others				0.33			
Fuel	3.54	6.74	49.1%	6.7	77.9%	9.0	
Fishery				0.34			
Electricity				5.1			
Others				1.27			
Total Tax Expenditures	8.19	13.74	100.0%	8.6	100.0%	11.5	

Ko e fakakatoa 'o e fakamole tukupau 'i he 2005/06 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$11.5 miliona, 'a ia 'oku ne fakafofonga'i 'a e holo peseti 'e 16 mei he \$13.7 miliona na'e lekooti 'i he 2004/05. 'Oku kau heni 'a e holo 'oku laka hake he peseti 'e 80 'i he ngaahi monu'ia ki he fakalakalaka 'o e ngaahi ngaue'anga. Ko e fakamole tukupau ki he ngaahi poloseki langa fakalakalaka 'a e Pule'anga mo hono ta'etute 'o e lolo na'e tupu 'aki 'a e peseti 'e 23 mo e 34. 'Oku 'asi atu 'i lalo 'a hono fakalakalaka 'o e ngaahi tukupau fakamole ki he 2005/06.

4.1 Laiseni Fakalakalaka (IDI)

Ko e laiseni fakalakalaka na'e fokotu'u 'i he 1978 na'e taumu'a ke faka'ai'ai 'a e ngaahi ngaue 'a e ngaahi sekitoa taautaha 'i Tonga, tautautefito ki he ngaahi pisinisi toki fokotu'u. 'I Me 2005, na'e ta'ofi fakataimi ai 'e he Kapineti hono foaki 'o e ngaahi laiseni kae'oua ke to e vakai'i hono

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

ola mo hono fakahoko 'o e polokalama ko eni. Na'e faka'ata eni 'i 'Aokosi 2005. Ko e 'uhi ko hono fakangata 'o e tukuhau taulanga 'i 'Epeleli 2005, ko e laiseni fakalalakalaka na'e ngaue'aki pe ki he tute kasitomu. Ko e fokotu'utu'u fakaangaanga 'i he fakalelei tukuhau kasitomu 'e ngalingali ka ta'ofi 'aupito ai 'a e polokalama laiseni fakalalakalaka.

Ko hono ta'ofi fakataimi 'o e fa'ahinga tokoni ko eni 'i he 2004/05 mo hono fakangata 'o e tukuhau taulanga 'oku 'asi ia 'i he fakamole he tukuhau na'e foaki he 2005/06, 'a ia 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$0.9 miliona fakahoa ki he pa'anga 'e \$5.7 miliona 'i he 2004/05. 'I Ma'asi 2006, ko e peseti 'e 41 'o e fakamole he tukuhau na'e 'ave ki he ngaahi sekitoa ma'u'anga ivi (tautefito ki hono ngaohi 'o e 'uhila) peseti 'e 21 ki he ngaahi koloa, peseti 'e 15 ki he fetu'utaki pea peseti 'e 13 na'e 'ave ki he sekitoa takimamata.

Ko e patiseti 'o e 2006/07 'oku 'i loto ai 'a e pa'anga 'e \$0.5 miliona fekau'aki mo e laiseni 'o e ngaahi poloseki langa fakalalakalaka.

4.2 Lolo Ta'etute ki he Sekitoa Toutai.

'I hono tukuhau'i 'o e ngaahi naunau me'angaue ki he sekitoa toutai, 'oku ne holoki ai 'a e tu'unga fe'au'auhi fakavaha'apule'anga 'a e sekitoa ni, pea kuo to'o ai 'e he Pule'anga 'a e tute ki he lolo 'oku ngaue'aki 'e he kau toutai mo fakamaketi ika ki muli. Ko e fakakaukau ke ne holoki 'a e ngaahi fakamole 'a e kau toutai pea mo faka'ai'ai 'a e ngaahi kautaha toutai ke fakatupulekina 'enau ngaue. 'I he holo lahi ko ia 'a e toutai he ta'u 'e tolu kuohili, na'e fu'u matu'aki mahu'inga 'aupito 'a e polokalama ko eni ki he ngaahi kautaha. 'Oku 'i ai 'a e fokotu'u me i he sekitoa ki he Pule'anga ke to'o kotoa 'a e tute 'oku hilifaki ki he ngaahi naunau 'oku ngaue'aki 'e he kau toutai.

Ko e fakakatoa 'o e lolo ta'etute ki he 'uluaki mahina hiva 'o a'u mai ki Ma'asi 2006, na'e fe'unga hono mahu'inga mo e pa'anga 'e \$0.34 miliona fakahoa ki he \$0.45 miliona 'o e taimi tatau 'o e 2004/05. 'Oku makatu'unga 'a e holo ko eni me i he tolalo ko ia 'a e sekitoa 'i he ta'u 'e tolu kuohili 'o holo ai mo 'enau fakatau 'a e lolo.

4.3 Lolo ki hono ngaohi 'o e 'Uhila

'Oku kei hokohoko atu pe hono tokoni'i 'e he Pule'anga 'a hono fo'u ko ia 'o e 'uhila, 'aki hono faka'ata 'o e tute ki he lolo ke to e ma'ama'a ange. Ko e fakakatoa 'o e lolo na'e tukuange 'i he 'uluaki mahina 'e hiva, 'o a'u mai ki Ma'asi 2006, na'e hiki hake ki he toni 'e 9,567 mei he toni 'e 8,428 'i he taimi tatau 'o e 2005. Ko e fakamole tukuhau 'eni 'a e Pule'anga fe'unga mo e pa'anga 'e \$5.1 miliona fakahoa ki he \$3.6 miliona na'e lekooti 'i he 2005.

4.4 Poloseki Fakafonua

'Oku kei lave monu aipe 'a e Pule'anga Tonga 'i he ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua muli 'i ha ngaahi poloseki fakalalakalaka faka'ekonomika mo fakasosiale, kau ai hono tokoni'i 'a e ma'u'anga vai 'a e ngaahi kolo ki 'uta 'o Tongatapu, poloseki ki he 'ataakai, ki he totonu 'a e tangata, 'uhila sola mo e langa ko ia 'o e Falemahaki Vaiola. Ko e tokoni 'a e Pule'anga ki he fengaue'aki ko eni mo hono fakapapau'i 'oku maa'usia 'a e ngaahi taumu'a ke toe fakalalakalaka ange 'a e ngaahi komiuniti, 'oku faka'ata ai 'e he Pule'anga 'a e tute mo e tukuhau ki he ngaahi koloa 'oku ngaue'aki 'i he ngaahi poloseki mo e ngaahi polokalama. Na'e fe'unga 'a e tute mo e tukuhau kuo faka'ata 'e he Pule'anga, 'i he 2005/06, mo e pa'anga 'e \$1.6 miliona fakahoa ki he \$1.3 miliona na'e faka'ata 'i he 2003/04. 'Oku makatu'unga 'a e to e hiki ko eni me i hono fakakakato ko ia 'a e ngaue ki he Falemahaki Vaiola. 'Oku kau heni 'a e ngaahi ngaue kehe hange ko e polokalama tokangaekina 'o e veve, ngaahi poloseki 'a Siapani, ma'u'anga vai 'a e ngaahi kolo ki 'uta, ngaahi langa fakalalakalaka 'a e ngaahi fonua 'Iulope 'i Vava'u, poloseki

fakalalakaka ki Ha'apai, faka'uhila sola 'o e ongo Niua. 'Oku fakafuofua ke 'i he \$2.0 miliona 'a e pa'anga 'oku fokotu'u 'i he patiseti ko eni kene fakamahu'inga'i 'a e ngaahi tokoni ko eni.

5.0 Polokalama Fakalelei ki he Tukahau

5.1 Puipuitu'a mo e ngaahi fakalalakaka fakamuimitaha.

'Oku fiema'u 'e he Pule'anga kene tanaki 'a e tukuhau ke fakapa'anga 'aki 'a hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia mahu'inga 'a e Pule'anga ki he komiuniti. 'I hono tanaki 'o e tukuhau 'oku mahu'inga ke fakapapu'i:

- Ko e tukuhau kotoa pe ke vahevahe lelei, 'a ia 'oku fakatatau ki he ivi taautaha.
- Ko e tukuhau kotoa pe ke ngaue lelei pe sai ange, 'a ia 'oku tuha fakavaha'apule'anga pea ke ne faka'ai'ai 'a e fakalalakaka 'o e ngaahi pisinisi fakalotofonua 'i Tonga. 'A ia ko hono fakalahi 'a e feitu'u 'oku tanaki me i ai ka 'i he tukuhau si'isi'i ange.
- Ko hono pule'i e tukuhau, ke faingofua pea mahino ke ne tokoni'i 'a e kau totongi tukuhau pea mo kinautolu 'oku nau tanaki 'a e tukuhau.

'Oku fiema'u ha fakalelei 'i he tukuhau ka e malava ke feau 'a e ngaahi ta'au 'o e liliu fakamamani lahi. 'Oku fiema'u ke liliu ke fenapasi mo e ngaahi liliu 'i he ngaahi ngaue faka'ekonomika, tu'unga fakalalakaka 'o e nofo 'a e kakai Tonga, fe'au'auhi 'i he ngaahi langa fakalalakaka mei he ngaahi fonua 'Esia 'oku ma'ulalo ange 'enau tukuhau mo e ngaahi faingamalie kehe. Kuo kamata ai 'e he Pule'anga ha polokalama fakalelei ki he ngaahi matavai 'oku ma'u me i ai 'a e pa'anga 'a e Pule'anga.

Ko e 'elito 'o e fakalelei ko eni ko e fiema'u ke fakangata 'a e fakafalala 'i he pa'anga humai me i hono tukuhau'i 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga. 'A ia ko e mavahe eni mei he fakafalala ko ia ki he tukuhau mei he fefakatau'aki ke ne fakapa'anga 'a e ngaahi ngaue ko ia 'a e Pule'anga. Ko e fa'ahinga tukuhau ko ia 'oku 'ikai ke tokoni lelei ia ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga, ka 'i he taimi tatau 'oku 'ikai palopalema ai 'a e fefakatau'aki fakakomesiale. Ko e tolalo ko ia 'a e fefakatau'aki 'oku holo ai mo e pa'anga humai 'a e Pule'anga pea 'oku ne to e fakangatangata ai mo e patiseti 'a e Pule'anga.

Ko e polokalama fakalelei ko eni 'oku fu'u fiema'u ia ke fenapasi mo e ngaahi fokotu'utu'u fakavaha'apule'anga ki he ngaahi fonua mo e ngaahi kautaha fakamamani lahi. Ko e 'uluaki me'a ke na o ua mo e fa'unga tukuhau 'oku ma'u 'e ha fonua 'oku memipa 'i he WTO. Ko e fa'unga 'o e tukuhau fakalotofonua mo e tute ki he fefakatau'aki kuopau ke fakakakato ia 'i he 'aho 1 'o Sanuali 2007 'o fakatatau ki he ngaahi alea ke hoko 'a Tonga ko e memipa kakato.

Ko e 'uhi ko e ngaahi ta'au ko eni 'o e 'ataakai 'o e fefakatau'aki fakamamani lahi 'oku tokoni ia ki hono faka'ai'ai 'a e ngaahi pisinisi Tonga ki he ngaahi faingamalie mei tu'apule'anga, leleiange 'enau faifatongia pea kenau matu'uaki 'a e fe'au'auhi. 'E malava heni 'a e ngaahi pisinisi Tonga ke nau toe malohi ange 'i he fe'au'auhi pea mo holoki 'enau fakafalala ki he ngaahi faka'ataa mei he tukuhau pea mo e ngaahi tokoni pa'anga mei he pule'anga koe'uhi 'e holo 'a e ngaahi tukuhau 'i he ngaahi naunau 'e ngaue'aki 'i he pisinisi. Ko hono fakalele 'o e tukuhau 'e to e fakaeonopooni mo fakalalakaka ange.

Ko e fakalelei ko eni na'e fakahoko mai 'i ha ngaahi ta'u lahi. Ko e 'aho ni, kuo fakakakato ai 'a e ngaahi 'elementi ko eni:

- Fakalelei fakapotungaue 'aki hono vahevahe'i 'o e Potungaue Tukuhau ki he va'a ki he ngaahi pisinisi lalahi mo e iiki, ko hono fakahu ko ia 'a e lao *Revenue Services*

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

Administration Act 2003 ke ne fakamafai'i 'a hono tanaki 'o e tukupau 'o makatu'unga 'i he ngaahi founa tau'ataina.

- Fokotu'u ha totongi tukupau pe 'e taha ki he ngaahi fakamole. Ko e Tukupau Ngaue'aki 'oku hilifaki ai 'a e peseti 'e 15 'i he koloa mo e ngaahi ngaue 'oku ngaohi fakalotofonua, pea moe koloa humai ki he fonua. Na'e fokotu'u 'a e Tukupau Ngaue'aki 'i he 'aho 1 'o 'Epeleli 2005 ke ne fetongi 'a e founa tukupau motu'a 'e 4; Tukupau Taulanga, Tukupau Fakatau, Tukupau Lolo mo e Tukupau Loki.
- Ko e fakalelei 'e taha na'e ngaue'aki ki he tukupau 'ekisia 'i he koloa 'olokaholo, tapaka mo e lolo. Ko e ngaahi koloa fakalotofonua ko eni 'oku tukupau makehe ia ke ne lava 'o mapule'i hono ngaue'aki 'o e ngaahi koloa ko eni pea taimi tatau 'oku ma'u mai mo ha pa'anga fe'unga me i he falukunga kakai ko eni. 'I he Patiseti 'o e 2005 na'e fokotu'u ai ke hilifaki ha tukupau ki he ngaahi koloa ko eni 'o fakatatau ki he malohi 'o e koloa takitaha.

5.2 Ngaahi Liliu ki he Tukupau 'Ekisia.

'Oku anga maheni pe ke fakahoko ha ngaahi liliu ki he ngaahi peseti 'o e tukupau 'ekisia 'oku lolotonga hilifaki. 'I he 2006/07, ko e ngaahi liliu te nau fakalika mai 'a e ngaahi lalaka ki mu'a 'i hono a'usia 'o e tute tu'upau, 'a ia 'e hilifaki fakatatau ki he fa'ahinga 'o e koloa 'o hange ko ia 'oku ha atu 'i lalo:

- 'I hono kamata fakahoko 'o e Tukupau 'Ekisia, 'e hilifaki leva 'i he lolo ha tukupau makatu'unga 'i he volume fakatatau ki he tute lolotonga 'oku tanaki atu 'i he mahu'inga 'o e koloa.
- Ko e liliu 'e fakahoko ki he tute 'ekisia kihe tapaka 'e fakataumu'a kene fakatatau'i 'o makatu'unga he malohi 'o e tapaka. Ko e tukupau 'ekisia ki he tapaka 'e \$150 ki he kilo tapaka 'aia 'e tatau ia (KTE) ki he \$180 ki he kilo, 'a ia 'e tatau ai 'a e mahu'inga 'e hilifaki ki he tapaka humai mo e tapaka ngaohi fakalotofonua. Ko e sikaleti (fo'i sikaleti 'e 1,200 'i he kilo) 'e holoki mei he \$192 ki he fo'i sikaleti 'e 1,000 ki he \$150 (\$150 ki he fo'i sikaleti 'e 1000 'oku 'i loto 'a e kalami tapaka 'e 833 'oku tatau ia mo e \$180 ki he kilo 'o e tapaka ngaohi fakalotofonua pe fo'i sikaleti 'e 1,000).
- Ko e tute 'ekisia 'oku hilifaki ki he 'olokaholo 'e liliu ki ha tukupau 'aia 'e tatau kotoa ki he ngaahi koloa 'olokaholo pea 'e fakatatau foki ki hono malohi. 'E fetongi 'aki eni 'a e founa lolotonga, 'a ia 'oku fio ai 'a e ngaahi tukupau 'oku hilifaki 'i he ngaahi koloa 'oku faka'aoanga'i ki hono ngaohi 'o e inu 'olokaholo' mo e tukupau 'oku hilifaki 'o makatu'unga 'i he malohi 'o e 'olokaholo 'i he inu. 'Oku mahino foki 'a e faikehekehe lahi 'i he lolotonga ni 'o felave'i mo e tukupau 'i he sipiliti 'oku hu mei muli 'a ia ko e \$80 ki he lita 'olokaholo 'e 1, pea mo e sipiliti 'oku ngaohi fakaloto fonua 'a ia ko e \$20 ki he lita 'olokaholo 'e taha, pea 'oku fiema'u ke 'unuaki'i kinaua ke na tatau.

Ko e ngaahi fokotu'utu'u ko eni, 'e malava kene a'usia 'a e taumu'a 'o e fakatahataha'i 'o hono tukupau'i 'o e ngaahi koloa ko eni 'o fakafehoanaki ki he malohi 'o e 'olokaholo pe tapaka, pe lahi 'o e koloa takitaha. 'Oku fakafuofua ke tanaki ha pa'anga 'e \$2.8 miliona 'i he ta'u mei he founa ko eni.

'Oku te'eki ke fakapapau'i 'e he Pule'anga ha founa ke fetongi'aki 'a e holo koia 'a e pa'anga humai mei hono tute 'o e me'alele mei he peseti 'e 45 ki he 20, makatu'unga mei he'etau hoko ko e memipa 'o e WTO. Ko e ngaahi tu'utu'uni 'e ala fai ha fili mei ai, 'oku kau ai 'a hono hilifaki ha tukupau 'ekisia fakasitepu 'o fakatefito 'i he malohi 'o e misini 'o e me'alele pe ko hono hiki hake 'a e totongi ki hono laiseni 'o e me'alele ki he kau ma'u me'alele. 'I hono vakai'i 'o e ngaahi faingamalie ke fili mei ai, kuopau ke tokanga'i 'e he pule'anga 'a e ngaahi fokotu'u mo e fale'i na'e toki ma'u fekau'aki mo e ngaahi hala fefononga'aki.

5.3 Ko hono uesia 'e he WTO 'a e tute ki he koloa humai moe ngaahi tukuhau kehe.

'I he 2006/07, 'e 'iai 'a e fokotu'u fo'ou 'oku mahu'inga fekau'aki mo e tepile ki he ngaahi tute 'a e kasitomu 'e fenapasi mo e hoko 'a Tonga ko e memipa 'o e WTO. Kimu'a pea ngaue'aki 'a e tepile fo'ou ki he ngaahi tute 'a e kasitomu, 'e tomu'a fakalelei'i hono fakalele 'o e Potungaue Tukuhau, kau ai hono tukuange atu mo e PC Trade ko ha polokalama fakakomipiuta kene fakalele mo tokanga'i 'a e tute 'o e koloa humai. Ko hono fokotu'u 'o e PC Trade 'oku fu'u lelei 'aupito pea 'oku 'amanaki ke fakakakato ki he 'aho 1 'o Sepitema 2006.

Ko e ngaahi fatongia 'o Tonga ki he WTO 'oku fakangatangata ai 'a e tute 'oku hilifaki 'i he koloa humai, pea mo e ngaahi fiema'u ke 'oua na'a filifilimanako pe faikehekehe'i mo e koloa humai mei he ngaahi fonua muli. Ko e totongi fakamuimitaha 'e 'i he vaha'a 'o e peseti 'e 15 ki he 20 'a ia 'e malava ke hilifaki 'i he koloa humai. 'Oku kei lolotonga ngaue'aki 'e Tonga 'a e totongi 'oku a'u ki he peseti 'e 45, ki he koloa fakalukufua, pea peseti 'e 30 ki he koloa 'ekisia pea 'oku uesia 'a e pa'anga humai 'a e Pule'anga makatu'unga 'i hono ngaue'aki e founa tute ko ia 'o e WTO 'aia 'oku fai 'a e fokotu'utu'u ke fetongi'aki ha ngaahi founa tanaki pa'anga kehe.

Ko e founa tute fo'ou ki he kasitomu, 'oku fenapasi moe WTO, 'e kamata 'i he 'aho 1 'Aokosi 2006. Ko e tute lahi taha 'e a'u ki ai ko e peseti 'e 20, pea ka 'iai ha koloa 'oku tute 'o laka ai 'e ngaue'aki leva 'a e peseti 'e 20. Ko e tukuhau ko ia ki he koloa 'ekisia humai 'e tau'ataina* pea 'e toki hilifaki ki ai 'a e tukuhau 'ekisia fo'ou 'a ia 'e hilifaki ki he 'olokaholo, tapaka mo e koloa lolo.

5.4 Fe'au'auhi 'i he Pisinisi.

'Oku hoko 'a hono hilifaki 'o e Tute Kasitomu ki he ngaahi koloa ko hono natula 'oku ngalingali 'e ngaue'aki ke toe fakatupu/fa'u ha ngaahi koloa kehe, ke ne fakafe'atungia'i 'a e fa'unga fakakomesiale mo e fefakatau'aki. 'Oku kau heni 'a e koloa 'oku faka'aonga'i ki he 'inivesi mo e ngaahi koloa ngaue 'oku faka'aonga'i 'e he pisinisi ke toe fa'u ha koloa fo'ou. 'Oku hanga 'e he tukuhau 'oku hilifaki 'i he ngaahi koloa ko eni 'o hiki'i hake 'a e fakamole ki hono fakatupu 'o e koloa 'i Tonga ni ki ha tu'unga ma'olunga ange 'i hono fakafehoanaki mo e ngaahi fonua kehe 'oku nau to'o 'a e tukuhau ni mei he'enu kau fa'ukoloa mo e fakatupu koloa.

Ko e fa'ahinga tukuhau ko eni 'oku lahi ange 'a e faikehekehe 'a e tukuhau 'oku hilifaki 'i he ngaahi ngaue'anga, pea pehe pe ki he faikehekehe 'i loto 'i he ngaue'anga pe 'e taha. 'Oku hanga 'e he ngaahi tukuhau 'i he ngaahi koloa 'oku faka'aonga'i ke toe fa'u ha koloa fo'ou 'o holoki 'a e tu'unga malu'i 'oku 'omi 'e he tukuhau 'oku hilifaki 'i he koloa kuo 'osi kakato, pea 'e malava ke ne uesia 'a e totongi 'o e koloa 'oku fakatau atu ki muli (tukukehe ka toki to'o 'a e tukuhau ni) pea uesia leva 'a e mafai fe'au'auhi 'o 'etau koloa huatu 'i he ngaahi maketi fakavaha'apule'anga.

'Oku fiema'u leva ke faka'ata 'a e kau fa'ukoloa mo e kau faktupukoloa fakalotofonua mei he ngaahi fakamole ko eni 'i ha tapa pe 'e ala fakahoko ai ko ha founa ke faka'ai'ai 'a e mafai pe ivi fe'au'auhi 'o e pisinisi pea mo e fefakatau'aki - tautefito ki he kau fakatupu koloa mo e kau

---

* tau'ataina 'oku 'uhinga ia ki he noa "0" 'aia 'oku hange tofu pe eni ko hano faka'ata, ka 'oku malava pe ke tukuhau'i ka ko e peseti 'e 0, 'aia 'oku 'i lalo ia he rate ma'ulalo taha.

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

fa'u koloa ko ē 'e fehanganagai mo ha fe'au'auhi 'oku toe lahi ange mei he ngaahi koloa humai' hili hano ngaue'aki 'a e Polokalama Tukupau WTO.

Ko e totongi huhu'i pe fakamole ki hano to'o 'o e tute 'i he ngaahi me'angaue mo e ngaahi koloa ngaue 'oku 'ikai ko ha lolo, ko e \$4.8 miliona 'i he ta'u kakato. Ko e ngaahi tu'utu'uni ko eni 'oku kau ia 'i he Patiseti 2006/07:

- Ke ta'etute 'a e ngaahi me'angaue 'oku fakatau mai mei tu'apule'anga.
- Ke ta'etute ha ngaahi koloa 'e ni'ihi ki hono ngaahi 'o e ngaahi inu 'olokaholo.
- Ke holoki mamalie 'o iku pe 'o fakapekia 'i ha ta'u 'e tolu 'a e ngaahi tute kasitomu 'i hono humai 'o e ngaahi koloa ngaue 'oku 'ikai ko e lolo, pea ke kamata 'i he 'aho 1 'o Siulai 2007.

5.5 Ko hono fetongi 'a e pa'anga humai 'oku mole 'i hono tukuange 'a e Tukupau 'Ekisia.

Ko e pa'anga humai 'oku mole makatu'unga 'i hono ngaue'aki 'a e fa'unga tute 'a e WTO pea mo e ngaahi fakalelei ki hono tute 'o e me'angaue 'oku humai, 'e fiema'u ke fetongi'aki hano fokotu'u ha ngaahi tukuhau makehe.

Ke fakafaingofua'i 'a hono fakalele 'o e tukuhau ko eni, 'oku fokotu'u ai ke fakahu mai ha lao fo'ou ke ne fetongi kotoa 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'i he lao ki he Kasitomu mo e 'Ekisia pea ke fakatahataha'i kotoa kinautolu ki he kupu pe 'e taha kene tukuhau'i 'a e ngaahi kalasi lalahi ko ia 'e fa 'oku hilifaki 'a e tukuhau 'ekisia. Neongo ko e lao ki he Tukupau 'Ekisia ko e lao fo'ou, 'oku 'ikai ko ha toe tukuhau fo'ou 'eni koe'uhi 'oku ne ngaue'aki pe 'a e tukuhau motu'a ka 'i he hingoa mo e lao fo'ou.

Koe Tukupau 'Ekisia 'e ngaue'aki ia ki hono humai pe ngaahi fakalotofonua 'o e 'olokaholo, tapaka, koloa lolo mo e ngaahi me'alele. (Ko e taimi ni, 'oku 'ikai fakataumu'a ke ngaue'aki 'a e tute 'ekisisa ki he me'alele neongo 'e 'i ai 'a e kupu 'oku fakataumu'a ai 'a e tukuhau ki hono fakakalalasi 'o e me'alele 'o fakatefito 'i he malohi 'o e misini). 'Oku tokanga'i 'a e tukuhau 'ekisia 'e he Potungau Kasitomu pea 'oku tanaki fakauike. Ko e tute ki he koloa humai 'oku kau he Tukupau 'Ekisia 'oku tau'ataina pe ia.

5.6 Fakalelei ki he Tukupau Vahenga.

Ko e ngaahi taukei mei hono fakahoko 'o e Tukupau Ngaue'aki 'i hono 'uluaki ta'u, ko ha tefito'i me'afua ia 'oku ne fakamahino'i mai 'a e mateuteu ko ia 'a e kau totongi tukuhau ke matatali 'a e Tukupau Vahenga faingata'a mo fakatekinikale ko eni 'i ha'anau tau'ataina ke muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni. Ko e lahi 'o e ngaahi fehalaaki mo e ngaahi fa'ahinga 'o e fehalaaki fekau'aki mo e ngaahi 'eke Tukupau Ngaue'aki 'oku fakahu mai, 'oku ne fakahaa'i mai 'oku fiema'u ke toe ako'i mo fakalotolahi'i 'a e kau totongi tukuhau. Kuo maau 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke fakaa'u fakahangatonu ki he kau totongi tukuhau 'a e matu'aki mahu'inga ko ia ke fakalelei'i 'a 'enau faipau ki he ngaahi tu'utu'uni ko ha 'uluaki sitepu ia ki he'enau mateuteu ki he tukuhau vahenga.

Ko e lao fakaangaanga ki he fakalelei 'o e Tukupau Vahenga mo e ngaahi pisinisi 'e kamata ia 'i he 2006 'a ia 'oku 'asi ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko eni:

• Fakangatangata ki he Tukupau Vahenga	\$5,000
• Tu'unga totongi tukuhau ki he vahenga, 'oku laka 'i he \$5,000 ka 'oku 'ikai laka 'i he \$20,000.	Peseti 10
• Ko e lahitaha mo e tukuhau ki he vahenga 'oku laka 'i he \$20,000.	Peseti 20

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

<ul style="list-style-type: none"> Fakangata 'a e ngaahi 'eke fakafoki taautaha . 	
<ul style="list-style-type: none"> Ko e ngaahi tukuhau fakafuofua 'oku ala 'eke ki he ngaahi pisinisi 'oku 'ikai 'ova 'enau fakatau 'i he \$100,000 pea 'ikai lesisita 'i he CT. 	peseti 3 'oe fakatau 'a e pisinisi.
<ul style="list-style-type: none"> Tukuhau 'e hilifaki ki he pa'anga humai 'a e ngaahi pisinisi ki he ngaahi fakatau fakata'u 'oku 'ova he \$100,000. 	Peseti 'e 20 pe 25 ke toki fakapapau'i.
<ul style="list-style-type: none"> Tukuhau ma'ulalo taha 'e hilifaki ki he fakatau fakata'u, 'a e ngaahi pisinisi, 'oku 'ova he \$100,000. 	peseti 1 fakatau fakata'u
<ul style="list-style-type: none"> Tukuhau fakaangaanga 'e totongi 'e he ngaahi pisinisi 'oku laka 'enau fakatau fakata'u he \$100,000. 	Peseti 1 'o e fakatau fakakuata
<ul style="list-style-type: none"> Tukuhau ki he ngaahi totongi angamaheni 'a e kau muli. <ul style="list-style-type: none"> Malu'i mo'ui (mahu'inga fakalukufua 'o e malu'i) 	peseti 5
<ul style="list-style-type: none"> <ul style="list-style-type: none"> Totongi tupu, 'inasi, tiviteni, ngaue fakatekinikale (fakapule) (mahu'inga fakalukufua 'o e totongi) 	peseti 15
<ul style="list-style-type: none"> 'Oku makatu'unga pe me i he 'ekuasi (laine hangatonu pe ko ha tu'unga 'oku holoholo mamalie) 'a e tu'unga totongi ki he ngaahi monu'ia 'o e motu'a ange pe ko e holo 'i he mahu'inga 'a e koloa. 	

'I he tu'unga ko ia, 'e toloi atu leva 'a e 'elemeniti faka'osi ko eni 'o e Fakalelei Tanaki Pa'anga Hu mai kae 'oua leva kuo mateuteu lelei 'a e kau totongi tukuhau. Koe'uhi ko hono fakahu mai 'o e ngaahi lao 'i he ta'u ni, 'e 'oange heni ha faingamalie lelei ki he kau totongi tukuhau 'oku uesia ke nau fakaangaanga atu ki he ngaahi me'a kuopau ke nau fai 'o kamata 'i Siulai 'o e ta'u kaha'u.

6.0 Ngaahi Fakamole mo e Ngaahi No ki he 2006/07.

Ko e tu'unga fakakatoa 'o e ngaahi fakamole mo e ngaahi no ki he 2006/07, 'oku fakafuofua ki he \$194.0 miliona, 'o hiki 'aki 'a e \$25.9 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he ola fakamuimui 'o e 'esitimeti 2005/06 ko e \$168.1 miliona. Ko e hiki ko 'eni 'oku felave'i mo e \$16.5 miliona ne tanaki atu ki he pa'anga hu atu angamaheni pea mo e \$9.5 miliona 'oku tanaki mai mei he ngaahi ngaue fakalalakala 'i he 2006/07. Ko hono fakalalakalasi 'o e ngaahi tefito'i fakamole, fakahoa ki he pa'anga hu atu fakakatoa ki he 2006/07 'oku pehe ni : Ko e vahenga ko e peseti 'e 44.7: Koloa mo e ngaahi ngaue kehe, peseti 'e 27.9: tokoni mo e 'ave pa'anga, peseta 'e 9.7: mo e fakamole ki he ngaahi ngaue fakalalakala ko e peseti 'e 12.8. 'Oku ha 'i he tepile 6 'a hono vahevahe lalahi 'o e ngaahi fakamole mo e ngaahi no pea 'oku fakamatala'i ai 'a e faikehekehe 'o e ongo ta'u 'e ua.

6.1 Ngaahi Fakamole Angamaheni.

Koe'uhi ko e uesia 'o e hiki vahenga 'i he 2005/06 fakataha mo e polokalama fakatokosi'i 'a e Pule'anga, 'oku fakakatoa 'a e pa'anga ki he ngaahi vahenga 'o e 2006/07 ki he \$85.4 miliona. 'Oku ma'ulalo ange eni 'aki 'a e \$10.1 miliona 'i he fakafuofua fakamuimuitaha ki he 2005/06 'a ia na'e fe'unga mo e \$95.6 miliona pea lahi 'aki 'a e \$23.9 miliona 'i hono fakahoa ki he fuofua patiseti 'o e 2005/06. Ko e fu'u hiki lahi ko eni 'i he fakafuofua fakamuimuitaha 'o e 2005/06 'oku felave'i ia mo e fatongia 'a e Pule'anga ki he hiki vahenga pea mo hono totongi ko ia 'a e ngaahi monu'ia ki he fa'ahinga kuo fili ke malolo mei he ngaue fakapule'anga kimu'a pea 'osi 'a e ta'u fakapa'anga 2005/06. Ko e hiki 'ilonga taha ki he vahenga 'o e 2006/07, ko e vahenga 'oku fe'unga mo e \$75.5 miliona. 'Oku kau heni 'a e fakalelei peseti 'e 100 mo e peseti 'e 40 na'e toloi mei he hiki vahenga peseti 'e 60-70-80 na'e fakamo'oni ki ai 'a e Pule'anga; vahenga

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

fo'ou ki he kau 'ulu'i Potungaue; fakalelei vahenga ki he kau Minisita, kau memipa Falealea mo e kau ngaue muli.

Tepile 6: Fakafuofua ki he Ngaahi Fakamole ki he Patiseti 2006/07.

	Preliminary Actual 2004/05	Original Estimate 2005/06	Preliminary Estimated Outturn 2005/06	Budget Estimate 2006/07
Total expenditure and net lending	111,260,017	156,115,222	168,116,359	194,046,811
Total Current expenditure	104,129,679	140,408,917	153,938,116	170,351,492
Wages and salaries	48,970,288	61,424,907	95,641,200	85,459,515
Employer contributions	4,520,438	3,194,640	5,969,282	4,561,019
Other purchases of goods and services	38,105,286	58,623,323	39,257,333	56,722,745
Interest payments	3,813,144	3,828,182	3,134,013	3,395,038
Additional expenditures		1,678,297		1,678,298
Subsidies and transfers	8,720,523	11,659,568	9,936,288	18,534,877
Subsidies to non-financial public enterprises	546,235	3,200,000	213,786	1,001
Subsidies to financial institutions	163,808	700,002	4,803	100,003
Subsidies to other enterprises	1,717,522	2	0	2,825,003
Transfers to non-profit institutions	2,195,816	2,934,732	3,298,235	8,624,144
Transfers to households	2,992,796	3,663,730	4,888,341	5,543,622
Transfers abroad	1,104,346	1,161,102	1,531,123	1,441,104
Capital expenditure	8,187,689	15,783,929	15,096,681	24,597,010
Acquisition of fixed capital assets	7,374,943	14,825,301	13,903,933	23,177,367
Purchases of land and intangible assets	190,128	238,114	92,512	238,116
Capital transfers	622,618	720,514	1,100,236	1,181,528
Subtotal expenditure	112,317,368	156,192,846	169,034,797	194,948,502
Net Lending	-1,057,351	-77,624	-918,438	-317,302
Domestic	-1,057,351	-77,625	-918,438	-317,303
To non-financial public enterprises (net)	281,053	829,114	-16,758	152,031
To financial institutions (net)	-1,338,404	-906,739	-901,680	-469,334
Total Tax Expenditures	0	8,500,000	0	2,750,000

Ko e tu'utu'uni lolotonga ki hono fakangata hano toe fakangaue'i fo'ou mai ha taha ki he ngaue fakapule'anga mo hono ta'ofi 'o e ngaahi lakanga ma'olunga 'oku 'ata, 'e tu'ulahoko aipe ki he 2006/07, fakataha mo hono fakangatangata'aki 'a e peseti 'e 21 mo e 35, 'a e fakamole ki he ngaahi monu'ia kehe mo e ngaue 'ovataimi. 'Oku kei faka'ata pe 'e he Pule'anga hono fakangaue'i 'a e fa'ahinga kuo nau 'osi mai mei he ako.

'Oku fakafuofua ke hiki 'a e ngaahi fakamole ki he koloa mo e ngaahi ngaue 'aki 'a e \$17.1 miliona 'o e 2005/06 ki he \$57 miliona, 'a ia 'oku si'isi'i 'aki 'a e \$2.3 miliona me i he fakafuofua 'a e patiseti 2005/06. Ko e holo ko eni 'oku ho'ata mei ai 'a hono toe fokotu'utu'u 'o e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga ke fakapa'anga 'aki 'a e hiki vahenga. 'I he 2006/07, 'oku 'i ai 'a e hiki lahi ki he pa'anga kuo vahe'i ke fakapa'anga 'aki 'a e kau mataotao mo e kau taukei 'aki 'a e peseti 'e 95, ngaahi folau fakalotofonua mo tu'apule'anga 'oku peseti 'e 49, ko e paaki 'oku peseti 'e 36, mo hono fakalalakala 'o e ma'u'anga ivi. 'Oku fakapa'anga mei he ngaahi fonua tokoni 'a e ngaahi ngaue ko ia, pea 'oku 'asi ai 'a hono kamata'i 'o e poloseki PRIDE mo e Polokalama Tokoni ki he Potungaue Ako 'i Tonga (TESP) 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e Potungaue Ako. Ko e ngaahi me'a kehe 'oku hiki honau tokoni pea 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'anga kau ai 'a e lolo, peseti 'e 8, fakalelei'i 'a e ngaahi fale, peseti 'e 5, pa'anga 'a e Pule'anga ki hono malu'i 'o e ngaahi no na'e hiki 'aki 'ae peseti 'e 87. 'Oku 'iai 'a e ngaahi me'a 'e ni'ihi 'oku holo hono fakapa'anga koe'uhi ko e kakato 'a e ngaue koia pe ko e holo mei he pa'anga tokoni hange ko e tokoni fakangaue 'oku holo 'aki 'a e peseti 'e 5, holo hono haea 'a e ngaahi misini lalahi 'aki 'a e peseti 'e 18, holo mo e ngaahi fakataha 'aki 'a e peseti 'e 13, holo mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi me'angaue 'aki 'a e peseti 'e 59, holo mo e ngaahi ako ngaue 'aki 'a e peseti 'e 48 mo e ngaahi ngaue faka'akiteki. 'Oku holoki foki mo e ngaahi fakamole ki he naunau fakakomipiuta 'aki 'a e peseti 'e 72, tokoni fakafaito'o ki muli 'aki 'a e peseti 'e 33

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

moe ngaahi koloa langa 'aki 'a e peseti 'e 37 'a ia 'oku fakapa'anga kotoa ia 'e he Pule'anga. 'Oku kau atu mo e ngaahi fakamole ki he Tukupau Ngaue'aki mo e Tute Kasitomu na'e toe holoki hifo ki he \$1.5 miliona mei he \$6.0 miliona 'i he ta'u kuohili. 'Oku vahevahe 'a e ngaahi fakamole ko eni ki he ngaahi vouti 'a e ngaahi Potungaue. Ko e pa'anga ngaue fakatu'upake 'oku holo hifo ki he \$2.7 miliona.

Ko e fakakatoa 'a e ngaahi tokoni mo e me'a'ofa 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$18.5 miliona ki he 2006/07 'o ma'olunga 'aki 'a e \$8.6 miliona he fakafuofua fakamuimitaha 'o e 2005/06 ko e pa'anga 'e \$9.9 miliona. Ko e hiki ko eni 'oku kau ai 'a e ngaahi foaki pa'anga ki he ngaahi kautaha 'ikai fakataumu'a ke tupu, 'aki 'a e pa'anga 'e \$5.4 miliona, ngaahi kautaha fakapule'anga ko e pa'anga 'e \$2.8 miliona mo e ngaahi me'a'ofa fakatautaha ko e \$0.6 miliona. Ko e ngaahi me'a'ofa ki he ngaahi kautaha 'ikai fakataumu'a ke tupu 'oku kau ai 'a e hiki 'a e tokoni ki he ngaahi ako'anga 'a e siasi mei he pa'anga 'e \$100 ki he tokotaha ki he pa'anga 'e \$200 ki he tokotaha, hokohoko atu hono tokoni'i 'a e kau ma'u 'uhila 'aki 'a e seniti 'e 11 ki he 'iuniti kotoa pe, mo ha pa'anga tokateu ki he mahaki faka'auha fakatupu 'e he manupuna. Ko e ngaahi tokoni fakatukupau ki he ngaahi kautaha fakapule'anga 'oku fe'unga mo e \$2.8 miliona 'i he ngaahi tokoni fakapa'anga mo e fakamole tukupau (fakaikiiki 'i he konga 4).

6.2 Ngaahi Fakamole ki he Ngaahi Ngaue Fakalalakaka.

Ko e lahi 'oe fakamole ki he Ngaue Fakalalakaka ki he 2006/07 na'e fakafuofua ki he \$24.6 miliona 'a ia 'e fakapa'anga ia mei he ngaahi tokoni mo e ngaahi no me i he ngaahi fonua tokoni pea koe \$6.0 miliona 'e fakapa'anga ia 'e he Pule'anga. Koe konga mahu'inga taha he ngaahi fakamole ko e polokalama 'ae Pule'anga ki he ngaue lalahi ki he ta'u fakapa'anga 2006/07 koe polokalama ki hono tokangaekina 'o e mo'ui 'a ia 'oku fakapa'anga 'aki ha no mei he Pangike 'a Mamani moe tokoni mei he Pule'anga Siapani 'o fakafuofua ki he pa'anga 'e \$9.5 miliona. 'Oku 'i ai mo e ngaahi ngaue kehe hange ko e poloseki STABEX 'a e 'Iunioni 'a 'Iulope; ngaahi nofo'anga 'a e kau 'ofisa mo'ui, fakalelei 'i 'o e falemahaki Ngu 'a ia 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$8.3 miliona. Ko e ngaahi langa fakalalakaka 'oku fakapa'anga mei he pule'anga ki he 2007 'oku kau ai 'ae teu langa fo'ou 'oe fale lotu fakatu'i (\$2.5 miliona) pea moe tokoni ki he Polokalama langa fo'ou 'oe Falemahaki. Koe lisi 'o e ngaahi fakamole ko eni, 'oku ha atu 'ae fakamatala fakaikiiki faka-potungaue 'i he ngaahi pepa fakalahi hono 2 (appendix) 'o e "Polokalama Patiseti Esitimeti".

7.0 Fakafuofua 'Esitimeti ki he ta'u 2005/06

Ko e ta'u fakapa'anga 2005/06 'oku manatua ia felave'i mo e tukungaue 'a e kau ngaue fakapule'anga. Na'e fakatupunga heni ha fu'u liliu lahi ki hono fakalele ko ia 'o e Pule'anga pea na'e pau ai ke liliu 'a e taumu'a ngaue 'a e pule'anga 'i he hili 'a e tukungaue "ke pukepuke hono ivi fakapa'anga". 'Oku toe mahu'inga foki ke fenapasi 'a e tu'utu'uni ngaue fakapa'anga 'a e Potungaue Pa'anga mo e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga ka e malava ke mapule'i lelei 'a e tu'unga faka'ekonomika 'i ha taimi matu'aki faingata'a mo'oni ke 'oua na'a hoko ha maumau faka'ekonomika. Ko e vakai 'a e Pule'anga he'ikai tu'uloa ai 'a e Pule'anga, ko ia ai 'oku fakavave'i 'a e ngaahi liliu kehekehe kene fakafepaki'i 'a e ngaahi ta'au fakapa'anga ko eni.

'Oku fakafuofua foki koe fe'amokaki 'e \$5.8 miliona 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga 'a e pule'anga ki he 2005/06. 'Oku ma'ulalo ange eni he fe'amokaki \$9.2 miliona 'i he patiseti 'o e ta'u kuo 'osi. Na'e makatu'unga e fe'amokaki ko 'eni mei he lahi ange e ngaahi fakamole 'a ia na'e \$168.1 miliona he pa'anga humai moe tokoni, na'e fe'unga pe moe \$162.3 miliona. Na'e fakapa'anga 'a e fe'amokaki ko 'eni mei ha no mei he Kautaha Pangike 'a Mamani ki hono fakapa'anga e langa tokoni ki he falemahaki Vaiola, poloseki fakalelei ki he saikolone WAKA mo e fakapa'anga fakalotofonua pe mo hono ngaue'aki 'a e pa'anga no ki he fakalelei

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

fakapule'anga ke fakapa'anga 'aki 'a e polokalama fakatokosi'i 'o e kau ngaue fakapule'anga ('e hoko ai hano fakapa'anga mei tu'apule'anga 'aki ha \$11.0 miliona), fakapa'anga fakalotofonua (\$-1.5 miliona) mo e fakahu pa'anga 'a e pule'anga 'i he pangike 'a ia 'oku 'i he pa'anga 'e \$3.7 miliona.

'I he tafa'aki 'o e pa'anga hu mai, 'oku laka 'aki e peseti 'e 10.5 mei he fuofua 'esitimeti ki he 2005/06, pea peseti 'e 33.7 mei he pa'anga humai na'e tanaki 'i he 2004/05. Ko e pa'anga tukupau 'oku kei hoko koe tefito'i ma'u'anga pa'anga 'a e pule'anga 'a ia 'oku 'i he peseti 'e 72, kau atu moe pa'anga humai mei he ngaahi ngaue fakalalakala 'a ia 'oku 'ikai ke tukupau na'e tupu 'aki e peseti 'e 12, pea koe pa'anga humai 'ikai tukupau na'e peseti 'e 11, ngaahi tokoni 'oku peseti 'e 5. Ko e pa'anga hu mai mei he tukupau na'e tupu'aki e peseti 'e 19 fakahoa ki he pa'anga hu mai he 2004/05. 'Oku 'asi heni hono fakahoko ko ia 'o e tukupau ngaue'aki na'e fe'unga moe \$50.2 miliona, ke ne fetongi 'a e holo peseti 'e 25 pe koe pa'anga 'e \$14.1 miliona 'oku holo mei he tukupau fefakatau'aki. Ko e tukupau vahenga na'e hiki 'aki e peseti 'e 10. Ko e pa'anga hu mai 'ikai tukupau na'e tu'u ma'u pe ia he tu'unga na'e 'i ai he 2004/05 'a ia koe pa'anga 'e \$17.8 miliona, ka koe pa'anga tokoni mei he ngaahi fonua muli na'e lahi 'aki ia e peseti 'e 35. Ko e tupu lahi taha he pa'anga hu mai ko hono fakakau ko ia 'a e \$20 miliona mei hano fakatau atu 'e he pule'anga 'enau 'inasi 'i he Pangike Westpac 'o Tonga ke malava 'o fakapa'anga 'aki 'a e polokalama fakatokosi'i 'o e kau ngaue fakapule'anga. 'Oku 'amanaki ko e fo'i totongi faka'angataha pe 'eni 'e taha 'i he 2005/06.

Ko hono fakakatoa e fakamole 'a e pule'anga ki he 2005/06 'oku 'i he \$168.1 miliona, 'oku hiki 'aki e peseti 'e 51 mei he tu'unga na'e 'i ai he 2004/05. Ko e hiki lahi taha 'i he fakamole ko e vahenga 'a ia na'e laka hake ke peseti 'e 95 tupu mei he felotoi 'a e pule'anga ki he hiki vahenga pea totongi ai 'a e peseti 'e 60 'o e vahenga na'e fai kiai 'a e felotoi. 'Oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$28 miliona 'a e me'a'ofa ma'ae kau ngaue 'e malolo mei he ngaue fakapule'anga. 'Oku fakafuofua ki he pa'anga 'e \$15 miliona 'e ngaue'aki ki he ngaahi ngaue fakalalakala ki hono fakakato 'o e Falemahaki Vaiola ke kei hokohoko atu aki pea koe tokoni ki he ngaahi palani ko 'eni 'oku fakapa'anga mei he no na'e fai he pule'anga mei he Pangike 'a Mamani. Ko e fakamole kehe hange koe fakatau 'o e ngaahi koloa moe sevesi moe ngaahi ngaue tokoni 'a e pule'anga 'oku holoki hifo 'aki 'a e peseti 'e 33 moe peseti 'e 15 makatu'unga 'i he feinga ko ia e pule'anga ke feau 'a e fiema'u ki he hiki vahenga, pea malava ke kei pukepuke 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e pule'anga ke 'oua te ne uestia 'a e ma'uma'uluta faka'ekonomika 'a e fonua.

Ko e pa'anga 'e \$10.7 miliona na'e ma'u mei he no 'a e pule'anga mei he Pangike 'a Mamani ki he langa 'o e Falemahaki Vaiola moe Saikolone Fakatalopiki ko Waka, pea ngaue'aki foki mo e no 'a e pule'anga mei he Pangike Fakalalakala 'Esia, 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e \$5 miliona, ke fakapa'anga 'aki 'a e polokalama fakatokosi'i 'a e kau ngaue fakapule'anga. Na'e totongi fakafoki 'e he Pule'anga 'a e pa'anga \$4.7 miliona, pea ko e tu'unga leva 'a e fakapa'anga mei muli 'oku fe'unga mo e \$11.0 miliona. Ko hono fakapa'anga fakalotofonua ne malava ai 'e he pule'anga ke totongi 'aki e pa'anga 'e \$1.5 miliona mei he ponite pea mo e pa'anga 'e \$3.7 miliona ko e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga.

8.0 Fe'ave'aki Fakapa'anga ki he 2006/07.

Ko e Fe'ave'aki Fakapa'anga 'oku ne fua 'a e tukunga 'o e Patiseti, 'a ia ko 'ene fe'amokaki fakapa'anga pe ko e hulu fakapa'anga 'a e patiseti. 'Oku ha 'i he tepile 7 'a e ngaahi kongokonga 'o e ngaahi fe'ave'aki fakapa'anga ki he patiseti 2006/07 mo e ngaahi ta'u kuohili.

Hange koia na'e ha atu 'i he Tepile 3, ko e palanisi fakalukufua ki he 2006/07 'oku fe'amokaki 'aki 'a e \$10.1 miliona. 'Oku fakapa'anga 'a e fe'amokaki ni 'aki 'a e pa'anga mei tu'apule'anga mo fakalotofonua foki. Fekau'aki mo hono fakapa'anga mei tu'apule'anga, 'e fakatefito ia 'i ha aleapau no mo e Pangike 'a Mamani (World Bank), 'oku fe'unga mo e \$13.2 miliona 'e ma'u 'i

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

he 2006/07. 'Oku fakataumu'a 'a e pa'anga ko 'eni ki he poloseki fakalelei konga III 'a e polokalama falemahaki mo e polokalama tokoni ki he ngaahi ako 'a e Potungaue Ako. 'Oku fakakau 'i he patiseti 'o e 2006/07 'a e pa'anga ma'ae Pule'anga ke totongi'aki e ngaahi no 'a e Pule'anga 'a ia 'oku fe'unga mo e \$6.7 miliona. Koia ai ko hono fakakatoa 'o e fakapa'anga mei tu'apule'anga ko e \$6.5 miliona

Tepile 7: 'Esitimetu fe'ave'aki fakapa'anga (TOP \$miliona)

	Preliminary Actual 2004/05	Original Estimate 2005/06	Preliminary Estimated Outturn 2005/06	Budget Estimate 2006/07
Total financing	-10.1	9.2	5.8	10.1
External financing	2.0	7.2	11.0	6.5
Disbursements	6.7	12.6	15.7	13.2
Repayments	4.7	5.4	4.7	6.7
Domestic financing	-1.4	0.0	-1.5	-1.9
<i>of which: Bonds</i>	4.0	6.9	6.6	6.2
Net Changes in Government Investment/Bank Balance	-10.7		-3.7	3.4
ADB Economic & Public Sector Reform Program		2.0		2.0

'I he tafa'aki fakalotofonua, 'oku fa'ufa'u 'a e pule'anga ke ne tukuatu ha ponite 'oku lahiange hono mahu'inga 'i he \$6.2 miliona 'i he 2006/07 ke fakapa'anga'aki 'a e ponite 'oku fe'unga mo e \$8.1 miliona, 'oku amanaki ke totongi 'i he 2006/07. 'Ikai ko ia pe ka 'e toho 'e he pule'anga mo ha \$2.0 miliona mei he Pangike Fakalalaka 'a 'Esia (ADB) na'e ma'u ko e pa'anga no 'i he 2003/04 mo 'ene pa'anga talifaki fe'unga mo e \$3.4 miliona na'e fakahu pe he pangike. Na'e fakataumu'a 'a e no ki he polokalama fakalelei 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e founa ngaue 'a e Pule'anga. Ko e fakakatoa 'o e fakapa'anga fakalotofonua koe pa'anga 'e \$3.6 miliona.

9.0 Ngaahi Mo'ua 'o e Pule'anga

'I he faka'osinga 'o Ma'asi 2006, 'oku ha 'i he fika fakaanganga ko e fakakatoa 'o e mo'ua no 'a e pule'anga 'oku te'eki ke totongi 'oku fe'unga fakakatoa ia mo e \$187.1 miliona, 'a ia ko e mo'ua no mei tu'apule'anga 'oku fe'unga moe \$159.3 miliona pea ko e mo'ua no fakalotofonua 'oku fe'unga mo e \$27.8 miliona.

'E toe lahi ange 'a e toenga mo'ua no ki tu'apule'anga 'i he 2005/06 'o fakafuofua ki he \$158.9 miliona fakahoa ki he \$147.9 miliona 'i he 2004/05. 'Oku fakafuofua ki he \$9.6 miliona e pa'anga fakakatoa 'e tukuange mai mei he no mei tu'apule'anga 'i he faka'osinga 'o e 2005/06. Ko e pa'anga no 'eni ki hono fakapa'anga 'o e poloseki fakalelei ki he matangi malohi ko WAKA pea pehe ki he langa fo'ou 'o e Falemahaki Vaiola. 'Oku fakafuofua ki he \$4.8 miliona e pa'anga totongi fakafoki ki he 2005/06 'a e sino'i pa'anga no, pea ko e totongi tupu 'oku 'i he \$1.9 miliona. 'Oku mahu'inga pe ke fakatokanga'i na'e 'i ai e holo 'i he mahu'inga 'o 'etau pa'anga lolotonga e ta'u fakapa'anga 2005/06 'o makatu'unga mei ai 'a e toe ma'olunga ange ai e toenga no ki tu'apule'anga 'i hono lilu ki he pa'anga Tonga.

'Oku fakafuofua 'e holo e tu'unga 'o e ngaahi mo'ua no fakalotofonua ki he \$27.5 miliona 'i he 2005/06 mei he \$29.5 miliona 'i he 2004/05. Ko e pa'anga 'e ta fakafoki 'a e sino'i no ki he 2005/06 'oku fakafuofua ki he \$8.5 miliona. Ko e lahi e ngaahi ponite 'a e pule'anga 'oku 'i he tu'unga tatau pe tautautefito ki hono fakangatangata pe lahi e ponite 'e ala fakapa'anga ki hono

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

fakapa'anga 'o e ngaahi ponite kuo matu'otu'a. Ko e taha foki 'eni e founa 'oku totongi fakafoki ai e konga 'o e ngaahi ponite kuo 'osi hono taimi. Ko e totongi tupu ki he ngaahi mo'ua fakalotofonua 'oku fakafuofua ki he \$1.8 miliona.

Ko hono fakakatoa 'o e ngaahi no 'oku malu'i 'e he pule'anga 'oku fakafuofua 'e tupu 'o toe lahiange lolotonga e 2005/06 ki he \$13.0 miliona mei he \$12.3 miliona 'i he 2004/05. Na'e fakalahi 'e he pule'anga 'a e kole tokoni malu'i 'o e no 'a e kau ngoue to hina 'i he ta'u fakapa'anga ko eni.

'Oku fakafuofua 'a e ngaahi mo'ua no pa'anga mei he pule'anga ki he ngaahi poate fakalao fakalotofonua mo e ngaahi kautaha kehe 'a e pule'anga, ki he \$37.0 miliona 'i he 2005/06, 'a ia 'oku lahiange 'eni 'i he toenga no ko e \$36.9 miliona 'i he 2004/05.

Lolotonga e 2005/06, na'e fakahoko 'e he pule'anga 'a e ngaahi no ko 'eni, fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Konga 25 'o e Lao ki he ngaahi Ngaue mo hono Pule'i e Pa'anga 'a e Pule'anga (Public Finance Management Act). 'Oku ha atu 'i he Tepile 8 'a e ngaahi no ko eni fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Lao konga 25(3).

Tepile 8: Ngaahi mo'ua no 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2005/06

Feitu'u fai mei ai No	'Aho	Taumu'a	Tupu (%)	Ta'u	Lahi 'o e No
Pangike 'a Mamani (IDA)	5 Siulai 2004	Poloseki tokoni ki he Ako	0.75%	30	SDR662,000 = \$1,860,418 (te'eki toho ha pa'anga)
Ponite	25 'Akosi 2005	Fakapa'anga ponite kuo matu'otu'a	6.0%	4	\$3,603,000
Ponite	29 Sune 2006	Fakapa'anga ponite kuo matu'otu'a	Fakaangaanga toe hoko atu	Fakaangaanga toe hoko atu	\$3,000,000
Ponite	17 Sune 2006	Fakalahi malu'i no kau to hina	9.65%	7	\$3,795,054

'Oku 'oatu 'i he ngaahi tepile 'i mui 'a hono fakaikiiki 'o e ngaahi no 'a e pule'anga. 'Oku ha heni e ngaahi no ki he ngaahi Poate fakalotofonua mo e ngaahi kautaha kehe, ngaahi mo'ua no mei tu'apule'anga, ngaahi mo'ua no fakalotofonua, mo e ngaahi no 'oku malu'i, 'o a'u ki he 31 'o Ma'asi 2006.

'Oku 'i ai e tokanga makehe 'a e pule'anga ki hono leva'i mo pule'i 'o e ngaahi mo'ua no ke 'i ha tu'unga 'oku ma'uma'uluta mo fakafiemalie 'i he kaha'u. 'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2005/06, 'oku fakafuofua 'a e ngaahi mo'ua 'a e pule'anga ki tu'apule'anga ki he peseti e 33.7 'o e koloa fakalukufua 'o e fonua pea peseti 'e 6 'a e no fakalotofonua. Ko e ngaahi no foki mei ki tu'apule'anga 'oku ma'ulalo hono totongi tupu pea toe loloa ange 'a e ta'u totongi fakafoki 'o e sino'i pa'anga no ka 'oku mahu'inga hono tokanga'i lelei 'a e ngaahi kole no 'a e pule'anga pea mo e kole no mei he ngaahi poate moe kautaha 'a e pule'anga. Koe'uhi ko e feliuliaki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga, 'oku pelepelengesi leva mo mahu'inga 'a hono tokanga'i e ngaahi mo'ua, tautau tefito ki ha taimi 'e hoko mai ai ha palopalema ki he fakafetongi pa'anga. 'I he 'ene pehe 'oku mahu'inga leva hono teke e ngaahi fakalelei ki hono pule'i e pa'anga ngaue 'a e pule'anga pea pehe ki he fakalelei 'oku fakahoko ki he pa'anga humai, pea 'e malava mei heni ke fakasi'isi'i e fakafalala ki ha toe fiema'u no tautautefito ki he tu'unga 'oku 'i ai e pule'anga 'i he lolotonga ni.

10.0 Fakalelei Ngaue Ngaahi Pisinisi Fakapule'anga

'Oku kei hokohoko atu pe hono fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e Lao 'o e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2002 (Public Enterprise Act 2002). 'I hono fakakatoa, 'oku feto'aki 'a e ola

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

fakapa'anga. Ko e ni'ihii si'i pe 'o e ngaahi pisinisi fakapule'anga na'e ola lelei 'enau fai fatongia, ka koe toenga 'oku fekuki mo e faingata'a'ia fakapa'anga 'oku lahi leva 'enau fiema'u tokoni mei he pule'anga. Neongo 'oku fa'a fakatefito e palopalema ko'eni koe'uhi ko honau fatongia ki he kakai 'o e fonua mo ha toe me'a fakasosiale ka 'oku 'i ai e tui koe kongasii pe ia 'oku felave'i moe palopalema ni.

Tepile 9: Ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga-Fakakatoa 'o e ngaahi ngaue fakahupa'anga 2005/2006

	\$ miliona
Pa'anga humai mei he pule'anga	58.7
Fakamahu'inga'i fo'ou e ngaahi koloa	10
Ola fakalukufua e ngaue 'oku tupu (tupu kole mei he 'inasi)	28.2
Mole	(11.5)
Fakalukufua e ma'u 'inasi	85.4
No	61
Fakakatoa e ngaahi ngaue 'Inivesi 'a e pule'anga	146.4

'Oku mahu'inga ki he tu'unga ivi fakapa'anga 'a e pule'anga ke mo'ui mo lele lelei e ngaahi pisinisi fakapule'anga he 'e tokoni lahi 'eni ki hono fakapa'anga e pa'anga ngaue na'e fokotu'u'aki 'ehe pule'anga, 'o tatau pe ki he no pe ko e ma'u 'inasi.

10.1 Tiviteni

Ko e fiema'u fo'ou 'a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi Fakapule'anga 2002 ke ma'u e Fakamatala fekau'aki mo e Taumu'a e ngaahi Kautaha (SCI). Pea ko e tefito'i ma'u'anga fakamatala ia ki hono fakafuofua'i e 'inasi ki he ta'u 2006/07, neongo na'e tataitaha 'enau totongi 'inasi ki he pule'anga. Ko e tepile 10, 'oku ha ai e ngaahi 'inasi 'oku fakafuofua 'e tanaki 'i he 2006/07

Tepile 10: 'Inasi 'o e ngaahi pisinisi fakapule'anga

	2004/05 'Esitimeti	2005/06 Patiseti
Falekoloa Ta'etute Leiola	150,262	200,000
Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga	938,381	750,000
Pangike Langa Fakalalaka 'o Tonga	430,000	397,000
Kautaha Papa 'o Tonga	50,000	50,000
Poate Vai 'a Tonga	65,000	114,000
Fakakatoa	1,633,643	1,511,000

10.2 Fakalalaka ki he Liliu Kautaha Fakapule'anga**10.2.1 Positi 'Ofisi 'a Tonga**

'Oku fakalalaka ai pe kimu'a 'a hono feinga ke liliu 'a e Positi 'Ofisi ke kautaha fakapule'anga (corporatise) neongo 'a e feliuliuaki 'a e Pule Le'ole'o 'o e kautaha kae pehe ki he ngaahi lakanga 'oku 'ata 'i he tafa'aki fakatauhitohi. Kuo 'osi fakahoko foki 'a e ngaue ki hono fa'u e lao mo tokanga ki he ngaahi fatongia kehe pe.

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

10.2.2 Maketi Talamahu

'Oku lolotonga tokanga'i foki 'e he Potungaue Ngoue mo e Vao'akau 'a hono fakalele mo pule'i 'o e maketi 'i he malumalu pe 'o e Maketi Talamahu. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu 'e lava 'a hono liliu ke hoko ha kautaha 'a e Maketi Talamahu 'i he 'aho 1 'o Siulai 2006.

10.2.3 Kautaha Mala'evakapuna

'Oku toe fakaha foki heni 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau ki hono liliu 'a e mala'evakapuna 'a e pule'anga ke hoko ko e kautaha 'a e ngaahi pisinisi 'a e pule'anga, pea ke kamata ha fokotu'utu'u fakapisinisi mo ha ngaahi lipooti ke fakahoko ke hoko ia ko e konga 'o e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ki he sekitoa fefononga'aki. 'Oku 'omi foki 'e he Pangike 'a Mamani 'a e ngaahi tokoni ke fakahoko 'a e ngaue ko 'eni.

10.2.4 Pule'i 'o e Veve

Kuo paasi 'i 'Okatopa 'o e ta'u 2005 ha lao fekau'aki mo hono pule'i 'o e tanaki'anga veve. Pea 'oku lolotonga liliu fakakautaha fakapule'anga 'a e kautaha ni 'o tataki pe 'e he Polokalama ki hono Pule'i 'o e Veve (Waste Management Project).

10.2.5 Falenofu'anga 'a e Pule'anga

Ko e ngaahi fale nofo'anga 'a e Pule'anga 'a ia na'e nofo ai e kau ngaue fakapule'anga ma'olunga kuo fakaangaanga ke liliu ki he kautaha fakapule'anga pea ke pule'i mo fakalele fakakomesiale.

10.3 Fakalakalaka 'i hono fakatau atu 'o e ngaahi pisinisi fakapule'anga

Kuo kamata 'a e ngaahi ngaue ki hono fakatau 'o e ngaahi pisinisi kotoa 'a e pule'anga.

10.3.1 Falekoloa Ta'etute Leiola

Kuo kamata feinga fakatau atu 'e he pule'anga honau ngaahi sea 'i he kautaha ni pea te nau hoko leva ko e ma'u sea si'i. Ko hono fakama'opo'opo 'o e ngaue ni 'e 'osi kimu'a 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga ko eni.

10.3.2 Sea Star

Kuo lava eni 'o fakatokanga'i 'a e fo'i fakakaukau ki hono tapuni 'o e kautaha ni. Pea kuo fakamafai'i pe fili 'e he pule'anga 'a e kautaha Ernst and Young ke nau vakai'i mo tataki hono feinga fakatau atu 'a e ngaahi koloa 'a e kautaha ni. Pea 'oku kei hokohoko atu pe 'a e ngaue ni.

10.3.3 Tonga Investment Ltd

'Oku kei hokohoko atu pe hono fakatau atu 'o e ngaahi va'a 'i he malumalu 'o e Tonga Investment Ltd. Kuo fai leva ha fale'i ke fakatau kongokonga 'a e kautaha ka e 'oleva ke 'i ai ha kautaha ke ne fakalele pea 'e toki aofangatuku leva mei ai he pule'anga 'a e founa totonu ke hoko atu ki ai.

10.4 Tokoni mei he Patiseti

Koe'uhi ke lava 'e he ngaahi pisinisi 'o e pule'anga 'o fakahoko 'a e ngaahi ngaue fakasosiale 'oku tu'utu'u ni atu mei he pule'anga, na'e totongi 'e he pule'anga 'a e pa'anga ko eni 'oku ha atu 'i he Tepile 11

Tepile 11: Pa'anga Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Fakapule'anga

	2004/05 'Esitimeti	2005/06 Patiseti
Tokoni ki Niuafu'ou mo Niuatoputapu		
Fefolau'aki vaka Tahī (Kautaha Vaka Polinisia)	195,000	195,000
Ngaue Fakapangike (Pangike Fakalalakala 'a Tonga)	0	105,001
Katoa 'o e Tokoni	195,000	300,001

10.5 Tokoni Fakatekinikale

Ko e kau ngaue 'a e tafa'aki ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga 'oku 'i ai 'a e toko ua kuo ma'u hona faka'ilonga he ako (degrees) pea mo e ongo ngaue lau'aho e toko ua kuo ma'u hona tipiloma, 'a ia 'oku nau ngaue kotoa pe ki he taumu'a kuo 'osi fakafatongia'aki 'a e tafa'aki ni mei he Lao ki he Ngaahi Kautaha Fakapule'anga 2002, pea mo e faka'amu 'a e Polokalama Fakalelei ngaue. Na'e ma'u tokoni 'a e tafa'aki ni mei he Pule'anga Nu'usila (NZAID) pea moe kau fale'i mei he Pangike Fakalalakala 'a 'Esia (ADB). 'Oku fai ai pe 'a e ngaue ke toe ma'u ngofua ange 'a e ngaahi fakamatala 'e malava ke ne fakafaingofua 'a e ngaue ki hono palani mo fakahoko e ngaahi tokoni 'i he kaha'u. 'I he taimi tatau 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke solova 'a e palopalema ko ia 'o e tuai mai 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi fiema'u fakavavevave mei he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu 'e mateuteuange 'a e ngaahi fonua tokoni ki hano tokoni'i hangatonu 'o ha ngaue 'i he 'ataakai fakakomesiale, pea ke nau kau mai foki ki hono poupu'i 'o e ngaahi tu'utu'uni pe lao 'o e ngaahi pisinisi fakapule'anga.

Kuo vahe'i atu leva 'e he pule'anga ha \$200,000 ki he tafa'aki tokoni fakatekinikale, ke langa hake 'a e liluu ngaue 'oku fai.

11.0 Ngaahi Fakamatala Makehe ki he ngaahi founa fehu'aki pa'anga

'I he angamaheni, ko e 'esitimeti 'o e pa'anga humai mo e pa'anga huatu 'i he Pa'anga Fakalahi ke fakahu atu, 'oku ha ia 'i he fakafuofua 'i he pa'anga – 'a ia ko e pa'anga 'oku humai mo huatu mei he 'akauni fakahu pa'anga 'a e Pule'anga Tonga. Ko e pa'anga humai 'oku toki lau ia he taimi 'oku ma'u ai, pea ki he pa'anga huatu 'oku toki lau pe ia he taimi 'oku fai ai hono tuku ki tu'a 'a e pa'anga mei he 'akauni fakahu pa'anga. Ko hono fakahoko pehe ni hono ngaue'aki e pa'anga 'a e pule'anga, 'oku 'i ai e tokanga ke fakalao 'a hono ngaue'aki 'o e pa'anga pea 'oku fakamoleki foki ki he me'a na'e 'uhinga ki ai. Ko e founa ko ia hono fakalalakalasi 'o e fehu'aki mo leva'i e pa'anga 'a e pule'anga 'oku ne to e fa'u foki ha founa ki hono palani mo ngaue'aki e pa'anga 'o e pule'anga. Ko hono teuteu'i 'o e Polokalama Patiseti 'Esitimeti 2006/07 'oku teuteu'i ia 'i he founa pa'anga pe.

Kaikehe, hange ko ia ne ha 'i mu'a, kamata mei he patiseti 'o e 2002/03 ne hanga ai 'e he pule'anga 'o ngaue'aki 'a e founa Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga (GFS) ko e fuofua founa ia ke fakamatala'i 'aki e patiseti 'esitimeti hange ko ia 'oku ha atu 'i he Pepa 2. Ko e founa ko ia ki hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika (GFS) ne fa'u ia ke fakafaingofua'i 'a e ola faka'ekonomika ko ia 'a e fehu'aki pa'anga 'a e pule'anga 'i he fonua 'o hoko ai mo hano to e vakai'i 'o e ma'uma'uluta 'o e ngaahi tu'utu'uni faka'ekonomika. 'Oku fakahoko 'eni 'aki hono lekooti mavahe 'a e pa'anga humai mo e huatu 'i lalo he laine 'o e Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika, 'o hange ko ia 'oku felave'i mo e ngaahi no ki hono fakapa'anga 'a e tonounou 'a e pa'anga humai 'a e pule'anga.

Pepa 2:Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga

'Oku lekooti foki 'e he Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika (GFS) 'a e ngaahi pa'anga humai ki he pule'anga fekau'aki mo e ngaahi totongi no 'a e pule'anga ko e toenga no haohaoa, pea 'i hono fakakalalasi 'o e fakamatala ni, ko e fakamole pea mo e ngaahi no haohaoa, 'a ia 'oku 'ikai lau eni ko e pa'anga humai 'a e pule'anga. 'I he lave ki he ngaahi fakamole 'a e pule'anga, 'oku tokoni lahi 'a e founa Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga ke ne fakamahino mai 'a e pa'anga kuo vahe'i 'e he pule'anga ki he'ene ngaahi taumu'a ngaue pea ke ne lava foki ke fakahoa mo tu'apule'anga 'a e founa 'oku ngaue'aki ki hono totongi 'o e pa'anga 'o 'ata'ata pe ia mei he founa 'oku ngaue'aki fakalotofonua.

'Oku ha 'i he Tepile 12 mo e 13 'a hono fakahoa 'a e 'esitimeti 'o e pa'anga humai 'a e pule'anga 'a ia 'oku fakaikiiki atu 'i he tohi Polokalama Patiseti 'Esitimeti pea mo e 'esitimeti 'o e pa'anga humai mo e pa'anga huatu, 'a ia 'oku fakahaa'i tatau mo e founa 'oku ngaue'aki ki he Fakamatala Pa'anga Fakasitetisitika, hange ko ia ne fai e lave kiai 'i he konga kimu'a 'o e pepa ni.

Tepile 12: Fakatonutonu 'I he vaha'a 'o e pa'anga humai (cash inflow) ki he pa'anga 'a e Pule'anga Tonga mo e pa'anga humai (revenue) hange koia 'I he Fakamatala Patiseti.

Pa'anga humai ki he Pule'anga		154,856,277
<i>Plus</i> Humai mei he pa'anga kehe		
Pa'anga Talifaki	10	
Pa'anga Ngaue	7,431,049	
Komiuniti	11,001	
Pa'anga Tokoni mai	44,646,641	52,088,701
Katoa Pa'anga humai (fakafo'i polokalama)		206,944,978
<i>Less</i> Humai 'oku lau ko e totongi ki he huatu		
Totongi No		1,011,232
<i>Less</i> Humai 'oku lau ko e fe'ave'aki pa'anga		
Fakapa'anga mei muli	15,206,274	
Fakapa'anga fakalotofonua	6,183,010	21,389,284
Fakakatoa pa'anga humai (as per GFS Presentation)		184,544,461

Tepile 13: Fakafehoanaki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga Tonga mo e fakamole fakatatau ki he Fakamatala Patiseti

Huatu mei he pa'anga 'a e Pule'anga		158,285,937
<i>Plus</i> Huatu mei he pa'anga kehe		
Pa'anga Talifaki	10	
Pa'anga Ngaue	7,431,049	
Komiuniti	11,001	
Pa'anga Tokoni	44,646,641	52,088,701
Katoa Humai (fakafo'i polokalama)		210,374,638
<i>Less</i> Humai 'oku lau ke totongi pa'anga huatu		
Totongi No		1,011,232
<i>Less</i> Huatu 'oku lau ko e fe'ave'aki pa'anga		
Fakapa'anga mei muli	6,660,747	
Fakapa'anga lotofonua	8,071,458	14,732,205
Katoa Pa'anga Huatu (as per GFS Presentation)		194,631,201

'Oku ha foki 'i he Tepile 14 'a e fakaikiiki 'o e pa'anga 'e tanaki mei he ngaahi potungaua kehekehe 'a e pule'anga.

Pepa 2: Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga**Tepile 14: Pa'anga ke tanaki 'e he ngaahi Potungaue**

Vote	Ministry	Budget Estimate 2005/06	%	Budget Estimate 2006/07	%
01	Palace Office	2	0.0	2	0.0
02	Legislative Assembly	-	0.0	400,001	0.2
03	Prime Minister's Office	741,222	0.4	811,442	0.4
05	Audit Department	30,002	0.0	33,062	0.0
06	Ministry of Finance & National Planning	136,433,204	77.0	152,995,380	73.9
07	Ministry of Foreign Affairs	5,127,165	2.9	12,619,141	6.1
08	Tonga Defence Services	6,503	0.0	8,539	0.0
09	Ministry of Lands, Survey, Natural Resources & Environment	2,801,158	1.6	2,944,495	1.4
10	Ministry of Justice	552,000	0.3	493,320	0.2
11	Ministry of Police, Prisons & Fire Services	1,649,387	0.9	1,676,843	0.8
12	Ministry of Education, Women Affairs & Culture	9,116,762	5.1	16,520,201	8.0
13	Ministry of Health	11,256,215	6.4	8,289,798	4.0
14	Ministry of Agriculture, Food, Forests & Fisheries	3,070,454	1.7	2,942,015	1.4
15	Ministry of Labour, Commerce and Industries	1,182,019	0.7	1,125,103	0.5
16	Tonga Visitor's Bureau	557,959	0.3	436,400	0.2
17	Ministry of Works	2,272,429	1.3	2,444,673	1.2
18	Ministry of Transport	826,791	0.5	1,712,341	0.8
19	Ministry of Employment, Training, Youth & Sports	1,492,221	0.8	1,492,221	0.7
Total		177,115,493	100.0	206,944,978	100.0

'I he tepile 15 'oku ha ai hono vahevahe fakapatiseti 'a e pa'anga ngaue fakakatoa 'a e pule'anga ki he ngaahi potungaue 'o fakataumu'a ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e ngaahi potungaue 'o fakahoa ki he patiseti 2005/06.

Tepile 15: Ko e Pa'anga Fakamole 'a e Ngaahi Potungaue.

Vote	Ministry	Budget Estimate 2005/06	%	Budget Estimate 2006/07	%
01	Palace Office	3,438,735	1.9	4,942,547	2.3
02	Legislative Assembly	2,941,091	1.4	3,341,092	1.6
03	Prime Minister's Office	4,902,878	2.3	5,055,915	2.4
04	Commissioner of Public Relations	141,470	0.1	243,743	0.1
05	Audit Department	633,648	0.3	698,868	0.3
06	Ministry of Finance & National Planning	62,754,550	29.8	65,060,256	30.9
07	Ministry of Foreign Affairs	10,162,997	4.8	18,430,010	8.8
08	Tonga Defence Services	6,310,273	3.0	6,963,627	3.3
09	Ministry of Lands, Survey, Natural Resources & Environment	4,471,685	2.1	4,701,126	2.2
10	Ministry of Justice	1,876,503	0.9	2,036,818	1.0
11	Ministry of Police, Prisons & Fire Services	6,529,844	3.1	8,226,302	3.9
12	Ministry of Education, Women Affairs & Culture	24,334,767	11.6	37,924,436	18.0
13	Ministry of Health	25,710,242	12.2	28,189,348	13.4
14	Ministry of Agriculture, Food, Forests & Fisheries	7,137,954	3.4	7,648,894	3.6
15	Ministry of Labour, Commerce and Industries	1,903,411	0.9	2,090,828	1.0
16	Tonga Visitor's Bureau	1,334,793	0.6	1,639,793	0.8
17	Ministry of Works	7,072,475	3.4	5,731,835	2.7
18	Ministry of Transport	2,528,963	1.2	3,133,366	1.5
19	Ministry of Employment, Training, Youth & Sports	2,346,976	1.1	3,164,502	1.5
20	Crown Law Department	1,026,541		1,151,332	
Total		177,559,796		210,374,638	100.0

Fakamatala Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga ngata he 'aho 30
Sune 2007

**Pepa 3: Ngaue Fakalakalaka ki he Ngaahi
Vahefonua**

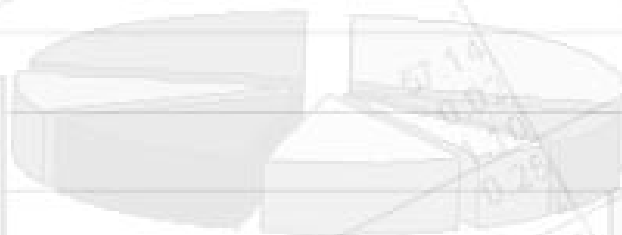

Figure 12: Exchange rates 1999-2001

Kano Tohi

1.0	Ngaahi tokoni fakapa'anga me i he ngaahi fonua me i muli	86
2.0	Vahefonua Niua	88
2.1.	<i>Poloseki 'Uhila sola 'a Niuafu'ou</i>	88
2.2.	<i>'Apiako Fo'ou ma'a e Ako Ma'olunga 'a Niuatoputapu</i>	88
3.0	Vahe fonua 'Eua	90
3.1.	<i>Poloseki fakalelei'i 'a e ma'u'anga vai 'a Eua</i>	90
3.2.	<i>Poloseki hala ki tokanga pea pehe foki ki he takimamata 'i 'Eua</i>	90
3.3.	<i>Vahe fonua Ha'apai – Tokoni Fakalalakaka ki Ha'apai (HDF)</i>	91
4.0	Vahe Fonua Vava'u	92
5.0	Polokalama Fakalalakaka ki he ngaahi tukui kolo ki 'uta	93
5.1.	<i>Polokalama tokoni 'a Nu'usila ki he ngaahi tukui kolo ki 'uta</i>	93
5.2.	<i>Polokalama Tokoni Fakalalakaka 'a 'Aositelelia ki he ngaahi tukui kolo langalanga hake (ACAS) 'a ia ko e konga 'a e Polokalama fakalukufua ko e TCDS</i>	96
5.3.	<i>Polokalama Tokoni 'a Siapani ki he Ngaahi Kulupu Masivesivaange 'i Tonga (GGP)</i>	97
6.0	Fakama'opo'opo	99

Hokohoko Tepile

Table 1:	Ngaahi Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Vahefonua he 2005/06 (TOP\$)	86
Tepile 2:	Ngaahi Komiti Langa Fakalalakalaka – 2005/06	88
Tepile 3:	Ngaahi poloseki na'e fakapa'anga me i he tokoni 'a e Pule'anga Nu'usila 'i he ta'u 2005/06.	89
Tepile 4:	Ko e poloseki ne tali mo fakahoko 'i he Polokalama Tokoni 'a Nu'usila	90
Tepile 5:	Tu'unga 'o e ngaahi Poloseki 'a Ha'apai 'i he Polokalama Tokoni 'a 'Aositelelia 'i he 2005	91
Kalafi 3:	Ngaahi sekitoa na'e tokonia 'i he polokalama tokoni fakalalakalaka ni 'i he ta'u fakapa'anga 04/05	93
Tepile 6:	Ngaahi poloseki langa fakalalakalaka 'eni ki he ngaahi tukui kolo ki 'uta 'a ia na'e tokonia 'e he polokalama 'a e Pule'anga Nu'usila	94
Tepile 7:	TCDS – Polokalama Tokoni 'a 'Aositelelia ki he ngaahi tukui kolo mo e komiuniti langalanga hake	96
Tepile 8:	Polokalama Tokoni 'a Siapani ki he Ngaahi Kulupu Masivesivaange – 2005/06	97
Tepile 9:	Polokalama tokoni 'eni 'oku fakaangaanga ki he ta'u 3 ka hoko mai (\$'000)	100

Lisi 'o e Kalafi

Kalafi1:	Vahevahe 'o e tokoni fakapa'anga me i he ngaahi fonua tokoni me i muli ki he langa fakalalakalaka'i he'otu motu pea mo e tukui kolo iiki 'i Tongatapu	
	i he ta'u fakapa'anga 2005/06– 2005	85
Kalafi2:	Vahevahe 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi vahefonua ki tahi	85
Kalafi3:	Ngaahi sekitoa na'e tokonia 'i he polokalama tokoni fakalalakalaka ni 'i he ta'u.....	91

KO E NGAUE FAKALAKALAKA KI HE NGAARI 'OTU MOTU KI TAHI MO E NGAARI KOLO KI 'UTA

Ko e va'a ki he *Ngaue Fakalalakaka ki he 'Otu Motu ki Tahī mo e Tukui Kolo ki 'Uta* (RRPD) 'oku ne tokangaekina 'a e polokalama palani ngaue fakalalakaka ki he 'otu motu 'i tahi (Tokelau) 'aia 'oku kau mai ki ai 'a Niuatoputapu, Niuafou, Vava'u, Ha'apai, 'Eua, pea mo e ngaahi tukui kolo iiki 'i Tongatapu ni foki.

'I he Palani Fakalalakaka Fakafonua hono 8 (SDP8) na'e fa'ufa'u 'e he Potungae Palani 'a e Pule'anga Tonga; ko e taha 'o e visone vivili 'oku taukave'i 'i he palani, ke lava 'e he tangata Tonga mo e fefine'i fonua 'o Tonga ke a'usia ha mo'ui 'oku to e fakalalakaka ange faka'ekonomika, fakasosiale, fakaesino, faka'atamai, mo tokonia 'a e nofo masivesiva ki ha tu'unga 'e to e lelei ange. Pea ko e visone foki ko 'eni 'a e Palani 8 'oku ne kapui fakalukufua 'e ia 'a e 'otumotu pea pehe foki ki he tukui kolo iiki 'i Tongatapu ni.

Ka ko e founga ngaue 'oku fakamamafa'i 'i he fokotu'utu'u 'a e Palani 8 ko e malava ke a'usia 'a e ngaahi taketi ko 'eni ke takimu'a 'a e Pule'anga Tonga 'i hono fakalelei'i 'a e ngaahi me'angaue fakatahataha 'a e pule'anga mo e ngaahi komiuniti iiki. Ko e ngaahi me'a 'eni 'oku faka'amu ke fakalelei'i; hala ki tokanga, uafu, mala'evakapuna, fale talitali'anga kakai, maketi ki tokanga, maketi ki he ngaahi toutai, maketi ki he ngaahi koloa fakamea'a 'a e kakai fefine mo e kakai tangata, pea mo e ngaahi lingi'anga veve ke to e tokanga'i lelei ange ke fenapasi mo e tukunga 'oku 'i ai 'a hotau 'ataakai pelepelengesi, pea pehe foki mo e ngaahi falemalolo fakapule'anga (hufanga pe he fakatapu) ke tauhi ke ma'a ke tuha mo e hingoa ko e 'Otu Felenite. Ka malava 'eni 'e lava kene faka'ai'ai 'a e kakai 'a'ahi mai ki hotau fonua ni ke nau to e foki mai.

'Oku to e tapou foki 'a e Palani 8 ke fakalelei'i 'a e 'u sevesi ki he ngaahi 'otu motu ki tahi hange ko e fakalelei'i 'a e ma'u'anga 'uhila ke tofuhia 'a e 'api kotoa 'i he ngaahi 'otu motu. Ko e telefoni ke lava 'o ngaue'aki 'i he 'otu motu 'i tahi mo e tukui kolo, pea mo e vai foki ke a'u ki he ngaahi feitu'u langalanga hake 'i Tonga ni fakalukufua. 'Oku to e hilio heni foki he taumu'a 'a e Palani 8 'a e fakalelei'i 'a e 'u sevesi ko 'eni 'i ha totongi 'oku fakapotopoto ke fe'unga mo e ivi fakapa'anga 'o e ngaahi feitu'u langalanga hake ko 'eni.

'I he polokalama talatalanoa pe ko e talanga mo e tukui kolo pea pehe ki he ngaahi 'otu motu ki tahi fekau'aki mo hono fa'u 'o e Palani 8 'a ia na'e 'osi fakahoko, na'e 'ohake lahi ai 'i he ngaahi komiuniti kehekehe 'i tahi pea mo 'uta 'a e fu'u fiema'u vivili mo 'enau kole faka'utumauku ki he Pule'anga ke to e fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngaue 'oku ha atu 'i 'olunga.

Ka malava ke fakalelei'i 'a e ngaahi me'a ni pea 'e lava leva ke a'usia 'e he kainga 'i tahi mo e ngaahi tukui kolo ha fakalalakaka faka'ekonomika. Ka 'oku to e mahu'inga heni ke hakeaki'i 'a e nofo masivesiva ki ha tu'unga 'oku to e fakalalakaka ange 'a ia ko e visone fisifisimu'a 'o e Palani 8 'a e Pule'anga Tonga.

Ko e taha foki 'a e faka'anaua 'a e *Ngaue Fakalalakaka ki he 'Otu Motu ki Tahī mo e Tukui Kolo ki 'Uta* (RRPD) ke nau kau atu, pea mo taafataha ki hono huluhulu pea mo talatalanoa'i 'a e mape fokotu'utu'u ki he ngaahi polokalama tokoni me i muli ke lava ke feau 'a e ngaahi fiema'u vivili 'i he ngaahi feitu'u langalanga hake 'i Tonga ni fakalukufua, ka 'oku to e mahu'inga ange foki heni ke tokangaekina 'a e fakahoko 'o e ngaahi ngaue ke lelei ange.

1.0 Ngaahi tokoni fakapa'anga me i he ngaahi fonua me i muli

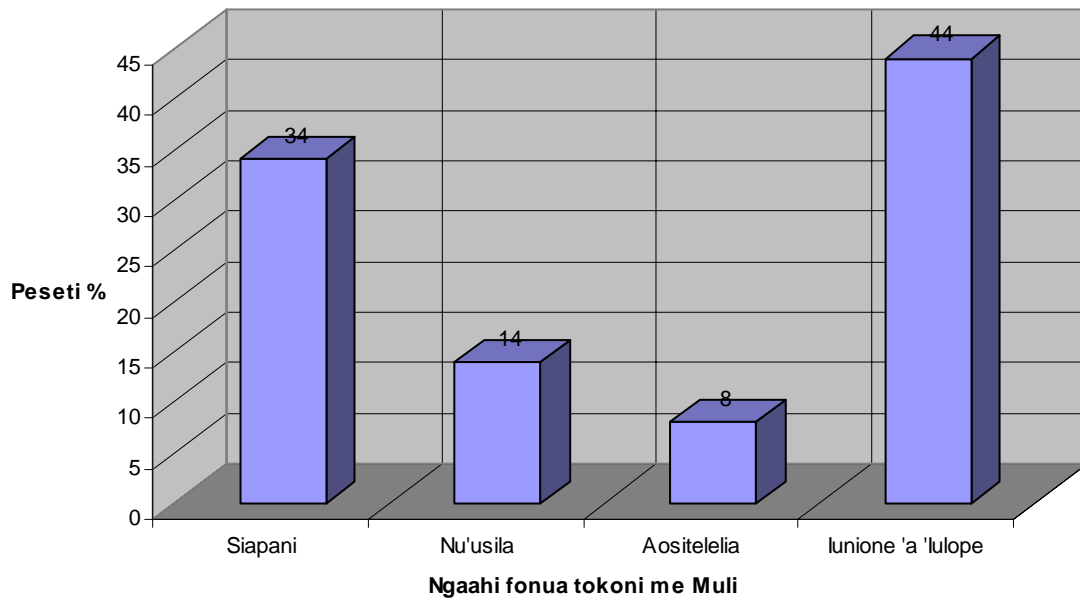
'Oku ke i tu'ulahoko ai pe foki 'a e Pule'anga 'Aositelelia, Nu'usila, Siapani, pea mo e 'Iunioni 'a 'Iulope ki hono tokonia fakapa'anga 'a e langa fakalalakaka ki he ngaahi vahe fonua koia 'i tahi pea mo e ngaahi tukui kolo iiki 'i Tonga ni. Ko hono faka'avalisi 'a e tokoni 'a e ngaahi fonua ni ki he polokalama langa fakalalakaka ki tahi mo e tukui kolo 'oku fakafuofua ki he \$10.3 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2005/06. 'Oku 'i loto heni 'a e pa'anga fakafuofua ki he \$1.06 miliona me i he polokalama tokoni 'a Siapani 'a ia na'e tali 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi ka na'e toki fakahoko hono ngaue'aki 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni. Ko hono fakaikiiki 'o e vahevahe 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga ni 'oku ha atu 'i he Tepile 1, Kalafi 1, pea pehe foki ki he Kalafi hono 2.

Table 1: Ngaahi Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Vahefonua he 2005/06 (TOP\$)

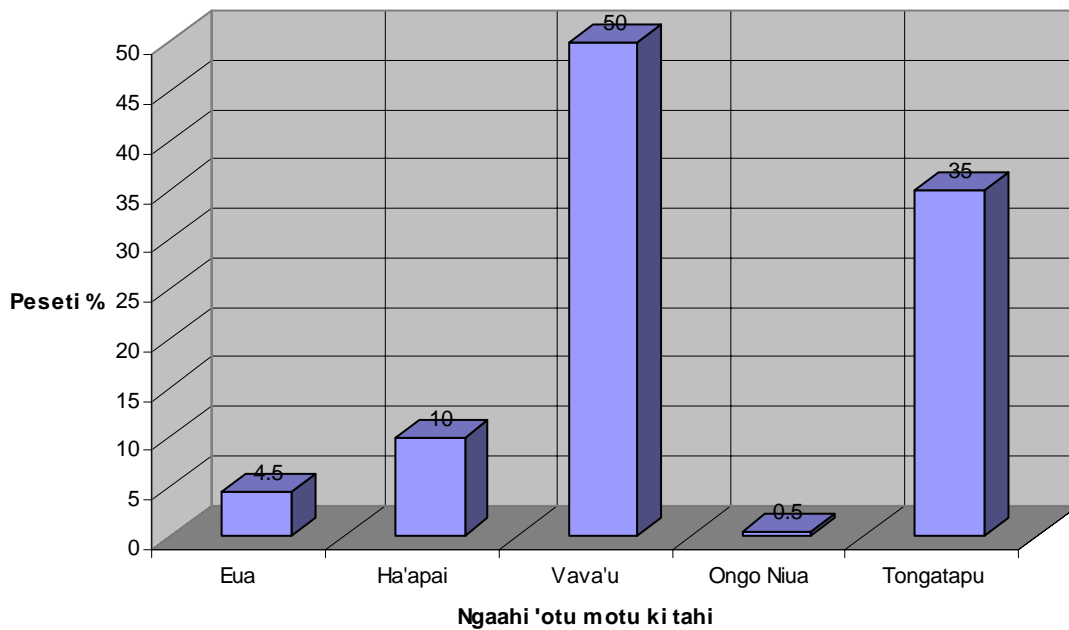
Ngaahi Fonua Fakapa'anga tokoni fakalalakaka	'Eua	Niuafu'ou & Niuatoputapu				Tongatapu	Total Aid	Faka- fehoanaki faka peseti 'o e tokoni
		Ha'apai	Vava'u	u				
Siapani	149,800	698,560	530,003		2,079,488	3,457,851	34	
Nu'usila	304,313		80,686	59,221	1,059,706	1,503,926	14	
'Aositelelia		331,038			454,594	785,632	8	
'Iunioni 'a 'Iulople (EU)			4,575,799			4,575,799	44	
Fakakatoa	454,113	1,029,598	5,186,488	59,221	3,593,788	10,323,208	100	
Vahevahe faka- peseti	4.5	10	50	.5	35	100		

Fakalukufua: \$10,323,208 – fakakatoa 'o e ngaahi poloseki ne ngaue kiai 'a e va'ani 'i he ta'u fakapa'anga 2005/06

Kalafi 1: Vahevahe 'o e tokoni fakapa'anga me i he ngaahi fonua tokoni me i muli ki he langa fakalakalaka 'i he 'otu motu pea mo e tukui kolo iiki 'i Tongatapu 'i he ta'u fakapa'anga 2005/06

Kalafi 2: Vahevahe 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi vahefonua ki tahi

Fakatokanga'i ange 'i he Tepile 2 'oku 'oatu ai 'a hono fakakiiki 'o e ngaahi vahefonua ki tahi pea mo hono fonua tokoni me i muli

Tepile 2: Ngaahi Komiti Langa Fakalalakalaka – 2005/06

Ngaahi vahe fonua ki tahi	Ngaahi fonua tokoni me i muli	Ngaue Fakasekelitali	Sea 'o e Komiti Langa Fakalalakalaka takitaha
'Eua	Nu'usila	Potungaue Palani	Tokoni Palemia
Ha'apai	'Aositelelia	Potungaue Palani	Tokoni Palemia
Vava'u	'Iunioni 'a 'Iulope	Potungaue ki Muli	Minista ki Muli
Niuas	Nu'usila	Potungaue Palani	Tokoni Palemia
Tongatapu pea mo e ngaahi tukui kolo ki 'uta pe iiki ange	Nu'usila 'Aositelelia 'Iunioni 'a 'Iulope Siapani (GGP)	Potungaue Palani	Talekita 'o e Palani

2.0 Vahefonua Niua

Na'e fakahoko foki 'e he Pule'anga Nu'usila 'a e tokoni 'oku fe'unga mo e NZ\$ 59,221.36 ki he ongo Niua fakatou'osi he ta'u fakapa'anga 2005/06.

2.1. Poloseki 'Uhila sola 'a Niuafou'ou

Ko e poloseki 'uhila sola 'a Niuafou'ou 'oku fakafuofua 'a hono fakamole ki he NZ \$39,947.25. Kuo 'osi fakakakato foki 'a hono fili 'a e kautaha koia tene fokotu'u 'o e ngaue ni 'i Niuafou'ou 'aia ko e kautaha, Pacific Energie – Total Energie. Pea kou 'osi fai foki mo hono fakamo'oni aleapau 'o e ngaue ni 'i he 'aho 15 'o Novema 2005. Na'e fakahoko foki 'a hono fakafolau atu 'a e koloa ngaue ki Niua 'i Ma'asi 2006. 'Oku lolotonga faka'oso'osi foki 'a e fokotu'u 'uhila ni 'i he vahe fonua ni. Pea 'oku fakataumu'a ke fakakato 'a e ngaue ni 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga 05/06.

'Oku tanaki atu ki he poloseki ni 'a e tokoni'i 'e Nu'usila 'aki 'a hono langa ha 'ofisi fo'ou ke tokoni ki he poloseki ni 'a ia na'e fakafuofua ki he \$52,499. Ko e 'ofisi foki ko 'eni 'oku tokangaekina 'e he Potungaue Savea pea kuo fakakakato 'a e ngaue ki he 'ofisi ni, 'a ia na'e 'osi 'i Tisema 2005. Na'e to e fakalelei'i pe 'a e ngaahi ngaue makehe ki he 'ofisi ni he kamata 'anga 'o e ta'u ni. Ka ko hono fakalukufua kuo lava lelei hono langa 'a e fale ni.

2.2. 'Apiako Fo'ou ma'a e Ako Ma'olunga 'a Niuatoputapu

Ko e poloseki foki ko 'eni 'oku fakafuofua 'a hono fakamole ki he NZ\$19,273.91. Na'e fakahoko foki 'a e 'a'ahi faka'osi ki he poloseki ni 'i Sanuali 2005 'i hono siofi 'o e konga 'uluaki 'o e ngaue ni. 'I he faka'avalisi 'o e ngaue ki he konga 'uluaki 'oku fakafuofua ki he T\$300,000. Ka 'i he fakahoko 'a hono 'a'ahi 'o e konga 'uluaki 'o e ngaue ni, na'e 'ikai ke fu'u fakafiemalie 'a e fakahoko ngaue ni, 'aia ko e kautaha Meritech. Na'e kaniseli foki 'e he NZAID 'a e kautaha ni.

Na'e fili foki 'e he NZAID 'a e kautaha fo'ou ko e Kramer Enginner ke nau fakakakato 'a e ngaue ki he poloseki ni. Ka 'i he 'osi 'o e 'a'ahi na'e fokotu'u mai ai 'e he kautaha fo'ou ni 'e fe'unga mo e T\$3,033,845 ki hono fakalelei'i 'o e konga 'uluaki mo hono fakakakato fakalukufua 'o e poloseki 'apiako ma'olunga 'o Niuatoputapu. Ko e konga ua 'o e ngaue ni 'oku toe ke fakakakato 'a e holo fakaako, fale ako, 'aa'i 'o e 'apiako, mala'e va'inga, pea mo e ngaahi fakamole ki he fetuku 'o e koloa ki he feitu'u ngaue'anga.

Kuo 'osi tufa foki 'e he Kramer Engineering 'a hono fakama'opo'opo 'o e lahi fakapa'anga 'o e ngaue ni ki he NZAID, Potungaue Palani, Potungaue Ako, pea pehe foki ki he Komiti Fakalalaka 'o Niua. 'Oku lolotonga alea'i 'e he NZAID pea mo e Potungaue Ako ha founa ke to e fakasi'isi'i ai 'a e fakamole ki he ngaue ni. Na'e to e hanga ai foki 'e he NZAID 'o to e fakakau mai 'a e Potungaue Ngaue ki hono siofi 'o e ngaue ni. 'Oku to e 'i ai foki mo e komiti poloseki si'i tenau taafataha ki hono muimui'i mo tokoni'i hono fakahoko 'o e ngaue ke to e vaveange.

Na'e to e tali foki 'e he Komit Fakalalaka 'a e Ongo Niua ha poloseki 'e tolu (3) ke fakahu ki he pule'anga Nu'usila pea na'e tali 'e he pule'anga Nu'usila ke nau faka pa'anga. Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi poloseki ko 'eni 'oku ha atu ia 'i he Tepile 3.

Tepile 3: Ngaahi poloseki na'e fakapa'anga me i he tokoni 'a e Pule'anga Nu'usila 'i he ta'u 2005/06.

	Ngaahi Poloseki	Feitu'u	Mahu'inga faka-pa'anga na'e tali (TOP)	'Inasi 'oku fiema'u ke tokoni ai 'a e kulupu ki he poloseki (TOP)	Ngaahi me'a ne lava ke fakahoko	Tukunga 'oku 'i ai 'a e poloseki
1.	Ofisi fo'ou ki he poloseki 'uhila	NF	52,499	Tokoni ki he Ngaue fakahoko	Kuo lava lelei 'a hono langa 'o e 'ofisi ni	Kakato fakalukufua 'a hono langa
2.	Misini 'Uhila (generator) ki he falemahaki Likumonu	NTT	14,684	Tokoni ki he Ngaue fakahoko	Misini 'Uhila fo'ou, 13kva	Kuo 'osi hono fokotu'u
3	Senoleita Kava, ki he kulupu to kava 'a Niuafou'ou	NF	8,269	Tokoni ki he Ngaue fakahoko	Misini 'Uhila fo'ou, 4kva	Kuo 'osi hono fokotu'u
4	Misini 'Uhila ki ha Kava, ki he kulupu to kava 'a Niuatoputapu	NTT	8,269	Tokoni ki he Ngaue fakahoko	Misini 'Uhila fo'ou, 4kva	Kuo 'osi hono fokotu'u
	Fakakatoa (TOP)		83,721			

'Oku 'osi 'i ai foki 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Komiti Fakalalaka 'a e Onga Niua fekau'aki mo e ngaahi poloseki ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngaue 'aia 'oku taukave'i 'i he Palani 8 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi poloseki foki ko 'eni 'e fakakakato pea fakahu atu ki he ngaahi tokoni me i muli pe 'e lava ke nau tokoni mai ki hono fokotu'utu'u 'o e ngaue ni. Ko e ngaahi poloseki foki ko 'eni ko e; Palani Fakalalaka 'o e ongo Niua, fakalelei'i 'a e ongo uafu, fakalelei'i 'a e ngaahi hala mo e ma'u'anga vai, pea mo e fana'i fakalahi 'o e hu'anga vaka ki Tafahi.

3.0 Vahe fonua 'Eua

'Oku ke i tu'ulahoko ai pe 'a e pule'anga Nu'usila ki hono tokonia e langa fakalalakaka ki 'o e funga fonua ko 'Eua. 'Oku faka fuofua ki he tokoni 'a e Pule'anga Nu'usila ki 'Eua ki he NZ \$304,313.49 'a ia 'oku tatau ki he mahu'inga Tonga ko e \$381,392.

3.1. Poloseki fakalelei'i 'a e ma'u'anga vai 'a Eua

Ko e fakamole lolotonga ki he poloseki ni 'oku fakafuofua ki he pa'anga Nu'asila \$204,313.49 (TOP \$256,063 at .7979). Ka kono fakamole fakalukufua ki hono faka kakato 'o e ngaue ni 'oku fakafuofua ki he pa'anga Nu'usila \$3 miliona. Ko e palani ngaue 'oku fakafuofua ki he mahina 'e 12 – 18 hono fakahoko 'o e ngaue ni. Ko e taha 'o e ngaue fisifisimu'a na'e fakahoko 'e he Komiti Fakalalakaka 'o 'Eua 'i he ta'u fakapa'anga 2005/06 ko hono fakakakato 'o e fiema'u ke fa'u 'a e Palani Fakahoko Ngaue 'o e poloseki ni. Ko e palani fakahoko ngaue foki ko 'eni na'e fakahu atu ia ki he Kapineti 'a e Pule'anga Tonga, pea na'e tali 'i Sanuali 2006.

'Oku to e mahu'inga foki 'eni ke fakamahino 'a e felotoi 'a e Pule'anga Tonga mo e Pule'anga Nu'usila ke fakalele 'e he Poate Vai 'a Tonga 'i he 'uluaki ta'u 'e 4 'a e ma'u'anga vai 'o 'Eua ni. 'Oku 'i ai foki 'a e Komiti Vai Fakafonua 'a 'Eua, 'a ia te nau siofi 'a hono fakalele ngaue ko ia 'e he Poate Vai 'o Tonga 'a e founa ngaue ni. Pea ka 'ikai ke fakafiemalie te nau malava pe ke fulihi 'a e founa fakalele he 'osi 'a e ta'u 'e 4. Pea 'e malava pe kenau fakalele 'e he Komiti Vai Fakafonua 'o 'Eua 'a 'enau vai.

'Oku to e tanaki mai pe ki he nga'unu 'a e poloseki ko 'eni ki mu'a, 'a ia kuo 'osi fili 'a e tokotaha koia ke ne tokanga ki hono fakalele 'o e poloseki ni fakalukufua 'o a'u ki he 'ene 'osi lelei.

3.2. Poloseki hala ki tokanga pea pehe foki ki he takimamata 'i 'Eua

Ko e poloseki ngaahi hala ni foki 'oku fakataumu'a ke 'osi ki Me 'o e ta'u 2006. Kuo loto lelei foki 'a e Pule'anga Nu'usila ke nau fakakakato 'a hono valita 'o e kilomita 'e 10. Ka 'i he 'uluaki palani ngaue, na'e palani ke tanu maka pe 'a e hala ni, ka kuo liliu 'a e tokoni 'a Nu'usila ke vailta ai pe ko e'uhi ke tokoni'i 'a e kakai 'o 'Eua. Na'e to e foaki mai foki he polokalama tokoni 'a Nu'usila he kamata'anga 'o e ta'u ni 'a e \$302,008 ki hono faka'osi 'o e ngaue ni. Ko e pa'anga ko 'eni na'e 'ave ia ki he Potungau Ngaue kene fakakakato 'a e poloseki ni. Ka ko e lahi fakalukufua 'a e pa'anga ngaue ki he poloseki ni 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni 'oku fakafuofua ia ki he \$125,329

Tepile 4: Ko e poloseki ne tali mo fakahoko 'i he Polokalama Tokoni 'a Nu'usila

	Ngaahi Poloseki	Feitu'u	Mahu'inga faka-pa'anga na'e tali (TOP)	'Inasi 'oku fiema'u ke tokoni ai 'a e kulupu ni ki he poloseki (TOP)	Ngaahi me'a ne lava ke fakahoko	Tukunga 'oku 'i ai 'a e poloseki ni
1.		Ha'atu'a, 'Eua	313,375	Tokoni pe ki hono fakahoko 'a e ngaue ni	Ko hono tanu fakalelei'i mo valitaa'i 'o e hala Telefoni (3kms), hala Lakufa'anga (5kms), pea mo e hala Ha'aluma (2kms)	Lototonga fakahoko
	Fakakatoa		313,375			

‘Oku to e mahu’inga foki ke fakamahino ange ko e Palani fakalalakaka ki ‘Eua kuo ‘osi kamata ‘a hono talanoa’i pea pehe foki ki hono fakatotolo’i mo fa’ufa’u ki he langa hake ‘a e fakalalakaka he funga fonua ni. ‘Oku fai foki ‘a e ngaue fakataha pe a mo e UN – ESCAP ‘i hono fa’u ‘o e palani. ‘E kamata ‘a e sevei, talatalanoa, pe a mo e fekumi ni ‘i Me 2006.

Na’e to e hanga foki ‘e he Komiti Fakalalakaka ‘o ‘Eua ‘o fakahu atu ‘a e fokotu’utu’u ngaue ki hono fakalelei’i ‘o e mala’evakapuna Kaufana ki he polokalama tokoni ‘a Nu’usila, ‘a ia ‘oku ke i lolotonga fakaongoongo ki hano tali mai.

3.3. Vahe fonua Ha’apai – Tokoni Fakalalakaka ki Ha’apai (HDF)

‘Oku ke i tu’ulahoko ai pe foki ‘a e takimu’a ‘a e Pule’anga ‘Aositelelia ‘i hono fakapa’anga ‘a e ngaahi polokalama fakalalakaka ‘i Ha’apai. Na’e fe’unga mo e me’a’ofa tokoni ‘a e pule’anga ni mo e pa’anga Tonga \$377,826. Na’e kau ‘a e ta’u ko ‘eni ‘i ha ta’u femo’uekina lahi ‘i hono fakahoko ‘o e ngaahi poloseki ‘a Ha’apai ke potupotu tatau mo e ngaahi fiema’u ‘a ‘Aositelelia ‘i he’enua polokalama tokoni ki he ngaahi komiuniti (TCDS). Na’e to e fai foki ‘a hono to e sivilivi’i ‘e he Potungaue ‘a e Palani mo e polokalama tokoni ‘a ‘Aositelelia ‘a e ngaahi lao fakataumu’a ‘a e tokoni ni. ‘Aia na’e lava ke fakakakato ‘a e ngaue ni he ta’u fakapa’anga ko ‘eni. Ko e fakaikiiki ‘o e ngaahi poloseki ko ‘eni ‘oku ‘oatu ‘i he Tepile 5 ‘i lalo.

Tepile 5: Tu’unga ‘o e ngaahi Poloseki ‘a Ha’apai ‘i he Polokalama Tokoni ‘a ‘Aositelelia ‘i he 2005

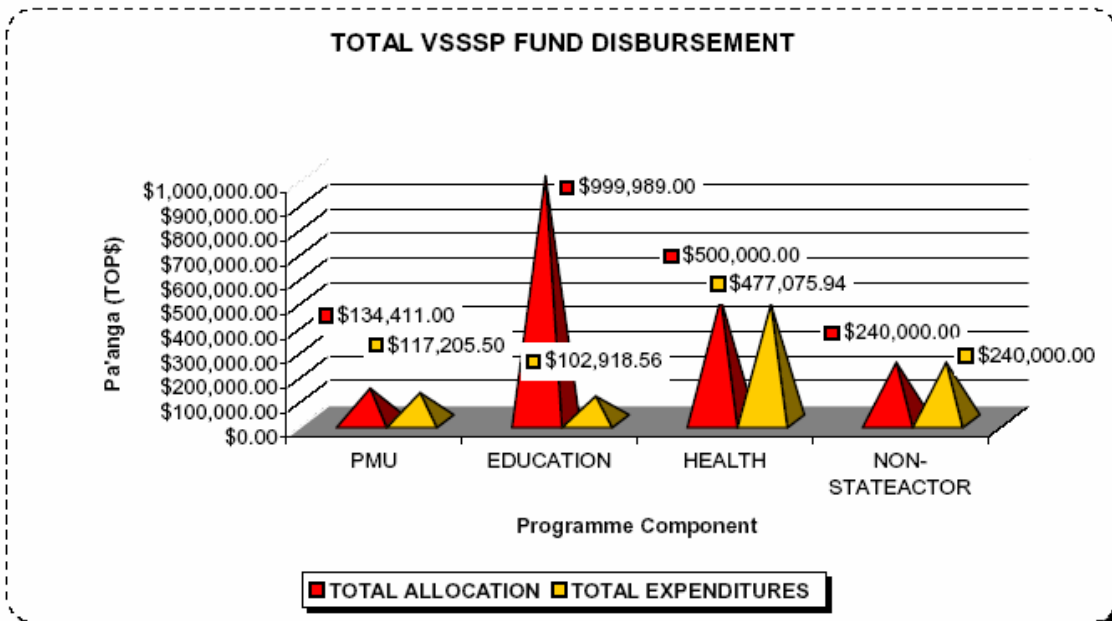
	Ngaahi Poloseki	Feitu’u	Mahu’inga faka-pa’anga na’e tali (TOP)	‘Inasi ‘oku fiema’u ke tokoni ai ‘a e kulupu ni ki he Poloseki ni (TOP)	Ngaahi ngaue ne lave ke fakahoko	Tukunga ‘oku ‘i ai ‘a e poloseki ni
	<i>Mo’ui</i>					
1.	Kulupu fakalalakaka ‘a e kakai fefine ‘o ‘Eua, Langa sima vai	Nomuka	26,137.80	2,904.20	13 x 2,200 kalani pea mo e fakatali ‘e 3	Te’eki ke kamata
2.	Fieinua WID Group WCT, Langa sima	Hihifo	30,159	3,351	15 x 2,200 kalani, pea mo e fakatali ‘e 3	Lava lelei ‘a hono langa
3.	Kulupu Mala’evakapuna, Langa sima	Koulo	8,042.40	893.60	4 x 2,200 kalani, pea mo e fakatali ‘e 3.	Lava lelei ‘a hono langa
4.	Melino mo e ‘Ofa, Langa Sima	Hihifo	10,053	1,117	5 x 2,200 kalani, pea mo e fakatali ‘e 3	Lava lelei ‘a hono langa
5.	Kulupu Fangalahi, Langa Sima	Pangai	6,031.80	670.20	3 x 2,200 kalani, pea mo e fakatali ‘e 3	Lava lelei ‘a hono langa
6.	Kulupu ‘a Mo’unga’one	Mo’unga’one	8,562.60	951.40	Fakalelei ‘a e falemalomalo faka kolo	Lava lelei ‘a hono langa
7.	Poate talitali ‘o e falemahaki Niu’ui	Hihifo	50,000	5,000	Kuata nofo’anga ‘o e Falemahaki	Te’eki ke kamata

					'o Niu'ui	
8.	'Uiha/Felemea komiuniti	'Uiha	54,000	6,000	Fakalele'i 'o e falenofo 'anga mo e fale kiliniki	Te'eki ke kamata
9.	Mo'unga'one Komiuniti	Mo'unga'one	59,947.20	6,660.80	Langa 'o e falemalolo 'e 23	Lava lelei 'a hono langa
AKO						
10.	Pilolevu & Taufua'ahau College	Pangai	63,000	7,000	Ko hono to e fakalelei'i 'a e fale 'ekonomika 'a e 'apiako pea pehe foki ki hono to e fakakakato 'a e naunau 'a e loki ako ni.	Lolotonga fakahoko
TOKONI KI HE PA'ANGAHU MAI						
11.	Houmatala Credit Union	Faleloa	13,266	1,474	To hiapo 'eka 'e 22	Lolotonga fakahoko
12.	Houmatofua Credit Union	Tongoleleka	5,760	640	To pinati 'eka 1	Lolotonga fakahoko
13.	FWC Youth	Pangai	4,500	500	To vesitapolo	Lolotonga fakahoko
14.	Komiti Vahe Foa	Foa	5,592	608	To hiapo	Lolotonga fakahoko
15.	Lolopua Cooperative Society	Fotua	12,324.69	1,369.41	Fakatau vaka fute 'e 23	Te'eki ke fakahoko
16.	Toa Ko Fineumiuminoa Credit Union	Tongoleleka	20,449.53	2,272.17	Fakatau vaka fute 23 pea mo e misini vaka fakapipiki, malohi 40hp	Kuo 'osi lava lelei 'a hono fakahoko
Pa'anga fakakatoa			377,826.02	41,411.78		

4.0 Vahe Fonua Vava'u

'Oku tu'ulahoko ai pe foki 'a e tokoni 'a e 'Iunioni 'a 'Iulope ki he langa fakalalakaka 'a e vahe fonua ni. 'Oku fakafuofua foki 'a e me'a'ofa tokoni ni ki he T\$4.6 milliona, 'a ia na'e lekooti ia 'i ta'u faka pa'anga 2005/06. Ko e fakaikiiki 'o e fakamole ni 'a ia ko e ngaahi kuata nofo'anga 'a e kau ngaue 'i falemahaki 'e 9 (>\$910,000), fakalelei'i 'o e 'apiako lautohi pule'anga (>707,000), 'ofisi fakafalemahaki, lokifo pea mo e misini kini mo e kosi (>\$300,000), fakalelei'i 'a e falemahaki Ngu (>\$50,000), sevesi fakatekinikale (>\$86,000), vaka 'a e Potungau'e Ako (>\$50,000), NSA fakamole (>297,000) pea mo hono fakalelei ko ia 'a e polokalami ni, mo e ngaahi fakamole ki he (>\$75,800). 'I he kalafi hono 3 'oku ha atu ai 'a e ngaahi fakamole 'a e fonua ni ki he ngaahi langa fakalalakaka 'o e 'u sekitoa kehekehe 'i Vava'u.

Kalafi 3: Ngaahi sekitoa na'e tokonia he polokalama tokoni fakalalakaka 'i he ta'u fakapa'anga 04/05

Source: VSSSP, PE1

5.0 Polokalama Fakalalakaka ki he ngaahi tukui kolo ki 'uta

Ko e taha foki 'a e tefito'i fatongia 'a e va'a ni ko hono fa'u, tokanga'i, muimui'i, fakahoko, palani mo vakai'i 'a e ngaahi ngaue fakalalakaka mo e palani fokotu'utu'u ngaue ki he ngaahi tukui kolo. 'Oku to e tanaki atu foki 'a e ngaue fakasekelitali ki he ngaahi Komiti Langa fakalalakaka ki 'Uta. Ko e Ngaahi Komuniti ki 'Uta 'oku kau kiai 'a e tukui kolo kotoa me i he ngaahi vahefonua mo Tongatapu ni foki.

Na'e fakapa'anga 'a e ngaahi poloseki ki he ngaahi tukui kolo ki 'uta me i he Pule'anga Nu'usila, Pule'anga 'Aositelelia, Pule'anga Siapani, pea mo e 'Iunioni 'a 'Iulope foki. Ko e ngaahi fonua 'eni 'oku nau ke i pukepuke mai 'a hono fakapa'anga 'a e polokalama langa fakalalakaka 'i he tukui kolo ki 'uta.

5.1. Polokalama tokoni 'a Nu'usila ki he ngaahi tukui kolo ki 'uta

Ko e polokalama tokoni foki 'a e Pule'anga Nu'usila ki he ngaahi tukui kolo ki 'uta 'oku fakataumu'a ia 'i he tafa'aki tene langa hake 'a e nofo fakakomuniti, pea pehe foki ki he ngaahi ngaue 'oku mahu'inga ai 'a e ngaahi kolo langalanga hake, pea ke hoko 'eni ko ha ngaahi ngaue he ngaahi komuniti iiki ke tokoni ki he ngaue langalanga hake 'i he tukui kolo. 'Oku to e mahu'inga foki ke fakatokanga'i ange ko e polokalama tokoni ko 'eni 'oku 'i ai 'a e 'inasi fakapa'anga 'a e ngaahi kulupu ke nau tokoni ki he fokotu'u ngaue poloseki.

Ko e Tepile 6 'oku ha ai 'a e fakaikiiki ki he tokoni 'a e Pule'anga Nu'usila ki he tukui kolo ki 'uta ki he ta'u fakapa'anga 2005/06. 'I he ta'u 2006 na'e fe'unga 'enau tokoni mo e T\$537,513.51,

fakafuofua ki he peseti 'e 76 'o e tokoni 'oku fua ia 'e he polokalama tokoni pea ko e peseti 'e 24% 'oku fua leva 'e he kulupu 'oku nau ma'u 'a e tokoni pe poloseki.

Tepile 6: Ngaahi poloseki langa fakalakalaka 'eni ki he ngaahi tukui kolo ki 'uta 'a ia na'e tokonia 'e he polokalama 'a e Pule'anga Nu'usila

Ngaahi Poloseki	Mahu'inga na'e tali ki he tokoni (TOP \$)	Mahu'inga tokoni 'a e ngaahi kulupu (TOP \$)	Feitu'u	Ngaahi ngaue ne lava ke fakahoko	Tukunga 'oku 'i ai 'a e poloseki ni
1. Matahau Village Water Upgrade	20,000	5,000	Matahau Tongatapu	Misini vai, pamu, tangike	kakato
2. Esia Village Hall	23,705	5926.38	Esia, Eua	Holo Fakakolo ki 'Esia	Kei langa ('osi kongka 1 moe 2 05/06)
3. Langafonua – Heilala Mahanga WID group	11,256	2881.50	Vaini, Tongatapu	Ngoue'anga	Kei langa
4. Anglican Church	15,000	3750.00	Railway Road, Nuku'alofa	Fakalelei'i e senita ako'anga	Kei langa
6. Mata'aho Village	9,922	2480.00	Mata'aho, Eua	Fakalelei'i fale fakakolo 'o Mata'aho	kakato (final tranche covered FY05/06)
7. Paea Poto WID group of Angaha	20,000	5000.00	Angaha, Eua	Fakalelei Falefakakolo 'o Angaha	kakato (Second and Final tranche covered FY05/06)
8. Halataufateau Women's Group	15,000	3750.00	Ha'ateiho, Tongatapu	Tanu 'api 'i Ha'ateho	kakato (Final tranche covered FY05/06)
9. Langafonua 'a Fafine Tonga – Tonga Women and her Heritage	15,560	3890.00	All villages in Tongatapu	Fakataha 'e 33 'I Tt ki he 'ulungaanga fakafonua	Kei langa
10. Funga'onetake WID group	4817.51	1204.38	Navutoka, Tongatapu	Sea sima mo e lingi'anga veve he matatahi	Kei langa
11. Takuilau College	T\$17,648	9979	Lapaha, Tongatapu	Loki komipiuta ki he kolisi upgrade	Kei langa
12. Veitongo road management committee	T\$20,000	5000	Veitongo, Tongatapu	Tanu Hala	Kei langa
13. Tonga National Youth Congress	T\$25,000	6250	Tongatapu	Falealea To'utupu	Kakato

Ngaahi Poloseki	Mahu'inga na'e tali ki he tokoni (TOP \$)	Mahu'inga tokoni 'a e ngaahi kulupu (TOP \$)	Feitu'u	Ngaahi ngaue ne lava ke fakahoko	Tukunga 'oku 'i ai 'a e poloseki ni
14. Matahua Primary School	T\$19,859	4964.75	Matahau, Tongatapu	'Aa'i Ako Lautohisi'i	Kei langa
15. Longoteme Village	T\$19,997	4999.25	Longoteme, Tongatapu	Ma'u'anga Vai	Kei langa
16. Women in Law(WILA)	T\$20,000	5000	Tongatapu	Fokotu'u Senita Lao	Kei langa
17. Makapaeo Community Group	T\$20,000	5000	Houma, Tongatapu	Tanu Hala	Kei langa
18. Tonga Community Developmen Trust	47,000	11,750	Tongatapu	Fakalelei Kelekele	Kei langa
18. Utungake Community Project	20,000	5000	Utungake, Vava'u	Ma'u'anga Vai	Kei langa
19. Ironman Ministry	20,000	5000	Pangaimotu, Vava'u	Ngoue'anga	Kei langa
20. Vava'u Handicraft Association	5336.50	1334.13	Neiafu, Vava'u	Fakataha	Kei langa
21. Lomalinita Group	14,000	3500	Vaini, Tongatapu	Tanu Hala	Kei langa
22. Veilomani WID group	9375	2343	Fasi, Tongatapu	Fale ki he koka'anga	Kei langa
22. Pangai Youth Group	12,000	3000	Pangai, Eua	Holo Fakakolo	Kei langa
23. Matangalilo 'o Alaki	12,000	3000	Alakifonua, Tongatapu	Fale Ngaue Fakamea'a	Kei langa
24. Lusia ki Taulanga	20,000	5000	Pangai, Eua	Maketi fakakolo	Fakatatali ki he kole
25. Comcare	80,000	20,000	Popua, Tongatapu	Tanu Hala	Fakatatali ki he kole
26. Fatai Village	8337.50	2084.38	Fatai, Tongatapu	Ma'u'anga Vai	Fakatatali ki he kole
27. Fetokoniaki 'a Fafine Afitu	11,700	2925	Holopeka, Ha'apai	Ngoue Hiapo	Fakatatali ki he kole
TOTAL	537,513	140,012			

^{FNI:} Fakatokanga'i ange ko e ngaahi kulupu kotoa pe te nau tokoni peseti 'e 25% fakasili ni pe ko e tokoni faka ngaue pe foki

5.2. Polokalama Tokoni Fakalalaka 'a 'Aositelelia ki he ngaahi tukui kolo langalanga hake (ACAS) 'a ia ko e kongia 'a e Polokalama fakalukufua ko e TCDS

'Oku ha atu foki 'i he Tepile 7 'a e ngaahi lisi na'e tali 'i he polokalama fakalalaka ki 'uta 'a ia na'e fakapa'anga 'e he Pule'anga 'a 'Aositelelia 'i he 2005. 'Oku fe'unga foki 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'Aositelelia ki he T\$758,180.20, 'a ia ko e peseti ia 'e 90 na'a nau fua ki he fakahoko ngaue. Pea ko e ngaahi kulupu pe komiuniti na'a nau fua 'enautolu 'a e peseti 'e 10% ki he fakahoko ngaue.

Tepile 7: TCDS – Polokalama Tokoni 'a 'Aositelelia ki he ngaahi tukui kolo mo e komiuniti langalanga hake

	Ngaahi Poloseki	Feitu'u	Mahu'inga na'e tali (TOP \$)	Mahu'inga fakapa'anga 'oku tokoni ai 'a kulupu (TOP)	Ngaahi Ngaue ne lava ke fakahoko	Tukunga 'oku 'i ai 'a e Ngaue ni/Poloseki ni
	HEALTH					
1.	Makapaeo Village Water Supply (VWS)	Makapaeo	43,000	Me'a'ofa	Tu'u'anga Tangike Vai, tangike vai, pamu, paita mita 17, 'uhila.	kakato
2.	Kulupu Fangufangu Siliva Water Cement Tanks (WCT)	Te'ekiu	40,500	4,500	sima kalani 2,200 'e 25, fakatali 'e 2	kakato
3.	Kulupu Fakalalaka 'a Fafine WCT	Matangiake	48,600	5,400	sima kalani 2,200 'e 230, fakatali 'e 2	kakato
4.	Kulupu Fakalalaka Kotongo WCT	Kolonga	38,880	4,320	sima kalani 2,200 'e 24, fakatali 'e 2	kakato
5.	Kulupu Ta'e'iloa WCT	'Alakifonua	16,200	1,800	sima kalani 2,200 'e 10, fakatali 'e 2	kakato
6.	Kulupu Fie'aonga WCT	Pili	11,340	1,260	sima kalani 2,200 'e 7, fakatali 'e 2	kakato
7.	Kulupu Fietokoni WCT	Ma'ufanga	43,740	4,860	sima kalani 2,200 'e 27, fakatali 'e 2	kakato
8.	Kulupu Fakalaka 'a Fafine WCT	Havelu Lulunga	21,060	2,340	sima kalani 2,200 'e 13, fakatali 'e 2	kakato
9.	Ha'akame Community Committee WCT	Ha'akame	13,230	1,170	sima kalani 2,200 'e 8, fakatali 'e 2	kakato
	INCOME GENERATION					

10.	Niutu'utolu Community Dev. Group	Kanokupolu	7,735	859.50	Hiapo 'eka 'e 15	kakato
11.	'Oturangi Credit Union	Lapaha	24,876.20	2,763	Meleni 'eka 'e 5, pinati, pateta & temata	kakato
12.	Makamaka 'Aleva Multipurpose Cooperative Society	Hoi	17,370	1,930	'eka 2½ pateta, 'eka 2 tamta, 'eka 3½ polo & 'eka 7 pinati	kakato
13.	Vili'anga Okooko Cooperative Society	'Ahau	29,430	3,270	'a puaka 'e 6 "60x35"	kakato
LANDFILL						
14.	Community Comcare Patangata	Va'epopua	387,639	43,071	Tanu 'api 'e 49 'i Popua	Ta'ofi Ngaue
TOTAL			758,180.20	76,162.50		

5.3. Polokalama Tokoni 'a Siapani ki he Ngaahi Kulupu Masivesivaange 'i Tonga (GGP)

Ko e taha eni 'a e polokalama tokoni 'a Siapani ki he ngaahi kulupu tau'ataina me i he Pule'anga Tonga (NGOs) 'a ia 'oku fakatefito ki he ngaahi kulupu 'oku fu'u vivili 'aupito 'enau fiema'u pea fakataumu'a foki ki he kakai masivesiva ange, pe tu'utamaki ange foki. Fakatokanga'i ange na'e fe'unga 'a e tokoni 'a Pule'anga Siapani mo e pa'anga Tonga \$2,131,095. Ko e tepile 8 'oku ne fakaha atu 'a e ngaahi poloseki na'e fakahoko 'i he kongu 2 'i he 2004/2005 pea mo e kongu 1 mo e 2 'o e ta'u fakapa'nga 2005/06.

Tepile 8: Polokalama Tokoni 'a Siapani ki he Ngaahi Kulupu Masivesivaange – 2005/06

	Ngaahi Poloseki	Feitu'u	Mahu'inga na'e tali 'ai 'a e tokoni (TOP \$)	Ngaahi Ngaue ne lava ke fakahoko	Tukunga 'oku 'i ai 'a e ngaue
	2004/05 – Phase 2				
1.	Niu'ui Hospital	Pangai, Ha'apai	58,576	i. Me'angaue fakafaito'o	Lava e ngaue
2.	GPS Fakakai	Fakakai, Ha'apai	132,300	i. Ngaahi loki ako ii. Falemalolo 'e 4 iii. Tangike vai 'e 2 taki kalani 'e 2200 iv. Palakipoe 'e 20	Lava e ngaue
3.	GPS Ha'ano	Ha'ano, Ha'apai	79,100	Naunau langa fale ki he lokiako 'e 3	Lava e ngaue
4.	Faleloa Water Supply	Faleloa, Ha'apai	65,450		Lava e ngaue
5.	Felemea Water Supply	Felemea, Ha'apai	33,477.56		Lava e ngaue

6.	Tonga Red Cross	Nuku'alofa, Tongatapu	46,450	Veeni	Lava e ngaue
7.	GPS Fatai	Fatai, Tongatapu	82,400	Lokiako, falemalolo 8, 1x5000 sima vai iv. Papa faka'ilonga 'e 20	Lava e ngaue
8.	GPS Popua	Popua, Tongatapu	131,600	Faleako 'e 2 moe falemalolo 'e 8, 1x5,000 sima vai, Papa Faka'ilonga 'e 20	Lava e ngaue
9.	Tupou High School Vaololoa Campus	Vaololoa, Tongatapu	290,969.55	Naunau langa ki he lokiako	Kei langa
10	GPS Malapo	Malapo, Tongatapu	20,900	Naunau langa ki he falemalolo 'e 4	Lava e ngaue
11	Taoa Water Supply	Taoa, Vava'u	121,910.60		Lava e ngaue
	SUB – TOTAL		1,063,134		
	2005/06 – Phase 1				
1.	Manuka Water Supply	Manuka, Tongatapu	111,142.27	Pamu vai, tangike vai, mita vai, naunau kehe	Lava e ngaue
2.	Hoi Water Supply	Hoi, Tongatapu	115,799.50	Pamu vai, tangike vai, mita vai, naunau kehe	Lava e ngaue
3.	Nukuhetulu Water Supply	Nukuhetulu, Tongatapu	92,561.32	Pamu vai, tangike vai, mita vai, naunau kehe	Lava e ngaue
4.	Puke Water Supply	Puke, Tongatapu	91,431.77	Pamu vai, tangike vai, mita vai, naunau kehe	Lava e ngaue
5.	'Utulau Water Supply	'Utulau, Tongatapu	120,841.47	Pamu vai, tangike vai, mita vai, naunau kehe	Lava e ngaue
6.	Lomaiviti Water Supply	Lomaiviti, Tongatapu	75,187	Pamu vai, tangike vai, mita vai, naunau kehe	Lava e ngaue
7.	GPS Ta'anga	'Eua	149,800	3 lokiako 4 Falemalolo 1 x 5,000g sima vai 1 nofo'anga faiako	Kei langa
8.	'Ofa mo'oni Pre- School	Pangai, Ha'apai	51,200	1 x 5,000g sima vai 1 nofo'anga faiako	kakato
	SUB – TOTAL		807,463.33		
	2005/06 – Phase 2				
1.	Vaotu'u Water Supply	Vaotu'u, Tongatapu	139,171	Pamu vai, tangike vai, mita vai5,000g, naunau kehe, tu'unga tangike, mita vai 53, Paipa moe naunau fakapalama	Kei langa
2.	Tonga Institute of Science & Technology (TIST)	'Anana, Tongatapu	150,000		Ta'ofi e langa kae'oua kuo foki mai 'a e tangata Siapani
3.	Upgrading Electrical/ Electronic (TIST)	'Anana, Tongatapu	4,071	Naunau faka'uhila	Kakato
4.	Longomapu Water Supply	Longomapu, Vava'u	149,561	Pamu vai, tangike vai, mita vai5,000g, naunau kehe, tu'unga tangike, mita vai 53, Paipa moe naunau fakapalama	Kei langa, 'osi ki Sune

5.	Houma Water Supply	Houma, Vava'u	141,508	Pamu vai, tangike vai, mita vai 5,000g, naunau kehe, tu'unga tangike, mita vai 53, Paipa moe naunau fakapalama	Kei langa, 'osi ki Sune
6.	Holeva Water Supply	Holeva, Vava'u	117,024	One New Water Pump, Pamu vai, tangike vai, mita vai 5,000g, naunau kehe, tu'unga tangike, mita vai 53, Paipa moe naunau fakapalama	Kei langa, 'osi ki Sune
7.	Kauvai Water Supply #1	Kauvai, Ha'apai	136,065	Pamu vai, tangike vai, mita vai 5,000g, naunau kehe, tu'unga tangike, mita vai 53, Paipa moe naunau fakapalama	Kei langa, 'osi ki Sune
8.	Kauvai Water Supply #2	Kauvai, Ha'apai	149,768	Pamu vai, tangike vai, mita vai 5,000g, naunau kehe, tu'unga tangike, mita vai 53, Paipa moe naunau fakapalama	Kei langa, 'osi ki Sune
SUB – TOTAL			987,168		
GRAND - TOTAL			2,131,095.04		

6.0 Fakama'opo'opo

'I he ta'u fakapa'anga 2005/06 'oku ha mai ai 'a e 'alu hake 'a e tu'unga tokoni fakapa'anga 'a e ngaahi fonua me i muli ki he ngaahi fakahoko ngaue ki he polokalama langa fakalalakaka ki tahi, pea pehe foki ki he ngaahi tukui kolo ki 'uta. Ko e Pule'nga Siapani na'a nau tokoni 'aki 'a e T\$3,457,851 fakafehoanaki ki he T\$1,555,184 me i he ta'u fakapa'anga 2004/05. Ko e 'Iunioni 'a 'Iulope na'a nau me'a'ofa ki he langa fakalalakaka ki Vava'u 'a e pa'anga na'e fe'unga mo e T\$4,575,799 'i he ta'u fakapa'anga 2005/06 fakafehoanaki ki he T\$975,732 he ta'u fakapa'anga 2004/2005. Ko e Pule'anga 'Aositelelia na'a nau tokoni nautolu ki he polokalama ni 'aki 'a e pa'anga fe'unga mo e T\$785,632 'a ia ko e taketi ke langalanga hake 'a e nofo tukuhausia pe masivesiva. Na'e hiki hake 'eni me i he T\$677,344 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi. Ko e Pule'anga Nu'usila na'e fe'unga 'enau tokoni mo e T\$1,503,926 he ta'u fakapa'anga ko 'eni. 'Oku 'asi 'eni 'a e holo me i he T\$2,499,795 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi. Ka 'i he fakalukufua 'oku faka'avalisi 'a e tokoni me i muli ki he polokalama langa fakalalakaka ki he ngaahi vahe fonua ki tahi mo e tukui kolo 'aki 'a e T\$10.3 miliona.

'Oku to e mahu'inga ange foki heni ke to e lava ke 'i ai ha mape kene huluhulu 'a e polokalama tokoni ke lava ke fakama'opo'opo 'a e 'u tafa'aki ko ia ke 'uluaki fai 'a hono siofi 'a ia tene lava ke feau 'a e fakalalakaka ki he ngaahi feitu'u he ngaahi sekitoa kehekehe. Ka 'oku to e hilio ange foki heni ke lava 'o liliu 'a e polokalama tokoni ke ala kotoa 'a e tokoni me i muli ki he 'u vahe fonua kotoa ka e 'ikai ke vahevahe holo. Ko e 'uhinga ke lava ke nau kau fakalukufua mai 'i hono hiki hake 'a e ngaahi poloseki he 'oku fu'u mamafa fakapa'anga ange. Ka e lava ke mata ngofua 'a hono fakalelei'i 'a e ngaahi koloa fakapule'anga (public goods) kene lava 'o tokonia 'a e fakalalakaka 'i he ngaahi vahe fonua 'i tahi, pea pehe foki ki hono fakalelei'i 'o e sevesi. Ka lava eni 'e malava ke 'ausia 'e he kainga me i tahi pehe foki ki 'uta 'a e visone fisifisimu'a 'oku ha 'i he Palani 8 'a e Pule'anga.

Ko e Tepile 9 'oku ne fakaha atu 'a e ngaahi tokoni 'i he ta'u 'e 3 ka hoko mai 'a ia 'oku fu'u mahu'inga 'eni ki he polokalama palani fakalalakaka mo e fakahoko ngaue 'a e va'a ni.

Tepile 9: Polokalama tokoni 'eni 'oku fakaangaanga ki he ta'u 3 ka hoko mai (\$'000)

Donor Countries	2005/06	2006/2007	2007/2008	2008/2009
AUSTRALIA				
Community Assistance Scheme	765	765		
Ha'apai Electrification Project	76,5	0		
TOTAL	841.5			
NEWZEALAND				
'Eua Dev. Program				
Water Supply Upgrade	1,300	1,600	0	
Other Projects	250	200	400	400
Niuas Dev. Program				
Electrification	500	300	0	
NTT High School	300	700	0	
Nature Tourism	70			
TOTAL	2,420	1,800	400	400
JAPAN				
Water Supply Upgrade	1,486.1			
School Upgrade	216.2			
TOTAL	1,702.3			
EU				
Social Sector Support	4,575,799			
TOTAL	4,575,799			

'I he lolotonga ni ko e fu'u fiema'u vivili taupotu taha ne tatanaki mai he polokalama fekumi mo hono fa'ufa'u 'o e Palani 8 'a e Pule'anga Tonga me i he ngaahi vahefonua me i tahi pehe foki ki he ngaahi tuku'i kolo ki 'uta 'oku pehe ni;

- To e fakalelei'i 'a e ngaahi ngaue mo e koloa 'a e pule'anga kae tautautefito ki he hala pule'anga, telefoni, 'uhila, vai, vaka folau tahi, pea mo e vakapuna foki
- To e fakalelei'i 'a e ngaahi fetu'utaki fakamaketi fakalotofonua mo tu'apule'anga foki kene lava ke ne feau 'a e fiema'u fakapa'anga me i tahi mo 'uta foki

'Oku 'oatu heni 'a e to e kole ka lava ke fakakakato 'a e ngaahi tafa'aki ni 'e lava leva ke a'usia 'a e taumu'a mo e fiema'u vivili 'a e kainga me i tahi pehe foki ki he tukui kolo ki 'uta.